

**Historijska
traganja**

**Historical
Searches**

INSTITUT ZA ISTORIJU • Br. 1, 1-214, Sarajevo 2008.
INSTITUTE FOR HISTORY • No. 1, 1-214, Sarajevo 2008

Historijska traganja • Historical Searches

Izdavač • Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia And Herzegovina

Međunarodna redakcija • International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
MUHIDIN PELESIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik • Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
vera@isinter.net

Sekretar • Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *Historijska traganja* / indicating that it is for *Historical Searches*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
http://www.iis.unsa.ba e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije	5
-----------------------	---

Članci • Articles

Salmedin Mesihović

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom neseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (with overview of the settlements belonging to the culture of antiquity)

– A contribution to the history of the region of Sarajevo in the Ancient Era ... **9**

Samija Sarić - Verica Štimac

O VERIFIKACIJI SARAJEVSKE HAGADE U BEČU (1894-1913)

ABOUT VERIFICATION OF THE SARAJEVO HAGADA IN VIENNA

(1894-1913)..... **69**

Husnija Kamberović

“HRVATSKA MISAO” U BOSNI I HERCEGOVINI 1913-1914. GODINE

– model građenja nacionalnog identiteta -

THE “HRVATSKA MISAO” REVIEW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

IN 1913-1914- A Model for Building Ethnic Identity **83**

Amra Čusto

KOLEKTIVNA MEMORIJA GRADA – Vječna vatra i Spomen-park Vraca
COLECTIVE MEMORY OF THE CITY OF SARAJEVO – Eternal Flame
and the Vraca Memorial Park. 101

Vera Katz

ADMINISTRATIVNO-TERITORIJALNO UREĐENJE U FUNKCIJI
ORGANIZACIJE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1953)
ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE AS FUNCTION
OF ORGANISATION OF GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1945-1953) 125

PREDAVANJA sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu **LECTURES at the Tribune of Institute for history in Sarajevo**

Admir Mulaosmanović

O POLITIČKOM KONTEKSTU “AFERE AGROKOMERC” – utjecaji na
razvoj tvornice u svjetlu odbrambenog koncepta SFRJ
ABOUT POLITICAL CONTEXT OF “AGROKOMERC AFFAIR”
- influence on the development of factory in light of the defence’s
concept of SFRJ 181

Upute autorima priloga 213

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

PRIJEDLOG O POKRETANJU JOŠ JEDNOG ČASOPISA u Institutu za istoriju u Sarajevu usvojen je na sjednici Naučnog vijeća od 26. 12. 2007. godine. Ime časopisa *Historijska traganja* određeno je naknadno, 10. 4. 2008. godine na sjednici istog znanstvenog tijela. Na stranicama ovog časopisa objavljuivat će se izvorni naučni radovi, pregledni članci, stručni prilozi i autorizirana predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*, planirana trećeg četvrtka svakog mjeseca u akademskoj godini.

Ime časopisa *Historijska traganja* odredit će i sadržaj u kojem će se naostojati prezentirati aktivnosti ljudi u prošlosti koje možemo prepoznati preko njihovih arheoloških i pisanih tragova, a čija upotreba ili oblik otkrivaju izvještaj običaj ili pismeno svjedočenje o nekom događaju ili ljudima. Sadržajno, časopis nije ograničen starinom tragova, pratit ćemo ih do današnjih dana.

Za početak su otvorene dvije rubrike: *Članci* i *Predavanja na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*. Članci neće biti ujednačavani opsegom, već će ovisiti od recenzentskog mišljenja. Objavljivanje predavanja sa *Tribine Instituta za istoriju* ovisit će od redovitosti njenog održavanja, ali i od raspoloženja predavača da povjere svoje tekstove ovom časopisu.

Zahvaljujući historijskim traganjima za prvi broj smo u rubrici *Članci* odabrali i prezentirali arheološke tragove naseobinske kulture na sarajevskom području u antičko doba; zatim arhivske tragove o lutanju Sarajevske hagade od 1894. do 1913. godine; nadalje, pisanje jednog časopisa o nastojanjima u građenju hrvatskog nacionalnog identiteta u Bošnjaka; a nakon toga, raspravu o opstanku i(li) nestanku spomeničke kulture iz Drugog svjetskog rata do danas, a u posljednjem radu, prezentirane su političke aktivnosti komunističke vlasti na planu administrativno-teritorijalnog uređenja poslijeratnog bosanskoher-

cegovačkog društva. U rubrici *Predavanja* tragom dostupnih historijskih izvora i sjećanja osvjetljava se velika političko-ekonomska "Afera Agrokomerc". Prema tome, časopis nije ograničen određenim historijskim periodom, ali ubuduće neće biti ni geografski definiran samo Bosnom i Hercegovinom.

Nakon ovih kratkih napomena, pozivamo vas na saradnju u traženju tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci · Articles

UDK 930.2:003.071 (497.6 Sarajevo) "00/05"
Izvorni naučni rad

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEEVONENSIS

(sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba)

– doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba –

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U antičkom periodu (I – VI. st. n. e.) današnje sarajevsko područje je kontinuirano nastavilo naseobinsku kulturu još iz prapovijesti i proto-historije, ali u novim uvjetima kulturizacije u duhu mediteranske civilizacije i procesa romanizacije. O tome najbolje svjedočanstvo pružaju do danas pronađeni epigrafski spomenici na području Sarajeva. Na njima, te na bogatim nalazima rimskog novca se očituje dinamičan društveni, politički i ekonomski život antičke populacije na sarajevskom prostoru. Gentilna imena sa natpisa otkrivaju da je ta antička, rimska populacija poglavito ilirsko – dezitijatskog porijekla, uključujući i municipalnu elitu. Istovremeno natpisi, uz do danas evidentirane tragove materijalne kulture pokazuju značenje sarajevskog područja u okviru tadašnje provincije Dalmacije. U skladu sa tim u radu se prezentira i popis lokaliteta sa nalazima iz antičkog perioda, uz popis i gradinskih naselja.

Ključne riječi: epigrafski spomenici, Sarajevo, *Aquae S...*, romanizacija, respublica, municipij

Preduvjeti antičke naseobinske kulture na sarajevskom području

Sudeći po sačuvanoj izvornoj građi (pisana-literarna i epigrafska, materijalna kultura pa i filološko-lingvistički relikti i određeni vidovi tradicijskog sjećanja), sarajevsko područje je u svojoj antičkoj fazi imalo vrlo izraženu i intenzivnu naseobinsku kulturu. Ta kultura nije nastala ex nihilo niti je samo

producirana uspostavom rimske vlasti i uvođenjem načina života u mediteranskom grčko-rimskom stilu. Pored nesumnjivih i presudnih utjecaja (na oblikovanje antičke naseobinske kulture) koje su imali impulsi razvijene grčko-rimske civilizacije, ona je imala i određenu uzročno-posljedičnu vezu i sa prethodnim razdobljima.

Sarajevsko područje ima dugi i značajni kontinuitet postojanja funkcionalne naseobinske kulture. Najranije prebivanje ljudi, u ovom naseobinskom kontinuumu na sarajevskom području, moglo bi se povezati sa povlačenjem posljednjeg ledenog doba kada su zapadnobalkanske populacije bile prisiljene, uslijed povećanja nivoa mora, da se povlače prema unutrašnjosti od leda i snijega oslobođenim bosanskim brdsko-planinskim zonama. Sada je čovjeku iz posljednjih faza paleolitika bilo omogućeno da se preko prijevoja probije i u udoline, polja i ravnice, kao i da mu rijeke služe kao komunikacijski putokaz. Te prve zapadnobalkanske skupine su nesumnjivo shvatile sve mogućnosti koje za njihovu lovačko-sakupljačku privredu pruža sarajevsko područje na kome se na jednom relativno malom prostoru nalaze i visoke planine, i plodna polja i riječne doline koje su vodile u svim pravcima. Na lokalitetu pećina Bijambare (Kamenica-Navići, Ilijaš) i pripećak Ruda Glavica (Trnovo) evidentirani su nalazi koji sugeriraju da su ove pećine mogle služiti kao nastambe paleolitičkih ljudi u mlađim fazama starijeg kamenog doba.¹

Milenijumima kasnije u periodu neolitika naseobinska kultura sarajevskog područja već ima izgrađenu fizionomiju zasnovanu na poljoprivrednom gospodarstvu. Takva naselja su već respektabilne veličine i bila su i gravitacione tačke jednog šireg područja (Butmirska kultura).² U prvom redu u obzir dolazi veliko i respektabilno neolitičko naselje u Butmiru, pa možda i naselje u Naklu kod Vojkovića koje bi se možda moglo datirati i u eneolitik. Prebivanje neolitičara je potvrđeno i u Marinkovoj pećini kod Mokrog.³ Gravitaciona tačka naseobinskog kompleksa u neolitiku kojim dominira Butmirska kultura se nalazi u zapadnim, ravničarskim zonama sarajevskog područja i vezana je za riječne tokove, koji su odgovarali privrednim potrebama i mogućnostima

¹ Malez, 1968, 159-191; Basler, 1981, 8-9; Mulaomerović, 1984, 1-10.

² Radimsky - Hörnes, 1895; Fiala - Hörnes, 1898; Benac, 1952; Isto, 1979.

³ Fiala 1892 A, 237-240.

neolitskog čovjeka.⁴ U tome periodu dominira naseljenost u istočnim i centralnim dijelovima Sarajeva, dok su zapadni predjeli sarajevskog polja vjerovatno bili periferija.

U starijem željeznom dobu istočni dijelovi sarajevskog područja su bili granični prostori Glasinačke kulture starijeg željeznog doba (čiji su nosioci bili Autarijati)⁵ na istoku i Srednjobosanske kulturne grupe na zapadu. Vjerovatno od kraja IV. ili početka III. st. p. n. e. sarajevsko područje je bilo sastavni dio tada nezavisne dezitijatske politije. Sarajevsko područje je vjerovatno imalo prilično značenje za ilirske Dezitijate, ne samo kao njihovo istočno granično područje i komunikaciono čvorište, nego i kao privredni i populacioni potencijal. Samim tim je ono moralo imati i određenu religioznu, društvenu, kulturnu pa i političku važnost za Dezitijate.⁶

Antičko "Sarajevo"

U sastavu dezitijatske politije, sarajevsko područje je dočekalo i pojavu rimske oružane sile koju je predvodio Oktavijan 33. god. p. n. e. Ipak, Rimljani su konačno pacifikovali sarajevski prostor u isto vrijeme kada i ostatak Zapadnog Balkana tek nakon ugušenja Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e.⁷ Od tada pa sve do rušilačke avarsko-slavenske najezde početkom VII. st. može se smatrati da u različitim kvalitativnim i kvantitativnim fazama traje antički period. U tome periodu sarajevsko područje, zajedno sa ostatkom Zapadnog Balkana presudno se povezuje sa mediteranskim svijetom i postaje sastavni dio grčko-rimske civilizacije. Ipak to prodiranje mediteranskog načina života je postupno i traje decenijama. Dezitijatska politija, sada u formi zavisne peregrinske *civitas*, postoji i dalje. Populaciona osnova stanovništva

⁴ O naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Čurčić, 1908, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 42; Mesihović, 2007, 941 – 988.

⁵ O Autarijatima v. Mesihović, 2007 A.

⁶ O Dezitijatima, romanizaciji i municipalnoj organizaciji Gornje Bosne, kasnoj antici na istom prostoru v. Mesihović, 2007.

⁷ O Velikom Ilirskom ustanku v. Mesihović, 2007, 314-617.

uglavnom je ista ili slična kao u vremenu nezavisnosti. Po Pliniju Starijem Dežitijati, odnosno njihova peregrinska *civitas*, sačinjeni su od 103 dekurije.⁸ Plinijev podatak je vjerojatno bio rezultat oficijelnog rimskog popisa, možda za Neronove vladavine (54-68. god. n. e.). Ove dekurije su možda bile direktni potomak unutarnje društvene strukture dežitijatskog naroda prije Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. U tom slučaju bi među tih 103 dekurije sredinom I. st. n. e. bilo i onih koje su situirane upravo na sarajevskom području. Tako je i logično pretpostaviti da su i neke od sarajevskih gradina koje postoje u protohistoriji bile sudbinski i nasebinski vezane i sa pojedinim dežitijatskim dekurijama. Ako bi se HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM -- *He(dum) castellum Daesitiatium* (odnosno dežitijatsko gradinsko naselje) – ubicirao u sarajevsko područje, onda bi i jedan od solinskih natpisa na kojima se spominju rimske ceste (izgrađene za vrijeme uprave legata P. Kornelija Dolabele) možda u sebi sadržavao informacije o antičkom Sarajevu.⁹

Probijanje rimskih cesta u unutrašnjost Zapadnog Balkana za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14-20/21. god. n. e.) je bio prvi bitniji korak ka otpočinjanju kulturizacije u mediteranskom stilu Gornje Bosne, ali i njenom definitivnom inkorporiranju u svijet kojim se vladalo iz Rima. Jedan od Dolabelinih puteva je sigurno ulazio u sarajevsko polje. Komunikacije su inače imale veliku važnost jer je sarajevsko područje bilo čvorište dva pravca: 1. onoga koji se pružao od jadranske obale prema srednjem Podunavlju i 2. onoga koji je dolazio sa istoka, sa središnjeg Balkana. Već na samom početku drugog razdoblja rimske vladavine (nakon 9. god. n. e.) u sarajevsko područje su ulazili novoizgrađeni rimski putevi. Sa juga je u sarajevsko područje preko prijelaza Ivan ulazila rimska cesta koja je išla od Narone preko doline Neretve i istočne Hercegovine. Sa sjevera je u sarajevsko područje ulazila cesta koja je išla od Salone preko dalmatinske zagore, jugozapadne Bosne i središnje Bosne. Kasnije je vjerojatno izgrađen i put koji je išao od Delminijuma po horizontalnoj liniji prema sarajevskom području. I sve te ceste su se spajale u sarajevskom polju, moguće negdje u ili oko samog središta *Aquae S....* Ovaj jedinstveni pravac se na samom istočnom kraju sarajevskog polja (u blizini

⁸ *Plin. NH III*, 143.

⁹ 1. *CIL III* 3201=10159+3198, b=10156, b; *CIL III* 3198, a=10156, a+3200; O solinskim natpisima i Dolabeli v. i Bojanovski, 1974; O ubicaciji u sarajevsko područje Mesihović, 2007, 941-988.

današnje Vijećnice u Sarajevu) račvao na dva dijela, i to jedan koji se dalje pružao prema Argentariji i dalje prema Sirmijumu i drugi koji se pružao duž srednjeg toka rijeke Prače i odatle ulazio u putnu mrežu Gornjeg Podrinja i dalje prema jugozapadnoj Srbiji, odnosno središnjem Balkanu.¹⁰ Saobraćajno značenje po prirodi stvari povećava i ekonomsko značenje, i to ne samo kao zaleđe rudarskih zona nego i kao područje sa iznimnom trgovačkom aktivnosti.

Decenije nakon završetka Ustanka su i vrijeme kada se drastično mijenja i fizionomija naselja i naseobina u Gornjoj Bosni, pa i sarajevskom području kao njegovom sastavnom dijelu. Tip gradinskih naselja nestaje, a naselja se ponovo premještaju u ravničarske zone. Tek se samo pojedine gradine iz vojno-strateških razloga transformiraju u garnizone. Sarajevsko polje, posebno njegovi zapadni dijelovi pružaju i dobre mogućnosti za intenzivnije bavljenje zemljoradnjom, a okolne i obližnje planine za stočarstvo. Naravno tu su u susjedstvu i rudarske zone u fojničko-kiseljačkoj i vareškoj oblasti. I sarajevsko područje je ulazilo u sastav dezitijatske politije (u rimsko doba peregrinske *civitas*) koja je spadala u jednu od najvažnijih ilirskih *civitates* u rimsko doba. Kao što se iz svega navedenog vidi sarajevsko područje pružalo je dosta preduvjeta da se na njemu u rimsko doba razvije značajnija naseobinska aglomeracija sa upravno-administrativnim središtem. Pored toga i sumporna vrela na Ilidži su vjerojatno bila korištena od domorodačke populacije i prije Rimljana. I gotovo sigurno je na ovim temeljima u rimsko doba započelo i podizanje naselja pored sumpornih vrela po uzusu mediteranske grčko-rimske civilizacije, a uz njega i čitav niz satelitskih naseobina (manjih naselja, sela, vila, putnih i poštanskih stanica, tabora i garnizona). Sa početkom III. st. n. e. i nestankom

¹⁰ Ako nema čvršćih tragova za detekciju rimskih puteva na terenu (ostaci puta, miljokazi), onda bi položaj i međusobni odnos pojedinih značajnijih nalazišta antičke građevinske djelatnosti mogao biti dobar pokazatelj kuda bi se možda mogli pružati rimski putevi. Na osnovi koncentracije nalaza mogu se izvući zaključci da je rimski put iz Salone koji je išao preko središnje Bosne u Akvis ulazio prateći uzvodno tok rijeke Bosne. Put iz Narone koji je prelazi Ivan u Akvis je ulazio slijedeći tok Zujevine. U Akvis je možda ulazio i put koji je dolazio iz područja srednje Lepenice. Iz Akvisa je izlazila glavna komunikacija koja je prolazila kroz naselje na prostoru centralnog Sarajeva i išla do račvanja u blizini današnje Vijećnice. Možda je postojao i put koji je iz Akvisa išao pravcem doline Željeznice. O ovome v. Mesihović, 2007, 972-976.

dezitijatske *civitas*,¹¹ i sarajevski prostor je u potpunosti pokriven municipalnom organizacijom i to njenom jedinicom *Aquae S...* (sa urbanim i upravnim središtem na prostoru današnje Ilidže).¹² Čitavo sarajevsko područje je u toku III. st. n. e. bilo premreženo izraženom naseobinskom kulturom življenja. III. i IV. st. n. e. je i vrijeme punog razvitka antičke civilizacije u mediteranskom stilu, a njen zenit vjerojatno predstavlja doba vladavine Dioklecijana (284-305. god. n. e.). U kasnoj antici, nakon bitke kod Hadrijanopolja 378. god. pa u toku V. st. i sarajevsko područje proživljava sličnu sudbinu kao i ostatak provincije Dalmacije. Krajem V. st. n. e. pa sve do Justinijanove rekonkviste, odnosno do 535/6. god. kada su romejske trupe preuzele kontrolu nad Dalmacijom i Ilirikom, trajalo je doba obnove antičke civilizacije pod vladavinom ostrogotske dinastije Amala.¹³ Za razliku od prve polovice VI. st. za romejske vladavine dolazi novo doba neizvjesnosti i nesigurnosti.¹⁴ Sa početkom VII. st.

¹¹ Najviše uslijed primjene Karakaline konstitucije 212. god. n. e. kojom se rimsko građanstvo dodjeljuje slobodnom dijelu stanovništva Države. Time se i zvanično dovršava proces zakonske romanizacije ovog prostora koja je započela još dva stoljeća ranije.

¹² O *Aquae S...* v. Patsch, 1894, 342-343; Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Isto, 1975; Isto, 1975 A; Isto, 1975 B; Bojanovski, 1988, 144-154; *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, 1988, 157; Čeman, 2000, 123-170.

¹³ Zapadnorimska uprava u ovim krajevima i pored svih iskušenja vezanih za barbarske provale, posebice hunska pustošenja, zadržala se i u toku prve polovine V. st. n. e. Jedno vrijeme provincija Dalmacija je egzistirala praktično kao nezavisna upravno-politička cjelina za Marcelina i Julija Nepota. Sa etabliranjem ostrogotske uprave u Italiji i kompletno zapadno-balkansko područje je ušlo u sastav Teodorikove ostrogotske kraljevine, istina radi, koja se nalazila pod nekom, bar formalne prirode, vrhovnom vlašću istočnorimskog cara iz Konstantinopolisa. Višedecenijska egzistencija ostrogotske uprave je donijela mir, ponovno obnovu antičkih tradicija i privremeno je zaustavila dalju destrukciju antičke kulture i načina života. Obnovljeni su putevi, ponovo je uspostavljena poštanska služba, oživjela je rudarska djelatnost. Ostrogoti su bili dosta malobrojni u odnosu na ostatak stanovništva svoje kraljevine, čineći samo nešto više od 1 % ukupnog stanovništva, tako da su i materijalni tragovi njihove prisutnosti u BiH relativno rijetki. Pored toponima, na teritoriji BiH od gotskog nasljeđa pronađene su još dvije gotske fibule, dvije spine od pozlaćene bronzе iz grobova iz Mogorjela, otkrivene 1903. god. ali još uvijek neobjavljene, i na kraju runski alfabet "futhark" na stupu brezanske bazilike. Sergejevski, 1947, 43.

¹⁴ Paralelno sa kasnoantičkim preobražajem Rimske države i mediteranske kulture dešavala se i transformacija religijsko-duhovnog života populacija koje su nastanjivale kontinentalnu unutrašnjost Provincije. Iako sa slabijim intenzitetom i nešto sporijim tempom, nego u su-

n. e. i avarsko-slavenskom najezdom i naseljavanjem završava antičko razdoblje i započinje novo, ranosrednjovjekovno doba.

I na osnovi ove vrlo izražene sjedilačke kulture bivstvovanja ljudi u antičkom periodu sasvim je normalno očekivati da u znatnoj mjeri prodre i da se ustali i latinska pismenost kod populacije koja je davala pečat antičkom razvitku sarajevskog područja. Tako je za njima ostao čitav niz svjedočanstava latinske, antičke pismenosti na sarajevskom području. Uglavnom je riječ o epigrafskim spomenicima. Na današnjem sarajevskom području do danas je pronađen znatan broj takvih natpisa iz antičkog perioda (početak I. st. – početak VII. st), koji u priličnoj mjeri osvijetljavaju ranu historiju Sarajeva. U okviru ove skupine najveći dio čine epitafi koje su za sobom ostavili pripadnici višeg sloja stanovništva. U manjoj mjeri je riječ o svečanim posvetama visokim državnim funkcionerima (carevi, pojedini senatori) i božanstvima. Natpisi su djelimično uvršteni u ediciju *Corpus Inscriptiones Latinarum (CIL)*, jedan dio u *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia (ILJug)* i *L'Année épigraphique (AE)*, a priličan dio nije ni u jednoj od ovih edicija.¹⁵ Ti natpisi do danas još uvijek nisu bili sistematizirani na jedno mjesto i tako sustavno analizirani sa osnovnim ciljem detektiranja antičke historije Sarajeva.¹⁶ Potrebno je navesti da "rezervoar" antičkih natpisa sa prostora Sarajeva sigurno još uvijek nije

sjednim krajevima, kršćanski kult se ipak uspio nametnuti. Kršćanski kult, proistekao iz bliskoistočno semitsko-hebrejskog miljea, se u većoj ili manjoj mjeri i u brdsko-planinskoj zoni Provincije simbiozirao sa indoeuropskim i antičkim nasljeđem duhovno-religioznog života. O najranijoj prisutnosti kršćanskog kulta na istočnim dijelovima sarajevske regije svjedoči nalaz komada cigle sa ugraviranim krstom, nađenom na lokalitetu Vasiljeva bašta. Oblik ugraviranog krsta sa širokim završecima krakova, pojavljuje se od početka IV. st. n. e, a pošto je odlomak cigle sa slikom krsta, nađen u blizini parice koja pripada istočnorimskom caru Justinu (vl. 518-527. god.), mogli bismo zaključiti da taj odlomak potiče iz kasnijih razdoblja od IV. st. n. e, možda iz vremena Justinijanove rekonkviste. Sergejevski, 1947, 23.

¹⁵ Natpisi se mogu naći u formi elektronskog izdanja na: <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

¹⁶ Literarna vrela (Strabon, Velej Paterkul, Plinije Stariji, Svetonije, Flor, Apijan, Kasije Dion) koja se sa svojim sadržajem i podacima u određenoj mjeri odnose i prema gornjobosansko-dezitijatskom prostoru, izričito ne spominju sarajevsko područje. Možda tek antički itinerariji i karte (Antoninov Itinerarij, Ptolemej Klaudije, Pojtingerova karta, Ravenjanin) donose striktno podatke o sarajevskom području u antici, pa i njegove slikovne prikaze. Radi toga su epigrafski spomenici, odnosno natpisi na njima glavno pisano vrelo za izučavanje antičke historije sarajevskog područja.

iscrpljen i da će vremenom doći do novih pronalazaka (posljednji se desio u jesen 2006. god. u selu Krivoglavcima kod Vogošće)¹⁷, tako da će neminovno dolaziti do novih update-revizija te antičke historije sarajevskog prostora. Pored epigrafskih spomenika, latinska pismenost u antičko doba na prostoru Sarajeva je prisutna i na numizmatičkom materijalu i tegulama.

EPIGRAFSKI SPOMENICI

I.

Naziv natpisa: Natpis Apolonu Tadenusu-Aquae S...

CIL III, 13858= *ILJug* I, 92

Mjesto nalaza: kod "Crvenog Hana" na Ilidži

Oblik/tip nalaza: ara od vapnenca-posveta božanstvu

Literatura: Patsch, 1894, 342-343; Isto, 1914, 179; 183; Isto, 1915, 77 i sl. 58; Skarić, 1926; Sergejevski, 1940, 140; Imamović, 1977, 428 i sl. 198 i 199 na str. 429; Bojanovski, 1988, 144; 149 fus. 34; Paškvalin, 2000, 200; Ćeman, 2000, 129; 162; Wilkes, 2001, 260; Kuntić-Makvić, 2005, 337; 343; Mesihović, 2007, 686; 801; 899.

Slika preuzeta: Imamović, 1977, 429, sl. 198.

¹⁷ Mesihović, 2007, 896-898.

APOLLIN / TADENO / CHARMIDIS/ COL D D

Apollin[i] / Tadeni / Charmidis / col(oniae) d(onum) d(edit)

“Apolonu Tadenusu, Harmidis, kolonije daje posvetu”

Natpis je nastao u periodu prije vladavine Dioklecijana, kada je *Aquae S...* imala status republike, a poslije prvih decenija III. st. kada je imala status municipija. Harmidis je moguće bio, sudeći po imenu, podrijetlom Grk ili helenizirani Orijentalac koji je na sumpornim vrelima ostavio zavjet Apolonu Tadenusu. Možda je dedikant bio doseljenik sa stalnim prebivalištem ili na privremenom boravku na ljekovitim vrelima. On je nesumnjivo raspolagao sa izvjesnim bogatstvom čim je mogao da sebi dopusti podizanje spomenika sa natpisom, ali i boravak u vjerojatno skupljem naselju kakvo je tada bilo urbano jezgro *Aquae S...* Ara sa natpisom se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

II.

Naziv natpisa: Posveta Apolonu i drugim bogovima-*Aquae S*

Mjesto nalaza: Lužani, Ilidža, Ilidža

Literatura: Sergejevski, 1940, 140, br. 9, sl. 9; Bojanovski, 1988, 144, fus. 2; Čeman, 2000, 162; Mesihović, 2007, 801.

...NI...[...]/?[Apol]lini...../ [.....ce] teris d[is...] itd,

Na još jednom ilidžanskom spomeniku se nalazi posveta Apolonu. I ovo ukazuje na prilično jak kult Apolona u urbanom jezgru *Aquae S...* Kult Apolona oko sumpornih, ljekovitih vrela na Ilidži se vjerojatno razvio iz nekog predrimskog ilirsko-dezitijatskog kulta koji je imao slične attribute kao i Apolon (svjetlost, liječenje i sl.), pa se mogla izvršiti *Intrepetatio Greaca* ili *Romana*. I ova činjenica pokazuje da postoji kontinuitet razvitka od ilirsko-dezitijatskog do rimsko-provincijalnog, romaniziranog miljea. Ne bi bilo pretjerano ni tvrditi da se možda negdje na Ilidži, blizu samih sumpornih banja, nalazio i hram Apolona, u sinkretiziranoj formi sa odgovarajućim domaćim ilirsko-dezitijatskim božanstvom. Moguće je da i ovaj natpis pripada III. st. n. e.

III.

Naziv natpisa: Natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)

ILJug III, 1578.

Mjesto nalaza: u sklopu osmanskog mosta, Ilidža, Ilidža

Vrijeme nalaza: 1936.

Literatura: Sergejevski, 1936; Pašalić, 1959, 115-121; Isto, 1975, 190; Isto, 1975 A, 203; Bojanovski, 1988, 146, fus. 12; Škegro, 1997, 102, br. 122; Ćeman, 2000, 131; 137; Mesihović, 2007, 893.

IMP C VALER / DIOCLETIN / PFINVITO / AVG / 5 RPAQS

Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocleti(a)n[o]/ p(io) f(elici) invi[c]to / Aug(usto) / 5 r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(.....). Rekonstrukcija i čitanje Sergejevski, 1936.

“Imperatoru cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom, Augustu respublika *Aquae S...*”

Najvažniji naseobinski kompleks na sarajevskom području bio je situiran na dijelu današnjeg sarajevskog naselja Ilidža. Po svome sadržaju taj kompleks je u pravom smislu bio jedan antički grad, ujedno i upravno središte istoimene municipalne jedinice. Tako je sasvim prirodno da se u njemu nađu i zvanični lokalni epigrafski spomenici, kao što je i Natpis *R. P. Aquae S...* Natpis je podignut za vrijeme vladavine Dioklecijana (284-305. god. n. e.) i riječ je o kamenoj bazi. Spomenik i natpis su dosta oštećeni. Vrijeme Dioklecijana je vjerojatno bilo i zenit, vrhunac sjaja i značenja Akvisa i njegovog područja. Ovaj natpis potvrđuje da je municipalna jedinica *Aquae S...* koja je obuhvatala pod svojom jurisdikcijom veći dio Gornje Bosne (uključujući potpuno i sarajevsko područje) krajem III. st. n. e. dostigla najviši municipalni, autonomni položaj → status republike. Znači upravna evolucija Akvisa se desila u toku III. st. n. e, prvo kao municipij, zatim kao kolonija i na kraju kao republika.¹⁸ Razlog leži vjerojatno u činjenici da dok Carstvo, kao cjelina, doživljava krizu, ilirske oblasti nastavljaju, pa i ubrzavaju svoj antički razvitak. Tome je nesumnjivo određeni doprinos dala i pojava ilirskih careva, koji spašavaju i reorganiziraju

¹⁸ O historiji i razvitku municipalnog (municipium, colonia, res publica) ustroja u Gornjoj Bosni, odnosno o *Aquae S...* kao municipalnoj jedinici v. Mesihović, 2008, 698-718.

Državu u zadnje tri decenije III. st. n. e. Tako su i sinovi ilirskih provincija došli i do najvažnijih i najmoćnijih pozicija u državnoj infrastrukturi. A to je moralo imati određenog odraza i na njihove matične oblasti. A to vrlo dobro ilustrira i ovaj posvetni spomenik koji republika Akvis podiže u čast cara Dioklecijana, vjerojatno po porijeklu Dalmatinca. Dalmatinski gradovi i oblasti su gotovo sigurno imali izvjesne koristi od svoga moćnog zemljaka (uporedi: Split), pa je u tome kontekstu moguće promatrati i vrhunac antičkog razvitka našeg Akvisa, toga starovjekovnog pretka današnjeg Sarajeva.¹⁹

¹⁹ Moguće je pretpostaviti da je puni naziv bio *Res publica Aquarum S...* Sergejevski u svome radu iz 1936. god. prilikom prvog rekonstruiranja teksta natpisa koristi *r(es) p(ublica) Aq(uarum)*, ali nešto kasnije (Sergejevski, 1941, 15) upotrebljava oblik *res publica Aquae S...* Skraćeni oblik *R. P. Aquae S...* upotrebljava A. Škegro (1999, 251), za razliku od I. Bojanovskog koji preferira oblik sa *Aquarum*. M. H. Čeman (2000, 123-170) upotrebljava oblik *Res publica Aquarum S...*, i usput daje svoje mišljenje o imenu naselja i uopće čitavog upravnog područja (2000, 137; 140). O punom obliku imena *Aquae S...* v. Pašalić, 1959, 115-121; Isto, 1960, 99; Bojanovski, 1988, 148; H. M. Čeman (2000, 137) ne isključuje mogućnost "da je ono u sebi moglo sadržavati i dio imena cara Septimija (193-211.)." Međutim, ako je po istom autoru Marko Aurelije zaslužan za status kolonije *Aquae S...*, zašto bi onda ona nosila ime jednog drugog vladara kao što je Septimije Sever, iako H. M. Čeman daje određeno objašnjenje koje ipak ne predstavlja zadovoljavajuće rješenje (2000, 140). O imenu *Aquae S...* v. i Paškvalin, 2003, 240.

Ne bi bilo nemoguće smatrati da je naziv municipalne jedinice bio samo Toplice/Akvis (*Aquae*), a da je *S...* u stvari samo nastavak koji nije imao veze sa oficijelnim imenom municipalne jedinice. Tome bi u prilog govorile činjenica da se na natpisu iz Krivoglavaca spominje samo *M•AQ*, i da nema nikakvog oblika sa početnim slovom /S/ iza *AQ*. Ako bi rekonstrukcija Sergejevskog (1941, 17) natpisa Katija bila tačna, onda bi i ovaj natpis sugerirao da nema pridjeva u imenu naše municipalne jedinice. Potrebno je naglasiti da i današnji naziv Ilidža (Toplice na turskom) upravo odražava takvo stanje = naziva bez dodatnog pridjeva. Lokalna populacija bi jednostavno uzela strani termin koji se odnosi na jednu opću pojavu kao puno i jedino ime za određeni prostor, pa bi tako ilirsko-dezitijatska populacija prihvatila latinsku riječ, a slaveno-bosanska tursku riječ. I onda bi se taj termin ustalio. S druge strane, možda ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da termin sa natpisa u počast Dioklecijanu odražava naknadno stanje u odnosu na natpis iz Krivoglavaca i natpis Katija, koji su nesumnjivo znatno mlađi. Tako bi se možda moglo pretpostaviti da je u decenijama nakon što su podignuti epigrafski spomenici iz Krivoglavaca i Katija i Akvis dobio u svome imenu neki pridjev (čije bi prvo slovo bilo /S/), možda vezano za unapređivanje svoga statusa iz municipija u koloniju ili iz kolonije u republiku.

Aquae su bile vrlo čest naziv za čitav niz rimskih gradova i municipalnih jedinica: *Aquae* (Baden – Baden, Njemačka), *Aquae Arnemetiae* (Buxton, Velika Britanija), *Aquae Calidae* (Alžir), *Aquae Convenarum* (Bagne;res –de-Bigorre, Francuska), *Aquae Flaviae* (Chaves, Por-

Natpis se danas nalazi u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja, ali nažalost u toku rata 1992 – 1995. doživio je teško oštećenje uzrokovano gelerima granate, tako je najveći dio teksta praktično uništen.

Kamena baza sa posvetom Dioklecijanu
Foto: S. Mesihović

tugal), *Aquae Mattiacae* (Wiesbaden, Njemačka), *Aquae Neri* (Nevris-les-Bains, Francuska), *Aquae Regiae* (Tunis), *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Francuska), *Aquae Sulis* (Bath, Velika Britanija), *Aquae Tarbellicar* (Dax, Francuska), Cornell - Matthews, 2006, 231. Kao što se iz priloženog popisa može vidjeti mnoga mjesta i danas u svome imenu sadrže podsjetnik da su nekada bili razvijeni rimski gradovi, kao i naše Banje, odnosno Ilidža.

Po Evansu (1876, 240) "It is at least worth noticing that the thermal springs at Illidzie, not far from the place where we found the bas-relief of Cupid, are still known to the Bosniacs as Banja". Po ovome bi i lokalno stanovništvo koristilo još jedan više-manje domaći termin-sinonim za Toplice kao naziv za Ilidžu i to bez pridjevnog dodatka. Naša riječ "banja" je ustvari iskvarenica latinske riječi "*balneae*" (*balineae*), *arum*, *f* = kupalište ili *balneum*, *i*, *n* = kupatilo, kada. Ova činjenica, kao i općenito nazivlje za toplice na zapadnom Balkanu u vidu riječi "banja" koje koristi slavenska govorna populacija, Evans (1876, 239-240) navodi na pomisao da su doseljeni slavenski govornici od svojih starosjedilačkih romaniziranih susjeda preuzeli njihovu riječ za toplice. Ako je lokalno stanovništvo za Ilidžu koristilo termin Banja, onda je moguće pretpostaviti da ilidžanski Akvis nije odjednom nestao i pao u zaborav, nego je u različitim formama preživio, o čemu svjedoči i njegovo ime. I to bi potvrđivalo neku kontinuiranost života vezano za ljekovita sumporna vrela bar na ilidžanskom prostoru. I vjerojatno se u srednjem vijeku Ilidža nazivala Banja (slično kao i dio rimskih toplica u Zapadnoj Europi), pa bi u osmanskome periodu bilo to prevedeno tursko-osmanskome riječi Ilidža. I arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka potvrđuju trajniji boravak određene populacije na ilidžanskom prostoru.

IV.

Naziv natpisa: Natpis Ulpija

CIL III 8377=12755;

Mjesto nalaza: Osijek, Ilidža

Priroda nalaza: sekundarna upotreba kao stepenica na pragu osječke kule kod Blažuja

Vrijeme nalaza: 1889.

Oblik/tip nalaza: stela

Literatura: Truhelka, 1890, 95-96; Mesihović, 2007, 680; 910.

D M / VLP / IOVLPIA / M?VSA•MARITO / 5 B•M•P D(is) M(anibus) /
Ulp/io Ulpia/ M?usa marito/ 5 b(ene) m(erenti) p(osuit)

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Ulpiju Ulpija Musa, suprugu, vrlo zaslužnom podignu (uobičajena posmrtna formula B. M. P. na epitafima)”

Na ovom natpisu se razaznaje postojanje jedne ulpijevske porodice koja je prebivala na širem sarajevskom području. Obje spomenute osobe su vjerojatno pripadale istom ulpijevskom gensu, odnosno bile su domorodačkog (moguće dezitijatskog) porijekla. Njihovi preci po agnatskoj liniji su bili osobe koje su za vladavine Trajana (98-117. god. n. e.) dobili rimsko građanstvo, možda vezano za razdoblje dačkih ratova (101. god. n. e. i 105-106. god. n. e.) kada su Dalmacija, Panonija i Mezija bili strateška, logistička i mobilizacijska pozadina borbenih operacija. Nije nemoguće pretpostaviti da je riječ o jednoj starosjedilačkoj porodici sa sarajevskog područja. Stela sa natpisom je možda donesena sa jednog humka, pola sata sjeverno od Osijeka, zvanog Crkvine. Na tome mjestu su Čiro Truhelka i Alfred Makanec naišli na još objekata antičke kulturne baštine (ploča – ulomak rimske stele sa uklesanim kipovima; tragovi kućnih domaćinstava; isklesana rimska ploča sa profiliranim rubom). Vjerojatno se na tom području nalazila izvjesna antička naseobina. Datacija natpisa II.-III. st. n. e.

V.

Naziv natpisa: Natpis Ulpije Sukese

AE 1980, 694

Mjesto nalaza: kod pješačkog mosta na rijeci (na desnoj obali) Željeznici, Zmijske stijene, Ilidža

Priroda nalaza: prilikom izvođenja zemljanih radova

Oblik/tip nalaza: reljefna stela

Vrijeme nalaza: 1975.

Literatura: Imamović, 1979; Škegro, 1997, 102, br. 120; Ćeman, 2000, 133; Mesihović, 2007, 680; 901; 910; 912.

D M / A•CELSO•C/ B•M•CONQVO / VIXIT ANXXXII /5
ETVIVIAE•I[...] / D•FANIIII•VLP / A•SVCCCESSA / ET•SIBIVIVEP

D(is) M(anibus) / A(ulo) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo (=um) / vixit an(nis) XXXII / 5 et Viviae f(i)l(iae) / ob(itae) (?) an(norum) IIII Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit) Rekonstrukcija i čitanje prema Imamović, 1979. Najproblematičniji je 6. redak gdje sačuvani tekst daje samo D•FANIIII•VLP, pa bi oblik *ob(itae)?* teško dolazio u obzir.²⁰

D(is) M(anibus) / Ael(io) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo / vixit an(nos) XXXII / 5 et Viviae [...] / def(unctae) an(norum) LII[...] Ulp(i)/a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit). Rekonstruiranje i čitanje prema Škegro, 1997, 102, br. 120. Rekonstruiranje Celsovog imena kao *Aelius* je malo neobično, jer je uobičajena kratica AEL. a ne samo A.²¹ U 6. retku, jasno se vidi brojka IIII, a ne LII, što je sasvim razumljivo jer sam reljefni spomenik prikazuje dvoje

²⁰ Prof. dr. E. Imamović se u svome rekonstruiranju teksta rukovodio uputama i mišljenjima profesora Giuseppe Barbierija sa Rimskog univerziteta.

²¹ Ime Celso se sreće i na drugim dalmatinskim natpisima: *CIL* III, 1868 (p. 1029), Narona; *CIL* III, 2028 (p. 1030) = *CIL* III, 8753, Salona; *CIL* III, 2870 (p. 1037) = *CIL* V, *336, Nedinum; *CIL* III, 2877, Nedinum; *CIL* III, 6359 (p. 1491), Risinium; *CIL* III, 8979 (p. 2136), Salona; *CIL* III, 9270, Salona; *CIL* III, 9929, Hadra; *CIL* III, 14321,02, Scardona; *CIL* III, 14605, Komine/Municipium S...; *CIL* III, 14625, Tasovčići/Narona; *ILJug*- I, 181, Riditarum; *ILJug*- II, 877, Kruševo/Clambetae; *ILJug* III, 1646, Glamoč - *P(ublius) Ael(ius) Celsinus* - na ovom natpisu se jasno vidi da je kratica za *Aelius* = *Ael.*, a ne samo *A.*; *ILJug*- III, 1647, Glamoč; *ILJug* III, 2859, Domavia;

supružnika sa malim djetetom među njima, a i u 5. retku se iza VIVIAE i interpunkcijske tačke može naslutiti jedna crtica I, što bi moglo biti sastavni dio riječi *filiae*. Znači Vivia je kćerka sa četiri godine. U istom retku se D•F rekonstruira kao *def(unctae)* - preminula, ali između /D/ i /F/ se jasno uočava tačka-znak interpunkcije.

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, A. Celsu, supružniku, vrlo zaslužnom, sa kim živih 32 godine i Vivii, kćeri preminuloj od četiri godine Ulpija Sukesasa i sebi za života postavi.”

Ulpija Sukesasa pripada po agnatskoj (muškoj) liniji ulpijevskom rodu, i radi te činjenice se može pretpostaviti da je i ona domorodačkog, dezitijatskog porijekla.²² Za supruga ne možemo baš tako preciznije tvrditi da je domorodačkog porijekla. Riječ je o jednoj uglednoj i bogatoj porodici koja je prebivala na ilidžanskom području. Datacija II.-III. st. n. e.

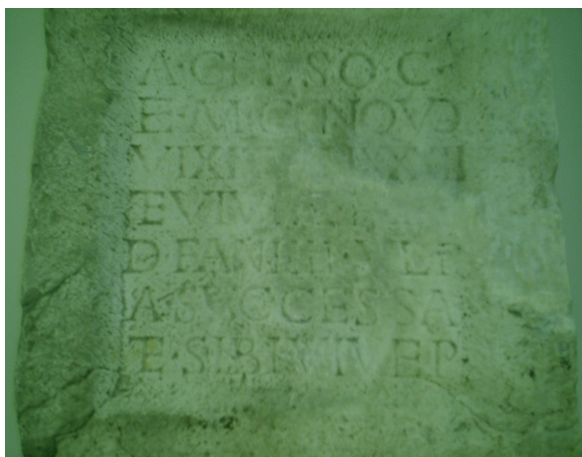

Foto: S. Mesihović

²² O detektiranju domorodačkog porijekla na osnovi rimskog gentilnog imena (Juliji, Flaviji, Ulpiji, Eliji, Aureliji) kojeg pojedinci uzimaju prilikom dobivanja rimskog građanstva v. Mesihović, 2007, 675-697.

VI.

Naziv natpisa: Posvetni religijski natpis

Mjesto nalaza: Vrutci, Ilidža

Vrijeme nalaza: 1975.

Literatura: Škegro, 1997, 102, br. 121; Mesihović, 2007, 805.

....ROPITIIS SACRVM / I O M / IVNONI REGINI / MINERVA (čitanje Glavaš, 1982.)

[Diis] Propitiis sacrum/ I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Iunoni Regina [e]/ Minervae, diis cet[eris] / [D] ominor(um) n[ostorum] duo[r]u[m] / [...]IIIOII[...] / [...] / duor[um] [...]men[...] / II D IDI NI[.] / [.]III [.]. Rekonstrukcija Škegro, 1997, 102, br. 121. Na osnovi ovih oblika rekonstruiranja natpis je posvećen Kapitolinskoj trijadi (Jupiteru, Najboljem, Najvećem; Junoni Regini i Minervi). Ostatak natpisa je teško razumljiv. Moguće je da je korištena u sekundarnoj upotrebi u srednjem vijeku; nađen pod stećkom na Vrutcima kod Ilidže. Riječ je o nekropoli stećaka u blizini jedne preromaničke crkve.²³

Međutim, preciznijim promatranjem teksta na zaglavlju ovog ovalnog epigrafskog spomenika mogla bi se slova rekonstruirati i na sljedeći način: ROPITIISQAQRVM, pa bi se tako u zaglavlju ustvari našlo antičko ime rimske municipalne jedinice (...AQRVM...) koja je sigurno u III. i IV. st. n. e. pokrivala sarajevsko područje. Ako bi ova solucija bila tačna, to bi bio i treći sigurni natpis koji spominje "sarajevsko" rimsko ime, ako izuzmemo natpis Katija. Natpis se nalazi danas u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

Foto: S. Mesihović

²³ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41.

VII.

Naziv natpisa: Natpis Publija Elija Maksimina

Mjesto nalaza: Gradac, Ilinjača, Kotorac

Literatura: Škegro, 1997, 102, br. 123; Mesihović, 2007, 902.

D(is) M(anibus) / [...]n / [P(ublio) Ael(io) ...]iano filio / [vix(it)] ann(os) [...]. P(ublius) Ael(ius) / Maximinus / p(ater) p(osuit)

“Bogovima Manima, sinu Publiju Eliju koji je živio ? godina, otac Publije Elije Maksimin postavi”

Fragment sepulkralne stele na kojem se nalazi natpis pronađen je u sekundarnoj upotrebi u ruinama starokršćanske crkve na kotoračkom kasnoantičkom refugiju. Na natpisu se spominju predstavnici jedne romanizirane domorodačke porodice, čiji su pretci ili oni sami rimsko građanstvo dobili za vrijeme cara Hadrijana (117-138. god. n. e.). Izvorno je ovaj spomenik bio postavljen na ilidžanskom prostoru, odakle je u kasnoj antici prenesen kao građevinski materijal na Ilinjaču. Ovaj refugij je nastao uslijed teških sigurnosnih prilika u kasnoj antici. On je osiguravao zaštitu za romaniziranu populaciju zapadnih dijelova sarajevskog područja. A starokršćanska crkva koja je bila situirana na Ilinjači govori da ova naseobina nije imala samo karakter refugija, nego i mjesto trajnijeg boravišta. Činjenica da se u zidanju objekata za tu kasnoantičku ilinjačku naseobinu koristi materijal iz prethodnih, “paganskih” stoljeća kao da potvrđuje izvjesnu žurbu prilikom izgradnje ovog refugija. A to je i najbolji pokazatelj jednog stresnog doba koje proživljava kasnoantičko stanovništvo sarajevskog područja. Sada se ponovo napuštaju ravnice, a naselja se povlače djelimično na mjesta starih gradina.

VIII.

Naziv natpisa: Posveta Silvii

Mjesto nalaza: Lijeva obala Bosne – nizvodno od njenog vrela, Crkvište, Blažuj, Ilidža

Oblik/tip nalaza: fragment zavjetne reljefne ploče

Literatura: Patsch, 1894, 343-344, sl. 3; Imamović, 1977, 336, sl. 46 na str. 337; Ćeman, 2000, 134; Paškvalin, 2005, 204-206.

SILVIAVOTN

Silvia vot(um) n(uncupavit)

“Silvia, posvećen je zavjet”

Foto: S. Mesihović

Prikaz Silvije (Dijane) je otkriven na lokalitetu gdje se vjerojatno nalazio kompleks rimskih zgrada.²⁴ Fragment zavjetne ploče se danas nalazi u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

IX.

Naziv natpisa: Natpis Katija

ILJug I, 90.

Mjesto nalaza: ispod zgrade na groblju uz Kemaludinovu džamiju, Centar-Sarajevo (u blizini Vječne vatre)

Priroda nalaza: tercijarna upotreba

Vrijeme nalaza: VIII. mjesec 1940.

Oblik/tip spomenika: odlomak stupa sa bazom (u jednom komadu)

Literatura: Sergejevski, 1941, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46; Ćeman, 2000, 135; Mesihović, 2007, 685-686; 688; 701; 893.

DVSI/COS•FETIAL/CVMPVBLICIAQVAR/ETCATIIS•MAXIMINA•C
/5 CLEMENTINO•CLEMENTE LI / VS •AFRODISIVS •FLAMEN

²⁴ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41.

Rekonstrukcija teksta po <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epi-gr/epiergebnis> :

]dus I[3] / [3] co(n)s(ul) fetial[is 3] / cum Publicia Quar[ta] / et Cati-
is Maximina C[lementina 3] / Clementino Clemente Li[3] / [3]us Afrodisius
flam[en

Rekonstrukcija teksta po Sergejevskom 1941, 17:

-----dus I-----
----- co(n)s(ul)•fetial[is-----
cum publici aquar[um ductus?curatore? NN?]
et Catiis•Maximina•C[lementina?-----
Clementino•Clemente•Li-----
-----us•Afrodisius•flam[en-----

Foto: S. Mesihović

Rekonstrukcija Natpisa Katija je iznimno složena. Sam spomenik je nađen kao objekt tercijarne upotrebe i vremenom je izgubio dosta od svoga teksta. Sadržaj ovog vrlo značajnog epigrafskog spomenika je samo fragmentirano sačuvan i to u šest njegovih posljednjih redaka, a i to sa dosta lakuna. Sve to vrlo otežava njegovo rekonstruiranje, što se najbolje ogleda u dva prezentirana

čitanja. Kao što se vidi, osnovni prijedor izaziva da li **PUBLICIAQVAR** treba čitati kao *publici Aquarum* ili kao *publicia quarta*. Ako bi prvo predloženo rješenje bilo tačno, onda bi se i na ovom natpisu čitalo ime municipalne jedinice koja je obuhvatala veći dio Gornje Bosne. Ta solucija ne bi bila nemoguća ako se ima u vidu da je riječ o zvaničnom dokumentu-spomeniku koji lokalna zajednica podiže svome patronu.

Moguće je da se *Clementinus* iz roda Katija koji se spominje na natpisu odnosi na Seksta Katija Klementina Priskilijana (*Sextus Catus Clementinus Priscillianus*), koji je za vladavine Aleksandra Severa (222-235 god. n. e.), bio namjesnik u provinciji Germania Superior (i *consul ordinarius* 230. god. n. e.).²⁵ Moguće je da su Katiji bili patroni municipalne jedinice *Aquae S...*, odnosno da su štitali, zastupali i promovirali njene interese u Rimu u toku III. st. n. e., kada je natpis i nastao, sigurno prije vladavine Dioklecijana. Na natpisu se mogu pročitati i političke i religiozne funkcije na državnom nivou → konzuli i fecijali. Čita se i ime izvjesnog Afrodisija, koji je u municipalnoj jedinici *Aquae S...* bio flamen (svećenik) za vrijeme kada je natpis nastao. Afrodisij je, čim mu se ime spominje na natpisu, bio ugledna osoba u okviru strukture Akvisa. Njegovo ime je grčkog porijekla, i njegovo porijeklo je neizvjesno. On je mogao biti stranac ili stranog porijekla.²⁶ Ovaj natpis dokazuje i postojanje razvijene paganske religiozne organizacije na prostoru i u okviru strukture municipalne jedinice *Aquae S...* u toku III. st. n. e.

Prilikom prevoženja are u Zemaljski muzej (gdje se nalazi i danas) primijećeni su na donjoj površini tragovi jako izlisanog natpisa na latinskom jeziku. Od ovog natpisa je ostalo relativno malo, i tekst se jedino može rekonstruirati na sljedeći način:²⁷

.....apost/OLI PETRI VERB/....NON POTEST PONER/e.....PV.....;
Natpis je nesumnjivo srednjovjekovnog karaktera, te bi prema tome spomenik Katija bio stoljećima nakon prestanka rimske vlasti nad ovim područjem upotrijebljen za izvjesnu srednjovjekovnu građevinsku djelatnost, možda cr-

²⁵ O gensu Katija v. Sergejevski, 1941, 17-18.

²⁶ Bojanovski, 1988, 148-149 i fus. 31. U Vratnici kod Lisičića, Konjic, na natpisu u mitreumu spominje se izvjesni Lucije Antonije Menandr Afrodisij. Patsch, 1915, 86-87; 99-101, sl. 86. Možda su ovi Afrodisiji rodnom iz maloazijskog Afrodisija.

²⁷ Sergejevski, 1947, 46.

kvenog karaktera. To bi značilo da je spomenik sa natpisom Katija korišten u srednjem vijeku kao sekundarni materijal (tercijarna upotreba bi bila njegovo ugrađivanje u Kemaludinovu džamiju).

Natpis Katija se danas nalazi izložen u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja (ali u okviru srednjovjekovne zbirke).

X.

Naziv natpisa: Natpis Ulpije Paule

Mjesto nalaza: temelji Kemaludinove džamije, Centar-Sarajevo (u blizini Vječne vatre)

Priroda nalaza: sekundarna upotreba

Vrijeme nalaza: VIII. mjesec 1940.

Oblik/tip nalaza: kocka od bijelog krečnjaka

Literatura: Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36; Mesihović, 2007, 910.

D M / VLPIAPA/VLAVIVA/ BI E

D(is) M(anibus) / Ulpia Pa/ula viva / [si]bi e[t] /

“Bogovima Manima, Ulpija Paula za života sebi”

Ulpija Paula je isto pripadnik romanizirane domaće elite koja je u vrijeme Trajana dobila rimsko građanstvo. Ona je spomenik sebi podigla još za vrijeme svoga života, vjerojatno dok se nalazila u starijim godištim, kao matrona. Primarna lokacija ovog spomenika (drugi dio spomenika sa stiliziranim detaljima vinove loze je naknadno pronađen) i natpisa je nepoznata. I on je dijelio sudbinu spomenika sa natpisom Katija. Sergejevski pretpostavlja da spomenik potiče iz prve polovine III. st. n. e. iako je stilizacija biljaka prikazana i na našem cipusu obična pojava na prostorima većeg dijela Bosne u IV. st., a kasnije se slična stilizacija pojavljuje i na spomenicima iz drugih zemalja. Sergejevski ranu pojavu stilizovane vinove loze na našem cipusu, pripisuje utjecaju domaćeg, ilirskog elementa, i njegovih umjetničkih tradicija.²⁸

Natpis Katija i Natpis Ulpije Paule vjerojatno izvorno nisu sa mjesta na kojem su nađeni nego su tamo doneseni radi naknadnih gradnji. Mjesto porijekla može biti bilo gdje na sarajevskom području, iako je vjerojatnije da su

²⁸ Sergejevski, 1947, 38.

to zone koje su bliže mjestu gdje se nalazila Kemaludinova džamija. Prednja strana je i oplakana vodom, što bi sugeriralo da se spomenik nalazio u blizini neke tekućice izvjesno vrijeme, koja bi se mogla s vremena na vrijeme izlivati i plaviti i prostor gdje se nalazio spomenik. Prostor gdje se nalazila Kemaludinova džamija ne nalazi se u baš u takvoj blizini da bi mogao biti zahvaćen sezonskim poplavama ili čak promjeni toka Miljacke, što sugerira da se mjesto na kome je voda izlizala spomenik mora tražiti negdje drugo.

XI.

Naziv natpisa: Abraksas-gema

CIL III, 14339

Mjesto nalaza: Logavina, Stari Grad - Sarajevo

Vrijeme nalaza: 1880.

Literatura: Truhelka, 1895, 215-216.

IAW ABRACAX (lice)

ABRA / CAX / AILWE/ ADWNE (naličje)

III.

Slika preuzeta: Truhelka, 1895.

Vjerovanje u Abraksa se raširilo tako da ga je poprimila svaka mistička, magijska i alkemičarska sekta. Datiranje ove gema bi se moglo staviti u vrijeme kada su istočnjački kultovi preplavili Rimsko carstvo, posebno pod utjecajem raznih gnostičkih vjerovanja III. i IV. st. Kasnije su ta razna vjerovanja poprimila karakter narodnog sujevjerja, jako se dugo zadržavši u vidu praznovjerica u vjerovanjima lokalnih populacija (uporedi: popularni izraz abrakadabra),

a predmeti koji su se koristili u tim gnostičkim i mističkim obredima postali su amuleti. Nije nemoguće pomisliti da je u trenutku korištenja gema postojalo i određeno kasnoantičko domaćinstvo na prostoru Logavine.

XII.

Naziv natpisa: Natpis Aurelija Maksimusa

CIL III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 = *ILJug* III, 1581

Mjesto nalaza: pred kućom izvjesnog Zlatarovića, Švrakino Selo, Novi Grad – Sarajevo

Priroda nalaza: vid. Patsch, 1894, 341.

Vrijeme nalaza: vjerojatno kasno-osmansko doba

Oblik/tip nalaza: Ara od vapnenca

Literatura: Patsch, 1894, 341-342; Isto, 1895, 143; Imamović, 1977, 364; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 39; Ćeman, 2000, 131; Mesihović, 2007, 682; 701-703; 907.

I O M / TONITRA / TORI AVR / MAXIMVS /5 VIII AVCC

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra- /tori T(itus) Aur(elius) / Maximus /5 ve[t(eranus)] Aug(ustorum)

Rekonstrukcija i čitanje Patsch, 1894, 341-342, Međutim na samom spomeniku se u trećem redu uopće ne vidi /T/ pa je malo nejasno odakle Patschu da je *praenomen* Aurelija Maksimusa bio Tit. Nejasno je i njegovo čitanje *veteranus* u petom retku, jer je možda moguće da je riječ o broju VIII. U tom slučaju bi bila riječ o VIII. legiji Augusta, a Aurelije Maksimin bi onda bio veteran te legije. Pored are, nađeni su i fragmenti rimske cigle i obrađenog kamena, što pokazuje na stambenu aktivnost na ovom prostoru.²⁹ Vjerojatno je Aurelije Maksimin imao imanje na području današnjeg dijela Novog Grada (možda upravo na prostoru Švrakinog Sela). Sudeći po aurelijevskom gensu, naš veteran je po porijeklu bio domorodac, možda baš iz Gornje Bosne. Možda je Aurelije Maksimus bio veteran dvojice Augusta (*Augustorum*), ---moguće suvladara koji su nosili aurelijevsko gentilno ime--- (druga polovica II. st. n. e.).

²⁹ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 53.

Slika preuzeta: Imamović, 1977, 365, sl. 97.

XIII.

Naziv natpisa: Natpis sa boce sa Debelog Brda

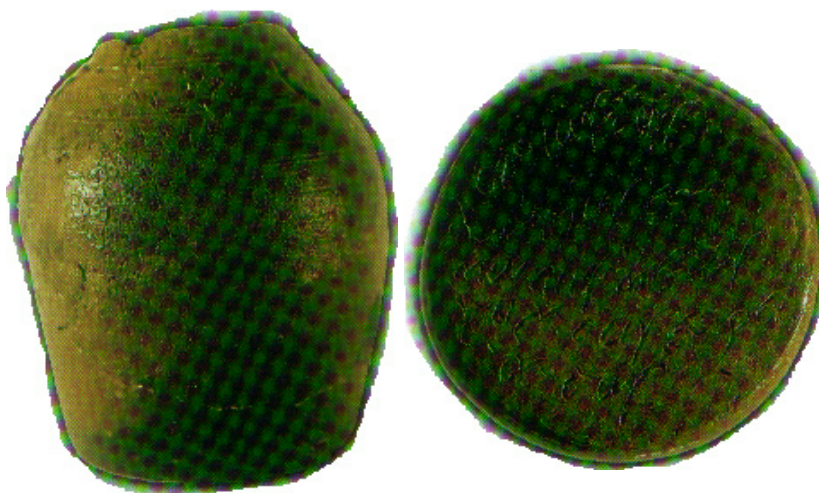
Mjesto nalaza: Debelo Brdo, Centar - Sarajevo

Literatura: Sergejevski, 1947, 39-40; Škegro, 1999, 251; Ćeman, 2000, 160; Mesihović, 2007, 899.

Dno boce: *Ego Iustus Olarius, Manus meas rugetus et fetetus*
“Ja sam pravi lončar, moje su ruke prljave a(li) plodne”

Ovaj natpis potiče iz kasne antike (od kraja IV. do. zaključno sa VI. st.). Keramička posuda je pronađena na lokaciji koja je u kasnoj antici služila kao citadela, refugij za stanovništvo istočnog i središnjeg dijela sarajevskog polja (konkretno naselja na prostoru od Marijin-Dvora do prostora današnje zgrade Predsjedništva). Vjerojatno je i ova utvrda na Debelom Brdu ulazila u široko-razgranatu politiku Justinijana koja se zasnivala na izgradnji utvrđenih odbrambenih pojaseva, kojima se nastojalo zadržati nadiranje prekodunavskih barbarskih naroda.³⁰

³⁰ Sergejevski, 1947, 23; 40; 42.

(dno boce)

Slike preuzete: Čeman, 2000, 160.

XIV.

Naziv natpisa: Natpis Publija Elija Viktorina

Mjesto nalaza: Zidine, Krivoglavci, Vogošća

Priroda nalaza: nije evidentirano da je korišten u kasnijim gradnjama

Vrijeme nalaza: jesen 2006.

Oblik/tip nalaza: memorijalni epitaf

Literatura: Mesihović, 2007, 896-898.

Sačuvani dio: ORINO•DEC•M•AQ•FILIOINFELICISSI / OS•X•MES II
DIESXIIIET•VLPGALLIE /NCOMPARABILI•P AEL VICTORINVS / Q III
VIR Q Q E D S I B I•VIVS FECIT

I. Prijedlog rekonstrukcije i prijevoda teksta natpisa iz Krivoglavaca po
prof. dr. sc. Bruna Kuntić - Makvić

1. . Aelio vict)ORINO DEC(urioni)
M(unicipi) AQ(ensis)	1. Prenesretnome sinu (.) Eliju Viktorinu,
dekurionu akvskog municipija
FILIO INFELICISSI(mo)	2. (koji je živio) 10 godina, 2 mjeseca i
14 dana i Ulpiji Galiji
2. ...qui vixit ann)OS X M(ens)ES II
DIES XIII ET	3. neusporedivoj (supruzi), Publije Elije
Viktorin
VL(piae)GALLI(a)E	4. petogodišnji kvatuorvir akvskog
(municipija) i edil načini za života.
3. uxori in)COMPARABILI P(ublius)
AEL(ius) VICTORINVS	
4. municipi A)Q(uensis) III(I) VIR Q(uin)
Q(ennalis)	
(a)ED(ilis) VIV(u)S FECIT	

II. Prijedlog čitanja prijevoda: Viktorinu, dekurionu municipija Akvisa, sinu prenesretnome / koji je živio 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana i Ulpiji Galiji/ (supruzi) neusporedivoj Publije Elije Viktorin/ Akvisa tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis i edil, sebi za života načini.

Ovaj epigrafski spomenik se može smatrati jednim od najvažnijih vrela za osvjetljavanje antičke historije sarajevskog područja. Pošto nije do sada primijećeno da je korišten u naknadnoj upotrebi, sadržaj natpisa je prilično dobro sačuvan. Na njemu se jasno uočava municipalni status Akvisa sa već izgrađenim lokalnim upravno-političkim institucijama. Politička struktura Akvisa se tako ne razlikuje mnogo od infrastrukture ostalih municipalnih jedinica širom Imperije; pa tako postoji lokalni senat, koji čine dekurioni (*ordo decuriones*),³¹ zatim izvršne funkcije kvinkenalisa (neke vrste lokalnih cenzora)³² i edila.

³¹ Vjerojatno se u sastav ovog staleža ulazilo i na osnovi nasljedstva (kao u slučaju desetogodišnjeg Elija Viktorina) i na osnovi izbora za neku lokalnu izvršnu funkciju. Ustvari *ordo decuriones* bi tako bio samo lokalna inačica rimskog Senata, i po načinu popune i po metodama rada.

³² O instituciji *quinquennalis* v. Smith W., 1870, 318. Jedan *duovir quinquennales* (Tit Flavije Simili) spominje se i na natpisu iz Skelana-Srebrenica. Patsch, 1915, 80, fus. 1. sl. 67; 83. A jedan kvinkenalis (Aurelije Atik) se spominje i u natpisima iz Singidunuma. Lopandić, 2007, 97.

Foto: N. Rabić

Publije Elije Viktorin je u trenutku podizanja natpisa bio jedan od trojice ili četvorice osoba (tresvir ili kvatuorvir) izabраних na izvršnu funkciju na petogodišnji mandat (odatile i naziv kvinkenalis). Epigrafski spomenik i uopće kontekst nalazišta u Krivoglavcima oslikava jednu elitnu i uglednu porodicu Akvisa. Porodice Publija Elija Viktorina i Ulpije Galiје su svoje porijeklo po agnatskoj liniji izvodili od onih osoba (odnosno patera familijasa) koje su dobile rimsko građanstvo za careva Hadrijana i Trajana. I vrlo vjerojatno su one direktnog domorodačkog, dezitijatskog porijekla, možda i predstavnici dezitijatske postustaničke “aristokratije” koja se ponašala lojalno i saradnički sa rimskom upravom. Sudeći po funkcijama koje je obnašao Publije Elije Viktorin, njegovo značenje u poslovima municipija Akvisa je bilo iznimno, i vjerojatno se nalazio na samom vrhu lokalne upravne strukture. Sudeći po tome što je Akvis na ovom natpisu u položaju municipija, datiranje nastanka natpisa se može staviti u prve decenije (nakon Karakaline konstitucije 211. god. n. e.) ili sredinu III. st. n. e.

Sudeći po ovome natpisu akvska municipalna jedinica je u III. st. n. e. tri puta unapređivala svoj status od municipija, preko kolonije do republike za Dioklecijana. Sličan primjer promaknuća imamo u slučaju Domavije koja se za vrijeme cara Aleksandra Severa (222-235 god. n. e.) naziva municipijem, a za vrijeme Trebonija Gala (251-253. god. n. e.) kolonijom.³³ Pa ako je Domavija mogla unaprijediti svoj status u par decenija prve polovice III st. n. e., zašto to ne bi bio slučaj i sa Akvisom.

³³ Patsch, 1915, 79-80; slike 63-66.

Lokalitet Zidine u Krivoglavcima se mora promatrati u kontekstu nalaza antičke građevinske djelatnosti na lokalitetu Marije, isto u Krivoglavcima. Krivoglavci su inače situirani na jednoj odličnoj poziciji uz rijeku Bosnu, na osunčanoj strani i u antičko doba tamo je sigurno postojala respektabilnija satelitska naseobina kourbane cjeline *Aquae S...* A nekada u prvim decenijama III. st. n. e. u ili u blizini današnjih Krivoglavaca vjerojatno su se prostirali posjedi Publija Elija Viktorina i njegove porodice. Pored njegove vile, možda više-manje na trasi današnje ceste, prolazio je rimski put koji je iz središnje Bosne dolazio u *Aquae S...*, što je dodatno pojačavalo značenje imanja i naseobine. Rekonstruirani i spojeni epigrafski spomenik Publija Elija Viktorina se danas nalazi smješten u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

XV.

Naziv natpisa: Natpis Tita Aurelija Saturnina

CIL III 13 863

Mjesto nalaza: obala malog potoka (kod ušća Ljubovačkog potoka u Zujevinu) u blizini džamije, Pazarić, Hadžići

Vrijeme nalaza: IX. mjesec 1892.

Oblik/tip nalaza: ploča sa reljefnim prikazivanjem

Literatura: Patsch, 1894, 345-346; Isto, 1915, fus. 1. i sl. 117; *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, 1988, 34 i Tab. 5 sl. 3; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38; Ćeman, 2000, 133; Mesihović, 2007, 906-907.

D M / TARSATVRNINVS / AR•AMVRCIANE / CONIVCIPIENTIS / 5
SIMAEBENEMERE / NTIETSIBIVI / VVSMEMORI / AMPOSVITQ / VIXIT
•ANXXVIII / 10 M IIII

D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a) e / coniugi pientis-/ 5 simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus memori- / am posuit q(uae)/ vixit an(nos) XXVIII / 10 m(enses) IIII . Rekonstrukcija Patsch, 1894, 346.

D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a) e / coniugi pientis-/ 5 simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus posuit; q(uae)/ vixit an(nos) XXVIII m(enses) IIII . Rekonstrukcija Bojanovski, 1988, 150, fus. 38. Kao što se vidi njegova rekonstrukcija ima više pogrešaka, uključujući i izostavljanje pojedinih riječi.

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Tit Aurelije Saturnin, Aureliji Amurcijani, najpobožnijem supružniku, veoma zaslužnoj i sebi za života spomen postavi, koja živi 29 godina i 4 mjeseca.”

Foto: S. Mesihović

Na ovom natpisu se pojavljuje jedna porodica čija oba supružnika pripadaju aurelijevskom gensu. Njihovo imanje se nalazilo zapadno od urbanog i upravnog jezgra municipalne jedinice Akvisa. Po agnatskoj liniji oni su vjerojatno poticali iz redova domaće romanizirane elite koja je primila rimsko građanstvo u vrijeme vladavine Antonina Pija, Marka Aurelija, Komoda i zaključno sa Karakalom, koji je isto nosio nomen *Aurelius*, iako je bio iz dinastije Severa.³⁴ Datacija natpisa III. st. n. e. Natpis se danas nalazi u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sam tekst je već u znatnoj mjeri izlizan. Pored ovog epigrafskog spomenika sa figuralnim predstavama pronađen je još je-

³⁴ Prije adopcije *Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius* (vl. 138-161. god. n. e.), *Marcus Aurelius Antoninus Augustus* (vl. 161-180. god. n. e.) rođen kao *Marcus Annius Catilius Severus*, **kasnije do adopcije** *Marcus Annius Verus*; *Marcus Aurelius Commodus Antoninus* (vl. 180-192 god. n. e.); *Marcus Aurelius Antoninus Caracalla* (vl. 211-217. god. n. e.).

dan, ali sa potpuno izlizanim tekstom. Inače na ovom lokalitetu su pronađeni i tragovi rimskih zidova i obilje fragmenata rimskog crijepa.³⁵ Znači na ovom prostoru se nalazila vila jedne ugledne porodice sa aurelijevskim gentilnim imenom.

XVI.

Naziv natpisa: Natpis Aurelija Supera

CIL III 8375 (isp. 12749)

Mjesto nalaza: U Gradcu na rijeci Zujevini, između Blažuja i Pazarića, Hadžići kod Sarajeva

Literatura: Patsch, 1894, 342; Isto, 1895, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40; Ćeman, 2000, 130; Mesihović, 2007, 682; 904; 907; 911-912.

D(is) M(anibus) Aurel(ius) Super veter[a]nus ex / [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibe / 5 vi(vus) et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vi/110 xit annos XXVIII. Rekonstrukcija teksta je izvršena kombiniranjem rekonstrukcija koje se nalaze kod Patsch, 1894, 342 (glavnina rekonstrukcije) i Bojanovski, 1988. 150, fus. 40 (ubačena razdioba na brojeve redova u natpisu).

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Aurelije Super veteran VIII. legije Augusta sjećanje sebi za života i Veri supružniku, Maksimini i Viktorinu sinovima našim, otišloj kćeri, koja je živila 28 godina.”

Zapadno od urbanog i upravnog jezgra Akvisa svoje imanje je imala još jedna porodica aurelijevskog gensa. Njen *pater familias* je bio nekadašnji vojnik VIII. legije Augusta. Njegova supruga nosi možda izvorno keltsko ili ital-sko ime. Možda bi se moglo pretpostaviti da je Aurelije Super po porijeklu iz Gornje Bosne, a da je dok je službovao oženio osobu iz sredine u kojoj je njegova legija bila stacionirana.

Inače lokalitet Gradac kod Hadžića pokazuje dugotrajni kontinuitet nastanjenosti od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Uz ruševine srednjo-

³⁵ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 54.

vjekovne crkve pronađeni su tragovi kasnoantičke arhitekture, a uz stećke sa okolne nekropole jedan rimski žrtvenik.³⁶

Posjedi porodica Aurelija Supera i Tita Aurelija Saturnina su kao svoju osnovicu vjerojatno imali rijeku Zujevinu i nalazili su se između naseobina u gornjem toku Lepenice koje su ih povezivale sa važnijom rimskom naseobinom u kiseljačko-fojničkom području i urbano-upravnog jezgra municipalne jedinice Akvisa na užem ilidžanskom području. Ujedno, nalazeći se u dolini Zujevine, pored ili kroz ova imanja prolazila je i rimska cesta koja je dolazila iz Narone.

XVII.

Pored ovih natpisa, elektronsko izdanje latinskih natpisa - <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis> - navodi još natpisa, a koji su po njemu porijeklom sa sarajevskog područja, ali koji su i previše fragmentirani da se iz njih mogli izvući relevantniji zaključci.

CIL III, 10188, 20; Micio / Fullis

CIL III, 13871;]TRI I[

CIL III, 14334,1 (p 2328,179); Conat[3]

CIL III, 13340,08 (p 2328,178); [H]eracli[3]

CIL III, 14321;]O[3] / [3]DI[3] / [3]V[

CIL III, 14621;]OL[3] / [3]DI[

CIL III, 10188,01; D(omini) n(ostri) T(h)eo(erici) r(egis). Gospodaru našem, Teodoriku kralju....

CIL III, 10188,01 izaziva niz nedoumica jer o njemu postoje vrlo oskudni podaci. Po N. Miletić (1984, 376) "...izuzetno je značajan, na žalost slučajni, nalaz sa područja Sarajeva male game od rubina ili granata (almandina) sa monogramom vrlo sličnim Teodorikovom (D/omini N/ostri Teod/erici R/egis), koju je A. J. Evans nabavio prilikom svoga putovanja..." Ako je lociranje, rekonstruiranje i čitanje ovog nalaza tačno, onda bi ovo bio jedan od vrlo vrijednih natpisa na kome se navodi ime ostrogotskog kralja Teodorika, kada je Dalmacija doživjela privremeni, višedecenijski kasnoantički "renesans".³⁷

³⁶ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 44.

³⁷ Jedini nalaz gotske materijalne kulture pronađen na istoku sarajevskog područja je karika životinjskog stila, nađena 1894. god. u ulici Čemaluša (općina Centar). Karika je izrađena od

Njegovo tituliranje kao kralja pokazuje da je određena ostrogotska zajednica boravila u Gornjoj Bosni (uporedi: Baziliku u Brezi). Datacija: vrijeme vladavine Flavija Teodorika (493-526. god.), vjerojatno prve decenije VI. st. Ipak, potrebno je i navesti da navedeno elektronsko izdanje inače u sebi ima niz grešaka u lociranju pojedinih natpisa (samo za Sarajevo su prepoznata dva slučaja pogrešnog lociranja natpisa).

Na Ilidži je pronađena i amfora sa *sigillum*: COSSII

Literatura: Pašalić, 1984, 280, sl. 79; Škegro, 1997, 108.

XVIII.

OSOBE IZ RIMSKOG SARAJEVA

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Charmidis	= Harmidis
Ulp/io	= Ulpio
Ulpia/ M?usa	= Ulpija Musa
Ulp(i)/a Successa	= Ulpija Sukesa
A(ulo) Celso	= Aul Celso
Viviae	= Vivia
Ulpia Pa/ula	= Ulpija Paula
Aur(elius) / Maximus	= Aurelije Maksimus
P(ublius) Ael(ius) Victorinus	= Publije Elije Viktorin
Ul(piae) Galli(a)e	= Ulpija Galia
(Vict)orino	= Elije Viktorin
Afrodisius	= Afrodisij
T(itus) Aur(elius) Saturninus	= Tit Aurelije Saturnin
Aur(eliae) Amurcian(a)e	= Aurelija Amurcijana
Aurel(ius) Super	= Aurelije Super
Ver(a)e	= Vera
Maximinae	= Maksimin ili Maksimina?
Victorino	= Viktorin

bronzane žice, debele 2,5 mm u promjeru 49 mm i pokrivena tamnozelenom patinom. Na dva mjesta na karici nalaze se dvije potpuno slične životinjske glave, koje su karakteristične za sjeverni životinjski stil, koji vodi svoje porijeklo iz Skandinavije (Sergejevski, 1947, 43).

P(ublius) Ael(ius) / Maximinus	= Publije Elije Maksimin
[P(ublio) Ael(io) ...]iano	= Publije Elije

Ulpijevski gens = 5

Elijevski gens = 4

Aurelijevski gens = 6

Nepoznato = 5

Ukupno: 20. (15 vjerojatno domaćeg porijekla 75%)

Navedena imena kao da navode na pomisao da je glavni dio municipalne elite Akvisa činio domaći, romanizirani sloj koji je rimsko građanstvo uglavnom dobio u toku II. st. n. e., sve do Karakaline konstitucije 212. god. n. e. Ova municipalna elita je vjerojatno većinom porijeklom iz reda dezitijatske aristokratije, koja se polako etablirala nakon završetka ustanka i u toku I. st. n. e. Ta aristokratija je svojim utjecajem, moći i bogatstvom, zahvaljujući i rimskom protežiranju, zamijenila više demokratske uređenje dezitijatske politije prije 9. god. n. e., odnosno u vrijeme nezavisnosti, prvog razdoblja rimske vladavine i perioda ustanka. Nakon ustanka, taj sloj je bio garant lojalnosti dezitijatske *civitas*, a posebno što rimska državna i provincijska vlast nije mogla dopustiti demokratsko dezitijatsko uređenje koje je bilo i nosilac otpora u ustanku.

Udio domaće populacije je još bio veći u nižim slojevima stanovništva, a posebno u onim njenim dijelovima koji su bili poluromanizirani. Ti slojevi iz sebe nisu ostavljali natpise, pa je o njima teško dati preciznijih podataka.

Na elektronskom izdanju latinskih natpisa <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis> CIL III, 8376b = CIL III, 12750 = AE 1890, 00105 = AE 1893, 00132 --- D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Maxi/mus veter(anus) / coh(ortis) I Belg(arum) / v(ivus) f(ecit) / sib(i) ed (=et) Avil(iae) / Amabili co/niugi su(a)e --- je pogrešno uvršten u Sarajevo. Natpis na kome se spominje I. Belgijska kohorta, koja je inače bila stacionirana u Dalmaciji potiče iz Usore.³⁸

Na elektronskom izdanju latinskih natpisa <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

³⁸ Patsch, 1914, 166, sl. 36 i fus. 1.; O I. Belgijskoj kohorti v. Patsch, 1914, 164-169.

[ett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis](http://www.ett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis) CIL III, 8376c = CIL III, 12751 = ILJug III, 1563

--- D(is) M(anibus) / Aurel(ius) Gal(lus) def(unctus) an(norum) / LXV et Avel(lia) / Madus def(uncta) an(norum) / LX Aurel(ius) Capito / parentibus / p(ro) p(ietate)--- je pogrešno uvršten u Sarajevo. Nadgrobna ploča sa natpisom na kome se spominje porodica (Aurelije Gal, Avelia Madus i Aurelije Kapit) aurelijevskog gensa pronađena je u Štitarevu kod Višegrada.³⁹

OSOBE IZ JAVNOG ŽIVOTA RIMSKE DRŽAVE, TITULE, DRŽAVNE I PROVINCIJSKE INSTITUCIJE I SLUŽBE, VOJNE JEDINICE

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocleti(a)n[o]/.... Aug(usto)	Imperator cesar Gaj Valerije Dioklecijan...Augustu
Co(n)s(ul)	Konzul
fetial[is 3]	Fecijal
Maximina C[lémentina]	???
Clementino Clemente	Sekst Katij Klementin Priskilijan
l]eg(ione) VIII Aug(usta)	VIII. legija Augusta

BOŽANSTVA

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Apollin[i] / Tadenos	Apolon Tadenus
?[Apol]lini.....	Apolon
D(is) M(anibus)	Bogovima Manima
Silvia	Silvia
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Iunoni Regina [e]/ Minervae	Kapitolinska Trijada (Jupiter, Najbolji, Najveći; Junona Kraljica i Minerva)

³⁹ Sergejevski, 1934, 20, fus. 28 i Tbl. III sl. 21; Bojanovski, 1988, 187.

ABRACAX	Abraks
I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra- /tori ⁴⁰	Jupiter, Najbolji, Najveći, Tonitrator (Gromovnik?)

MUNICIPALNA JEDINICA AQVAE S... I NJENE INSTITUCIJE

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
col(oniae)	Kolonija
r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(.....).	republika Akvis S...?
flam[en	Flamen
dec(urioni)	Dekuron
M(unicipi) Aq(ensis)	Municipij
III(I) vir q(uin)q(ennalis)	tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis
Ed(il)	Edil

TEGULE

Na prostoru naseobinskog areala u centralnom Sarajevu, na lijevoj obali Miljacke u Kovačićima evidentirano je i postojanje ciglane. Među mnogobrojnim odlomcima raznovrsne rimske opeke na prostoru ciglane sačuvala su se i dva odlomka sa tegula (cigli) sa žigovima: CONSTA... i CO.... Iz ostataka rimskih zgrada nedaleko od današnjeg Filozofskog fakulteta izvađene su tegule sa žigovima: CONST..., CON... i NIMIXAM (obratno: MAXIMIN). Datacija III. st. n. e.⁴¹

Na prostoru centralnog Sarajeva je evidentiran prilično velik broj nalaza rimske provenijencije (ostaci zgrada, privrednih pogona-evidentirani su i ostaci lončarske/keramičarske radionice, grobovi, mozaik, pokretni materijal, novčići).⁴² Ovo govori da je tu nesumnjivo postojalo naselje subordinirano urbanom i upravnom jezgru *Aquae S...* To bi bilo u odnosu na Ilidžu jedno satelitsko veće naselje, suprotno od današnje situacije. Porijeklo ovoga rimskog

⁴⁰ O Jupiteru i njegovim kulturnim zajednicama na prostoru današnje BiH v. Imamović, 126-148.

⁴¹ Radimsky, 1896; Pašalić, 1975 B, 242; Škegro, 1999, 251; 257.

⁴² O tome v. Sergejevski, 1947; Mesihović, 2007, 783-784; 981-982.

naselja u centralnom Sarajevu sa obje strane Miljacke treba tražiti u kontinuitetu sa naseobinskim kompleksom Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, koji se jednostavno "preselio" u ravniji plato. Na samom Debelom Brdu se očuvala još stoljećima utvrda/citadela. Naravno ovaj proces "silaženja" u ravniji dio je bio postupan, vezan i sa rimskim strateškim interesima, i sa procesom romanizacije i kulturnog rasta ali i sa privrednim interesima lokalne populacije (želja da se bude u što je moguće većoj blizini same rimske ceste). Samim tim je i razumljivo da u tome razvijenom naselju (sa vjerojatnim zenitom svojega antičkog razvitka u III. st. n. e.) postoji i ciglana koja podmiruje potrebe sarajevskog područja. Sami žigovi možda donose ime vlasnika radionice. U antičko doba je možda bio eksploatiran i kamenolom u Lapišnici, o čemu bi posredno govorilo i ime lokaliteta (*lapis, idis, m-kamen*). U tom slučaju Lapišnica bi služila kao majdan za dobivanje kvalitetnog kamena za graditelje antičkog "Sarajeva".

NOVAC

Ilidža:

Prilikom prvog sustavnog iskopavanja rimskog nalazišta na Ilidži, koje je vodio Ivan Kellner, pronađen je i veliki broj novčića (63 komada – uglavnom brončanih i u manjoj mjeri od billona i srebrnih) sa latinskim legendama.⁴³ Po članku I. Kellnera objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja* četiri novčića do tada nisu bila pobliže ispitana, za 13 komada je pismo izlizano, a za 46 se mogla odrediti pripadnost.

I.

Najinteresantniji brončani novčić sa legendom pripada Trajanu.⁴⁴

Lice: IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRPCOSVIPP

Naličje: METALLIVLPIANIDELM

Lice: *Imperatori Traiano Augusto Germanico Dacico pontifex maximus tribunitia potestas consul VI, pater patriae*

⁴³ Kellner, 1895, 195-197.

⁴⁴ O ovom novčiću v. Kellner, 1895, 195.

Naličje: *Metalli Ulpiani Delmatiae?*

Lice: Imperatoru Trajanu Augustu Germaniku Dačkom, vrhovni svećenik, tribunske moći, konzul 6. put, otac domovine

Naličje: Ulpijevski rudnici Dalmacije?

Riječ je o rudarskom novcu izdanom početkom 112. god. n. e. Ako se DELM odnosi na Dalmaciju, onda bi se moglo tvrditi da je novac izdat na prostoru Provincije i da je vjerojatno produkt djelatnosti rudnika iz bosanske unutrašnjosti.

II. Pored Trajana ostali novčići pripadaju sljedećim carevima ili drugim utjecajnim osobama:

Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi	Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi
1	Vespasianus (vl. 69-79. god. n. e.)	1	M. Iulius Philippus (244-249. god. n. e.)
3 (jedan brončani novčić nije baš pouzdan)	Hadrianus (117-138. god. n. e.)	1	Decius ? (249-251. god. n. e.)
4	Antoninus Pius (138-161. god. n. e.)	1	Gallus (251-253. god. n. e.) – riječ je o caru Trebonijanu Galu
1	Faustina Maior – supruga Antonina Pija, umrla 141. god. n. e.	1	Valerianus iunior ? -Minor- (možda sin cara Valerijana 253-260. god. n. e.)
1	Lucius Verus (161-169. god. n. e.)	2	Gallienus (260-268. god. n. e.)
2	Faustina - Minor ? kćerka Antonina Pija i supruga Marka Aurelija, umrla 175. god. n. e.	1	Aurelianus (270-275. god. n. e.)
2	Marcus Aurelius* (161-180. god. n. e.)	1	Probus (276-282. god. n. e.)
3	Commodus (180-192. god. n. e.)	1	Constantinus I (307-337. god. n. e.)
3	Septimius Severus (193-211. god. n. e.)	1	Licinianus Licinius (308-324. god. n. e.)

1	Iulia Domna – supruga Septimija Severa, umrla 217. god. n. e.	1	Crispus (sin Konstantina I – pogubljen 326. god. n. e.)
1	Caracalla (211-217. god. n. e.)	4	Constantius II ? (337-361. god. n. e.)
2	Alexander Severus (222-235. god. n. e.)	1	Gratian (367-383. god. n. e.)
1	Maximus Maximini filius (možda sin cara Maksimina Tračanina 235-238. god. n. e.)	1	Valens ? (364-378. god. n. e.)
2	Gordianus III ? (238-244. god. n. e.)	1	iskvareni Vota-dinar IV. st. n. e.

* Brončani novčić Marka Aurelija iz 174. god. n. e. sa legendom: MANTONINVS AVGTRPXXVIII (na licu) – SC IMP VI COSIII (na naličju). 1. *Marcus Antoninus Augustus tribunitia potestas XXVIII – Senatus consulto imperator VI consul III* 2. Marko Aurelije August, tribunske moći 27. puta – Zaključkom Senata. Imperator 6. puta, konzul 3. puta Ovaj novčić je izdat odlukom Rimskog Senata što se potvrđuje kraticom SC.

Od ovih 46 novčića okvirni raspored (uključujući i sumnjive pripadnosti novčića) po razdobljima je sljedeći:

1. Flavijevci (69-96. god. n. e.) -1
2. Antonini (96-192. god. n. e.) -17
3. Severi (193-235. god. n. e.) -7
4. Vrijeme krize (235-268. god. n. e.) -9
5. Ilirski carevi (268-305. god. n. e.) -2
6. Vrijeme Konstantina i njegovih nasljednika (307-363. god. n. e.) -7
7. Valentijanova dinastija (364-392. god. n. e.) -2
8. IV. stoljeće -1

Istočno i centralno Sarajevo:

Pored Ilidže, odnosno urbanog i upravnog sjedišta municipalne jedinice Akvisa, veliki broj rimskih novčića pronađen je i na ostalim dijelovima sarajevskog područja (Podhrastovi, Gorica, Bistrik, korito Miljacke, Marijin dvor, Grbavica, Pofalići).⁴⁵

⁴⁵ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 55.

I. Najstariji do sada pronađeni rimski novčić sa sarajevskog područja nađen je u Ulici Dugi Sokak, Bistrik, Stari Grad. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju pod inventarskim brojem numizmatičke zbirke 12365.

DIVVS AVGVSTVS PATER (lice novčića)

“božanski otac August”

Brončani novčić kovan je za vrijeme cara Tiberija (vl. 14-37. god. n. e.), a posvećen uspomeni na deificiranog Augusta. Na naličju se nalazi prikaz munje sa kraticom SC. Ovaj novčić je gotovo sigurno u rimskim državnim kovnicama nastao neposredno nakon smrti Augusta 14. god. n. e. i samim tim predstavlja najstariji materijalni i epigrafski nalaz rimskog prisustva na sarajevskom području, par godina nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka.

II. Najinteresantniji novčić pronađen do sada na sarajevskom području jeste onaj koji pripada caru Didiju Julijanu i koji je nađen u koritu Miljacke. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju pod inventarskim brojem numizmatičke zbirke 12359.

Literatura: Mesihović, 2007, 784.

Lice: IMP CAES M DID SEV IVLIA AVG; *Imperator Caesar Marcus Didius Severus Iulianus August*; “Imperator cezar Marko Didije Sever Julijan August”

Naličje: CONCORD SC; *Concordia senatus consulto*; “Sloga” (stoji sa dvije vojničke zastave radi toga što je na licitaciji koju su proveli pretorijanci došao do carskog purpura). Zaključkom Senata.

Zbog samo dvomjesečne vladavine ovog rimskog cara u toku 193. god. n. e. novac posvećen Didiju Julijanu je dosta rijedak. Njegovo prisustvo sugerira da je centralni dio Sarajeva bio jedno od značajnijih putnih i trgovačkih stajališta sa intenzivnijim prometom u zadnjoj deceniji II. st. n. e.

III. Pored spomenuta dva novčića (najstarijeg i najinteresantnijeg) širom istočnog i centralnog Sarajeva pronađeno je, prema D. Sergejevskom, i dosta drugih rimskih novčića sa legendama rimskih i istočnorimskih/romejskih careva.⁴⁶

Broj novčića i nalazište	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi	Broj novčića i nalazište	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi
1 – Debelo Brdo	Otho (69. god. n. e.) ⁴⁷	1 – Podhrastovi	Constantius II
1 – nekadašnje groblje “Vasiljeva Bašta” nedaleko od Filozofskog fakulteta	Traianus (98-117. god. n. e.)	1 – Debelo Brdo	Vetranio (350. god. n. e.)
1 - Centar grada 1 - Gorica	Antoninus Pius	1 - Gorica	Valentinianus I (364-375. god. n. e.)
1 - kod stare tvornice Duhana (izdala ga kolonija Viminacij)	Philippus	5 - Pofalići	Valens
1 – Grbavica	Trebonianus Gallus	1	Iustinus (518-527. god. n. e.)
1	Claudius II (268-270. god. n. e.)	1 - Navodno u koritu Miljacke	Iustinianus (527-565. god. n. e.)
1 – nekadašnje groblje “Vasiljeva Bašta” nedaleko od Filozofskog fakulteta	Diocletianus (284-305. god. n. e.)		
1 – korito Miljacke	Licinianus Licinius		
1	Constantinus I		

⁴⁶ Sergejevski, 1947, 40-42.

⁴⁷ Sergejevski (1947, 40) je pogrešno kao godinu izdanja naveo 32. god. n. e. kada je ustvari Marko Salvije Oto bio rođen. Sergejevski se vjerojatno zbunio prateći Cohena (str. 352) koji je na samom početku svoga teksta za Otona naveo da je rođen 32. god. n. e.

1. Julijevci – Klaudijevci -1
2. Vrijeme četiri cara (68-69. god. n. e.) -1
3. Antonini -3
4. Vrijeme prevrata 193. god. n. e. -1
5. Vrijeme krize -2
6. Ilirski carevi -2
7. Vrijeme Konstantina i njegovih nasljednika -4
8. Valentijanova dinastija -6
9. Justinova (istočnorimska) dinastija -2

U stalnoj postavci Muzeja Sarajeva među izloženih šest rimskih novčića (2 Antonin Pije, 1 Marko Aurelije, 2 Dioklecijan) nalazi se i jedan sa imenom LVCILLA i ženskim likom na licu novčića. Riječ je o Aniji Aureliji Galeriji Lucili (*Annia Aurelia Galeria Lucilla*; 148. ili 150-182. god. n. e.), kćerci Marka Aurelija i njegove supruge Faustine Mlađe i starijoj sestri Komoda.

Na lokalitetu Stupsko Brdo, Stup, Ilidža na mjestu gdje se nalazilo jedno bogatije antičko poljoprivredno dobro nađena su dva novčića: *Carinus* (283-285. god. n. e.) i *Maximianus* (307-310. god. n. e.).⁴⁸

U urni iz rimskog groba u Trnovu nađena su dva oštećena novčića M. Aurelija i Faustine Mlađe.⁴⁹

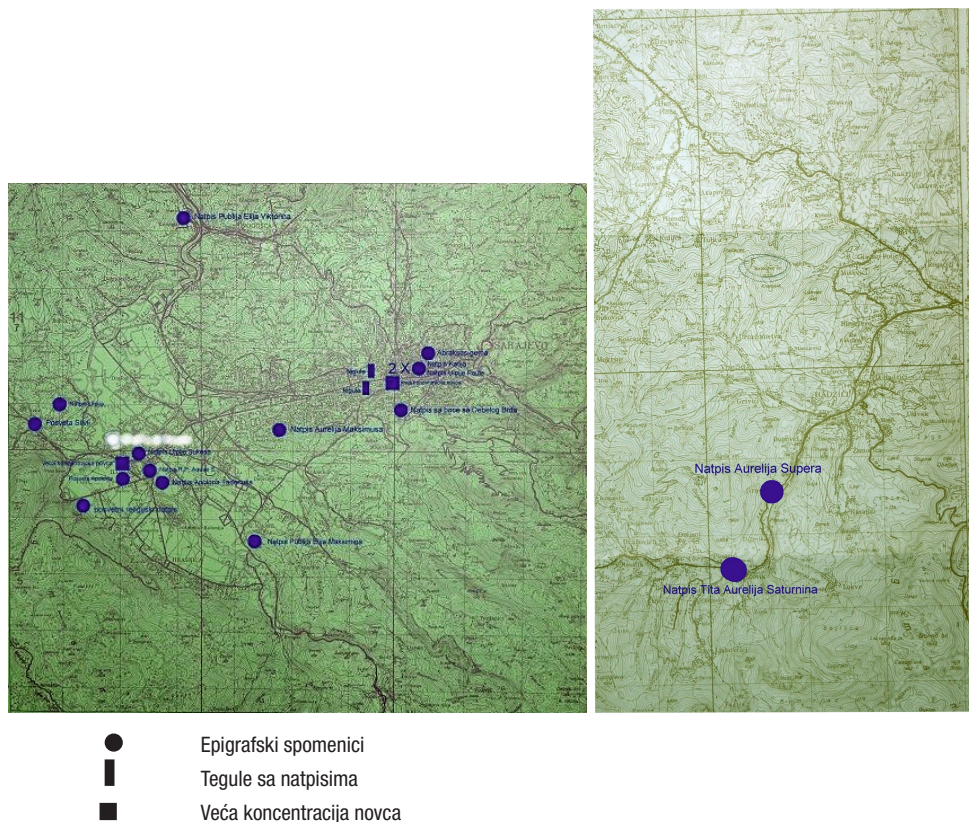
Iz prezentiranih podataka može se izvući zaključak da je sarajevsko područje u periodu II.- IV. st. n. e. imalo izrazit antički razvitak koji se nakon postupnosti I. st. n. e., naglo ubrzava sa djelovanjem i politikom Antonina. Taj ubrzani proces romanizacije (i kulturne i pravne) traje u toku cijelog II. st. i završava se sa Severima, odnosno sa Karakalinom konstitucijom (koja bi bila i simbolički kraj ovoga procesa). Da je ova konstatacija tačna govore u prilog i mnogobrojni Ulpiji, Eliji i Aureliji sa sarajevskog područja, čiji su preci u I. st. n. e. bili "obični" domorodci. Sa III. st. započinje vrijeme ustaljenog antičkog razvitka. I dok druge oblasti Imperije dolaze u stanje krize, ilirske provincije proživljavaju intenzivan i osebujuan antički razvitak. Posebno njihovo značenje, uključujući i municipalnu jedinicu Akvis, dostiže vrhunac za vrijeme vladavina ilirskih careva i to pogotovu u vrijeme kada se politička situacija

⁴⁸ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 56.

⁴⁹ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 57.

stabilizirala i kada je purpurnim plaštem ogrnut jedan sin Dalmacije – Diodoklecijan. Ilirik svoje značenje zadržava i u toku IV. st. a znaci dekadensa se još uvijek kod suvremenika ne uočavaju. To stanje se narušava tek sa katastrofom kod Hadrijanopolja 378. god. n. e.

PRILOG 1.

PRILOG 2.

Satelitski snimci ostataka rimskih objekata na Ilidži.

PRILOG 3.

Satelitski snimci zone Debelo Brdo – Zlatište – Soukbunar

PRILOG 4.

EVIDENTIRANI ARHEOLOŠKI LOKALITETI NA SARAJEVSKOM PODRUČJU ⁵⁰

Prapovijest i protohistorija

Naselja na otvorenom:

1. Butmir, Butmir, Ilidža, Radimsky - Hörnes, 1895; Fiala - Hörnes, 1898; Benac, 1952; Isto, 1979.
2. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214; I. Čremošnik, 1950, 387.

Gradine:

1. Gradina, Rogoušići, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
2. Velika Gradina, Kadino Selo-Velika Strana, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 57, čl. L. Fekeža
3. Gradina, Gradina, Pale, Mazalić, 1939, 25-28; Bešlagić, 1971, 265.
4. Gradina, Vitez, Pale, Govedarica, 1985, 15-27.
5. Gradina, Vidotina, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
6. Gradina, Ivančići, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
7. Gradina Kamenica-Nanići, Ilijaš, Malez, 1968, 179-180.
8. Gradina Čavljak, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 46, čl. L. Fekeža
9. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L. Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981. godine na lokalitetu Gradac-Hodidjed
10. Obhodža, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365-367.
11. Velika Gradina, Faletići, Sarajevo-Stari Grad (riječ je ustvari o dvije gradine međusobno vezanim), Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
12. Gradina, Donje Biosko, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
13. Fortica, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 375-378; Čović, 1965, 34; 79-82.
14. Gradina, Mrkovići, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367.

⁵⁰ Napomena:

1. Nalazišta su sistematizirana na osnovi teritorijalne pripadnosti (regionalna, općinska - na osnovi stanja iz 1990. godine).
2. Nazivi lokaliteta su navedeni na osnovi standarda preuzetog iz Arheološkog leksikona po sustavu: ime uže lokacije, ime mjesta, ime općine (stanje iz 1990. godine). Ovaj standard se primjenjuje u cjelokupnom radu.

15. Gradac Bistrik, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365.
16. Naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42; Mesihović, 2007, 941-988.
17. Gradac Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367.
18. Kokorevac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367-368.
19. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, dugovječno i veliko naselje, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58; Čače, 1998, 27-28.
20. Gradina, Hrasnica-Lasica, Ilidža, Bajo, 1974, 45; 57, 60; 65.
21. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novi Grad, Skarić, 1937, 22; 26.
22. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.
23. Rečica, Rečica, Sarajevo-Novi Grad, Skarić, 1937, 22.
24. Mala Gradina, Zenik, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. B. Čović
25. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
26. Gradina, Blažuj, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
27. Rogoš, Blažuj, Ilidža, Radimsky, 1892, 225-226.
28. Gubavac, Vrelo Bosne, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
29. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešlagić, 1971, 171.
30. Borak, Tarčin, Hadžići, Bešlagić, 1971, 172; Bojanovski, 1978, 104, 108.
31. Gradina, Lokve, Vogošća, Mazalić, 1950, 409.
32. Gradina, Umoljani, Trnovo (uz rijeku Rakitnicu), Patsch, 1902, 331.
33. Gradina, Prečani, Trnovo, Vego, 1981, 39.
34. Gradina, Mijanovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
35. Gradac, Brutus, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
36. Gradina, Šišići, Trnovo, Bešlagić, 1971, 181.
37. Bašačka gradina, Bistočaj, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 39, čl. K. Topolovac
38. Gradina, Delijaš, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. K. Topolovac

Tumuli:

1. Krčevine, Dovlići, Sarajevo-Stari Grad, Mazalić, 1939, 24.

2. Močila, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 378.
3. Orlovac, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365.
4. Gradac, Ilinjača, Gornji Kotorac, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.
5. Kovačevina, Krupac, Ilidža, Bešlagić, 1971, 50.
6. Pasatina, Krivoglavci-Pasatina, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 54, čl. K. Topolovac
7. Gomila, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 43, čl. K. Topolovac
8. Grkarica, Igman, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
9. Gradina, Prečani, Trnovo, Vego, 1981, 39.
10. Rahovići, Prečani-Rahovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 55, čl. K. Topolovac
11. Gromile, Govedovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
12. Gromile, Ostojići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža

Ostave:

13. Tarčin1, Tarčin, Hadžići, ostava oružja, Bojanovski, 1964, 195-196.

Grobovi (samostalni ili u okviru nekropola ravnih grobova):

1. Semizovac, Semizovac, Vogošća, Čović, 1957, 241-255.
2. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.

Pojedinačni nalaz:

1. Kamenjača, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16; Bajo, 1973, 120-121.
2. Igman Planina, Vrelo Bosne, Ilidža, Benac, 1954, 10.

Antička historija

Pojedinačni nalaz:

1. Centar 1, Sarajevo-Centar, fibula tipa sidro, Sergejevski, 1947, 38-39.
2. Bara, Rakovica-Košelji, Ilidža, ostaci rimskih keramičkih vodovodnih cijevi, Bojanovski, 1981, 142.
3. Tekija, Podlugovi, Ilijaš, slučajno otkrivena rimska cigla i kasnoantički kapitel sa abakom, volutama i listovima, Sergejevski, 1948, 182.
4. Dejčići, Dejčići, Trnovo, Fiala, 1893, 151-152.

Grobovi (samostalni ili u okviru nekropola ravnih grobova):

1. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.
2. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novu Sarajevo, (iz rimskog doba) Sergejevski, 1947, 28-29.
3. Marindvor 2, Sarajevo-Centar, (iz rimskog doba), Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971.
4. Marindvor 1, Sarajevo-Centar (iz rimskog doba), Patsch, 1895 A, 94-95; Sergejevski, 1947, 28.
5. Varošište, Mihaljevići, Novi Grad-Sarajevo, (iz rimskog doba), Miletić, 1955, 151-155 sl. 1-2+Tbl. I; Isto, 1956, 9-39; Isto, 1961, 249-257.
6. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, (iz rimskog doba-3 groba sa spaljenim pokojnicima) Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
7. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G. Čremošnik, 1930.
8. Trnovo, Trnovo, Patsch, 1902 A, 10-11 (novac, pokretni materijal, dosta)

Novac:

1. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novu Sarajevo, Sergejevski, 1947, 28-29.
2. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G.Čremošnik, 1930.
3. Korito Miljacke u Sarajevu, novčić Didija Julijana, numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359
4. Sarajevo, na više mjesto nađen rimski novac, Sergejevski, 1947, 40-42.
5. Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Čurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica):

1. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214; I. Čremošnik, 1950, 387.
2. Kamenjača, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16; Bajo, 1973, 120-121.
3. Gromiljače, Raštelica, Hadžići, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. K. Topolovac
4. Pazarić, Pazarić, Hadžići, Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto, 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34.
5. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337.
6. Osijek, Osijek, Ilidža, Truhelka, 1890, 95-96; Sergejevski, 1947, 32.
7. Mekote, Osijek, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. L. Fekeža
8. Crkvine, Rakovica-Šamin Gaj, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
9. Despića njive, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
10. Hrasnica, Hrasnica, Ilidža, Benac, 1954, 33.

11. Crnač, Donji Kotorac, Ilidža, Bešlagić, 1971, 177.
12. Crkvina, Donji Kotorac, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41, čl. K. Topolovac
13. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G. Čremošnik, 1930.
14. Švrakino Selo, Novi Grad-Sarajevo,⁵¹ Patsch, 1894, 341; Imamović, 1977, 364.
15. Butila, Butila, Ilidža, Arheološki leksikon III, 1988, 40, čl. K. Topolovac
16. Grčko Groblje, Svrake, Vogošća, Mazalić, 1950, 405-406.
17. Gornja Jošanica, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16.
18. Centar 2, Sarajevo, Radimsky, 1896.
19. Faletići, Faletići, Stari-Grad Sarajevo, Bojanovski, 1981, 144.
20. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214, I. Čremošnik, 1950, 387.
21. Ilidža, Ilidža,⁵² Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157.
22. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K. Topolovac
23. Bjeluše, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
24. Marindvor 2, (šire područje) Sarajevo-Centar, Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971.
25. Livade, Krivoglavci, Vogošća

Rimski kameni spomenici:

1. Pazarić, Pazarić, Hadžići, dva rimska nadgrobna spomenika (sa jednim natpisom) *CIL* III 13863; Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto, 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34.
2. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337.
3. Osijek, Osijek, Ilidža, *CIL* III 83770=12755; Truhelka, 1890, 95-96; Sergejevski, 1947, 32.
4. Švrakino Selo, Novi Grad-Sarajevo⁵³ *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374; Patsch,

⁵¹ U Arheološkom leksikonu lokalitet je pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo

⁵² Prvi koji je u znanstvenoj literaturi spomenuo Ilidžu kao potencijalno rimsko nalazište bio je Artur Evans (1876, 237-241). On je izgleda imao vrlo izraženu arheološko-istraživačku intuiciju i pronicljivost, za razliku od pruskog konzula u Sarajevu O. Blau koji je čak mislio da ništa vrednije za spominjanje od rimskih starina nije čuo blizu Ilidže.

⁵³ U Arheološkom leksikonu lokalitet je pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo

- 1894, 341; Imamović, 1977, 364.
5. Kemaludinova džamija, Stari Grad-Sarajevo, natpis Katija, Sergejevski, 1940, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46.
 6. Kemaludinova džamija, natpis Ulpije Paule, Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36.
 7. Centar 4, Sarajevo, kameni spomenik kulturnog karaktera, u obliku medaljona sa predstavom konjanika, Sergejevski, 1948, 172; Gabričević, 1954; Imamović, 1977, 432; Paškvalin, 2000, 200.
 8. Zmijске stijene, Ilidža, natpis Ulpia Successa, Imamović, 1979.
 9. Crkvina, Vruci, Ilidža, rimski žrtvenik, Glavaš, 1982.
 10. Blažuj, Blažuj, Ilidža, Evans, 1876, 237-238; Hörnes, 1880, 42-44; nedaleko od mosta na Plandištu (reljef sa predstavom Menade; reljef sa predstavom Kupida; oba spomenika nestala) – sekundarna upotreba
 11. Crkvina, Rogačići, Ilidža, stela, Sergejevski, 1947, 33; I. Čremošnik, 1953, 303-315.
 12. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešliagić, 1971, 171.
 13. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K. Topolovac
 14. Ilidža, Ilidža, Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; Čitav niz natpisa, a posebno natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)
 15. Ilijaš, Ilijaš, fragment reljefa s prikazom Atisa, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 48, čl. V. Paškvalin
 16. Lukavica, Lukavica, Sarajevo, Paškvalin, 2000, 228.
 17. Livade, Krivoglavci, Vogošća

Rimske utvrde i refugiji:

1. Crkvište, Gornji Pribanj-Brdo, Pale, Mazalić, 1939, 18; Bešliagić, 1971, 263.
2. Gradina, Gradina, Pale, Mazalić, 1939, 25-26; Bešliagić, 1971, 265.
3. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L. Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed
4. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42.
5. Gradina, Svrake, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 45, čl. K. Topolovac
6. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.

7. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22; 26.
8. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
9. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Ćurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Paganska predrimska i antička svetišta:

1. Trojan, Pazarić, Hadžići, Mandić, 1939, 1-6.

Starokršćanske crkve i bazilike:

1. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Rudnici i privredni kapaciteti:

1. Trojan, Pazarić, Hadžići, (prapovijesna radionica) Mandić, 1939, 1-6.
2. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, (poljoprivredno dobro) G. Čremošnik, 1930.
3. Kovačići, Sarajevo-Novo Sarajevo,⁵⁴ ciglana, Radimsky, 1896, 109-110; Sergejevski, 1947, 10-20.
4. Centar 3, Sarajevo-Centar, lončarska radionica, Radimsky, 1896, 110-112.

⁵⁴ U Arheološkom leksikonu BiH, Tom III, pogrešno je navedeno kao Sarajevo-Centar

Bibliografija

Kratice:

- AE - L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris
- AEM - Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien
- ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- AP - Arheološki pregled, Beograd
- CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
- CIL - Corpus Inscriptiones Latinarum
- GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
- LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
- MH - Matica Hrvatska, Zagreb
- Op. Arch. -- OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
- N.S. - Nova serija GZM od 1945. sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
- PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I-V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI
- PWRE - Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart
- SKA - Srpska kraljevska akademija, Beograd

Izdanja izvora:

- Antoninov Itinerarij 1848. *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. G. Parthey-M. Pinder. Berlin: F. Nicolai. 1-234.
- Apijan 1863. *Apijan, Ilirike*, Ante Starčević. Zagreb: Danica Ilirska.
- Apijan 1899. Appian, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. *The Foreign Wars*. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899
- Apijan 1879. *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
- Apijan 2005. Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla* 43, Narodni muzej Slovenije. Ljubljana: 52-81.
- Flor 1947. *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour For-

- ster, LCL
- Kasije Dion 1954-1955. *Dio's Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2)
 - Plinije Stariji 1866. *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos
 - Plinije Stariji 1976. prijevod Mate Suića u dodatku "Antički pisci" u: "Antički grad na istočnom Jadranu" str. 297, Zagreb.
 - Plinije Stariji 2003. prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku "Izvori" u knjizi "Antički grad na istočnom Jadranu" (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb.
 - Plinije Stariji 2004. *Plinije Stariji, "Zemljopis starog svijeta"*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
 - Pojtingerova karta 1974. *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd: Istorijski institut.
 - Ptolemej Klaudije. *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991. republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932. od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom "Geography of Claudius Ptolemy"
 - Ptolemej Klaudije 1974. Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Beograd: Istorijski institut.
 - Ravenjanin⁵⁵ 1995. Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina*. Zadar: Arheološki muzej Zadar.
 - Strabon 1954. *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
 - Svetonije 1978. *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
 - Velej Paterkul 1955. *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL

Natpisi:

CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b (Solinski natpis), Bojanovski, 1974, 39.

CIL III 3198, a=10156, a+3200 (Solinski natpis), Bojanovski, 1974, 39.

CIL III, 1868 (p. 1029), Narona; <http://compute-in.kueichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

CIL III, 2028 (p 1030) = CIL III, 8753, Salona -//-

⁵⁵ Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjanovom "Kozmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*)

CIL III, 2870 (p 1037) = *CIL* V, *336 = AE 1999, +01218, Nedinum
CIL III, 2877, Nedinum
CIL III, 6359 (p 1491) = D 02665 = IDRE-02, 00305, Risinium
CIL III, 8979 (p 2136), Salona
CIL III, 9270, Salona
CIL III, 9929, Hadra
CIL III, 14321,02, Scardona
CIL III, 14605 = AE 1980, 00704, Komine/Municipium S...
CIL III, 14625 = D 08893 = ILLRP 00417 (p 329), Tasovčići/Narona
ILJug-01, 00181, Riditarum
ILJug-02, 00877, Kruševo/Clambetae
ILJug-03, 01646, Glamoč
ILJug-03, 01647, Glamoč
ILJug-03, 02859, Domavia

Literatura:

- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (broj toma), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I-III; Mape 1-4; Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Bajo I. 1973. *Kamenjača, Vogošća, Sarajevo-kasnosrednjovjekovna nekropola*, AP 15, 120-121. Bajo I. 1974. "Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV*, Sarajevo. 43-68.
- Basler Đ. 1959. "Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem." *Naše Starine VI*, 167-172.
- Basler Đ. 1981. Ruda Glavica, Trnovo, SO Sarajevo-paleolitska stanica, AP 22, 8-9.
- Benac A. 1952. "Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture." *Arheološki seminar*, Univerza u Ljubljani, 1-164+1. sl. 3+Tbl. I – XXV
- Benac A. 1954. "Sarajevo kroz arheološke spomenike." *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I*, Sarajevo. 1-42.
- Benac A. 1963. "Gradac Ilinjača kod Kotorca." *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I*, Sarajevo. 25-31.
- Benac A. 1979. Prelazna zona, *PJZ II- neolit*, 363-455.
- Bešlagić Š. 1971. *Stećci, Kataloško topografski pregled*, Sarajevo.
- Bojanovski I. 1964. "Bilješke iz arheologije I". *Naše Starine IX*, Sarajevo. 193-198.
- Bojanovski I. 1974. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2*.
- Bojanovski I. 1978. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prehistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. *ANU BIH, XVII, CBI 15*. 51 – 125+Tbl. I – VI+Prl. 1.
- Bojanovski I. 1981. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u

- rimskoj provinciji Dalmaciji III-Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *ANU BiH, XIX, CBI 17.* 125 – 197+Tbl. I – III+Krt. 1.
- Bojanovski I. 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.*
- Cohen Henry. *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*, preuzeto sa online verzije <http://www.virtualcohen.com/>
- Cornell Tim and Matthews John. 2006. *Atlas of the Roman World*, London: Angus Books Ltd.
- Čeman Mirza Hasan. 2000. "Res Publica Aquarum S....". *Monografija Ilidža. Općina Ilidža. Sarajevo*: 122-169.
- Čurčić Vejsil. 1908. "Prehistoričke utvrde oko Sarajeva". *GZM, god. XX, sv. 3.* 363-381+Tbl. I-II.
- Čače Slobodan. 1998. "Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije. Tragovi u toponimiji. *Folia onomastica Croatica*". Zagreb: HAZU. Razred za filološke znanosti. 23-40.
- Čović B. 1957. "Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine". *GZM, N. S. Arheologija XII.* 241-255+Tbl. I – II.
- Čović B. 1965. "Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni." *GZM N. S. Arheologija XX.* 27-145+Prl. 2.
- Čović B. 1966. "Novi podaci o praistorijskom naselju 'Gradac' kod Kotorca." *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo. 9-17.
- Čović B. 1976. *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo.
- Čović B. 1976. "Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni." *Godišnjak ANU BiH, knjiga XIII, CBI knjiga 11.* 105-115+Tbl. I-III.
- Čović B. 1983. "Regionalne grupe ranog bronzanog doba." *PJZ IV-bronzano doba.* 114-190.
- Čović B. 1983. "Srednjobosanska kulturna grupa." *PJZ IV-bronzano doba.* 433-457.
- Čović B. 1983. "Prelazna zona." *PJZ IV-bronzano doba.* 390-412.
- Čović B. 1987. "Srednjobosanska grupa." *PJZ V-željezo doba.* 481-528+Tbl. LI-LIII.
- Čremošnik Gregor. 1930. "Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva." *GZM XLII, sv. 2.* 211-225.
- Čremošnik Irma. 1950. "Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas." *GZM N.S. IV-V.* 383-395+Tbl. I-II.
- Čremošnik Irma. 1951. "Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu." *GZM, N.S. VI.* 241-270+Tbl. I-IV.
- Čurčić Vejsil. 1908. "Prehistoričke utvrde oko Sarajeva." *GZM, XX, 3,* 363-381+Tab. I-II.
- Evans J. Arthur. 1876. *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection*. London: Longmans, Green and Co.
- Evans J. Arthur. 1973. *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka, avgusta i septembra 1875*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ferjančić B. 1959. "Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije." Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98. (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7*), Beograd.

- Fiala František-Franjo. 1889. "Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva." *GZM, god. I, sv. 2.* 92-93.
- Fiala František-Franjo. 1890. "Prehistorijski nalazi na Sokbunaru kod Sarajeva." *GZM, god. II, sv. 2.* 212-220.
- Fiala František-Franjo. 1891. "Prehistorijska istraživanja na Sokbunaru kod Sarajeva u godini 1891." *GZM, god. III, sv. 4.* 424-431.
- Fiala František-Franjo. 1892. "Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića." *GZM, god. IV, sv. 3.* 211-214.
- Fiala František-Franjo. 1892 A. "Pretraživanje pećina u Bosni." *GZM, god. IV, sv. 3.* 237-243.
- Fiala František-Franjo. 1893. "Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine." *GZM, god. V, sv. 1.* 145-159.
- Fiala František-Franjo. 1894. "Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva." *GZM, god. VI, sv. 1.* 107-140.
- Fiala František-Franjo. 1895. "Izveštaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894." *GZM, god. VII, sv. 2.* 123-137.
- Fiala František-Franjo. 1896. "Izveštaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva." *GZM, god. VIII, sv. 1.* 97-107.
- Fiala František-Franjo - Hörnes Moritz. 1898. "Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Teil II." *Herausgegeben von Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum*, Wien, 1-47+Tbl. I-XIX
- Gabričević Branimir. 1954. "Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika." *GZM, N. S. Arheologija IX.* 41-46.
- Glavaš Tihomir. 1982. "Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne." *GZM, N. S. Arheologija, XXXVII.* 93-122.
- Govedarica Blagoje. 1985. "O istraživanju glasinakih gradina." *Materijali XX. Savez arheoloških društava - Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.* 15-27.
- Hörnes Moritz. 1880. "Römische Alterthümer in Bosnien und Hercegovina." *AEM, IV.* 32-47, 184-207.
- Imamović Enver. 1977. *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine.* Sarajevo.
- Imamović Enver. 1979. "Novopronađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva." *GZM N. S. Arheologija, XXXIII, 1978.* 127-131.
- Kellner Ivan. 1895. "Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva." *GZM, god. VII, sv. 2.* 161-198+Tbl. I-X.
- Korošec Josip. 1940. "Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina 'Gradac' bei Kotorac." *GZM sv. 1 god. LII.* 77-81.
- Korošec Josip. 1943. "Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke (Nekoliko novih nalaza sa gradine 'Grad iznad Semizovca')." *GZM, god. LIV.* 51-59.
- Kuntić-Makvić Bruna. 2005. "Borvo et Damona-Vidasus et Thana: les possibilitevs de l'analyse comparative." *Illyrica antiqua.* Zagreb: FF press. 329-351.

- Lopandić Duško. 2007. *Purpur Imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana*. Beograd: Book & Marso. TV advertising.
- Malez Mirko. 1968. "Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni." *GZM, N. S. prirodne nauke*, sv. VII. 159-191.
- Mandić Mihovil. 1927. "Arheološke crtice iz Bosne." *Starinar SKA, III, ser IV, 1926-1927*, 9-13.
- Mandić Mihovil. 1933. "Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kanjka, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča." *GZM, god. XLV, sv. 2*. 1-6+Tbl. I-III.
- Mandić Mihovil. 1939. "Prehistorijska radionica kod Pazarića." *GZM LI*. 1-6.
- Marijanović I. 1984. "Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice." *GZM, N.S. Arheologija, XXXIX*. 89-96.
- Mazalić Đoko. 1939. "Starine po okolini Sarajeva." *GZM, god. LI, sv. 1 (za historiju i etnografiju)*, 15-35.
- Mazalić Đoko. 1942. "Gradac kod Hadžića." *GZM, god. LIV*. 193-206.
- Mazalić Đoko. 1950. "Semizovac i okolina." Arheološke bilješke. *GZM N.S. IV-V*. 403-410.
- Mazalić Đoko. 1972. "Novi podaci o Gradcu kod Hadžića." *Naše Starine XIII*, Sarajevo. 79-84.
- Mesihović Salmedin. 2007. *Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanovog doba* - (rukopis doktorskog rada). Biblioteka Sveučilišta u Zagrebu.
- Mesihović Salmedin. 2007 A. *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata* - (rukopis magistarskog rada). Biblioteka Sveučilišta u Zagrebu.
- Miletić Nada. 1955. "Nalaz ranosrednjevjekovnih fibula iz Rajlovca." *GZM. N.S. Arheologija, sv. X*. 151-155+Tbl. I.
- Miletić Nada. 1956. "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca." *GZM N.S. Arheologija sv. XI*. 9-39+Tbl. I-XII+Pl. 1.
- Miletić Nada. 1961. "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja)." *GZM N.S. Arheologija, sv. XV-XVI*. 249-257+Pl. 1+Tbl. I-III.
- Miletić Nada. 1984. *Grupa autora. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mulaomerović Jasmin. 1984. "Paleolitsko nalazište pećina u Rudoj glavici kod Trnova." *GZM N. S. Arheologija XXXIX*, 1-10.
- Pašalić Esad. 1959. "Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958 god.)." *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV*. 113-136+Tbl. I-V.
- Pašalić Esad. 1959. A. Iskopavanje objekata u Ilidži kod Sarajeva. *AP I*. 113-116.
- Pašalić Esad. 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Pašalić Esad. 1975. "O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne." *Sabrano djelo*. Sarajevo. 188-199.
- Pašalić Esad. 1975. A. "Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva." *Sabrano djelo*. Sarajevo. 200-234.

- Pašalić Esad. 1975. B. "Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba". *Sabrano djelo*. Sarajevo: 235-246.
- Pašalić Esad. 1984. "Rimsko doba". *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. II izdanje. Sarajevo: Veselin Mašleša.
- Paškvalin Veljko. 2000. "Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja". *ANU BiH, XXXI, CBI 29*. 191-241.
- Paškvalin Veljko. 2003. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone-Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
- Paškvalin Veljko. 2005. "Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Desidijata u rimsko doba". *ANU BiH, XXXIV, CBI 32*, 199-237.
- Patsch Carl. 1894. "Novi i revidirani natpisi". *GZM, god. VI, sv. 2*. 341-358.
- Patsch Carl. 1895. "Legio VIII. Augusta, u Dalmaciji". *GZM, god. VII, sv. 1*. 143-145.
- Patsch Carl. 1895. A. "Sarajevo za rimskog doba". *časopis Nada I*, Sarajevo. 94-95.
- Patsch Carl. 1901. "Daesitiates". *PWRE, col. 1982-1983*.
- Patsch Carl. 1902. "Rimska mjesta u konjičkom kotaru". *GZM, god. XIV, sv. 3-4*. 303-333.
- Patsch Carl. 1902. A. "Pojedini nalazi iz rimskog doba". *GZM, god. XIV, sv. 1*. 1-16.
- Patsch Carl. 1910. "Prilozi našoj rimskoj povjesti". *GZM, god. XXII, sv. 1*. 177-208.
- Patsch Carl. 1914. "Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc., Zemaljskom muzeju". *GZM, god. XXVI, sv. 1-2*. 141-219+Tbl. I-II.
- Patsch Carl. 1915. *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Perić Slaviša. 2002. "O problemu sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba". *Zbornik Alojza Benca. ANU BiH, XXXII, CBI 30*. 179-197.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav). 1892. "Arheološke crtice". *GZM, god. IV, sv. 3*. 221-230.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav). 1896. "Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu". *GZM, god. VIII, sv. 1*. 110-112.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav) - Hörnes Moritz. 1895. "Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien". *Herausgegeben von Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum*, Wien, 1-53+Tbl. I-XX.
- Sakellarakis J. A. – Marić Z. 1975. "Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo". *Germania*. Berlin. 153-156.
- Sergejevski Dimitrije. 1934. "Rimska groblja na Drini". *GZM sv. Za historiju i etnografiju, XLVI, 11-42+Tbl. I-IX*.
- Sergejevski Dimitrije. 1936. "Aquae S...bei Sarajevo". *Novitates Musei Saraievoensis 13*, Sarajevo: 1-3, T. I.
- Sergejevski Dimitrije. 1940. "Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka". *Spomenik SKA, XCIII*. 133-160.
- Sergejevski Dimitrije. 1941. "Rimski natpisi novi i revidirani". *GZM god. LII, sv. 1*. 15-26.

- Sergejevski Dimitrije. 1947. "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici" *GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II.* 13-50.
- Sergejevski Dimitrije. 1948. "Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja". *GZM N.S., sv. III.* 167-187+Tbl. I-VII.
- Skarić Vladislav. 1926. "Apollo Tadenus. (Apolon Taden)". *GZM, god. XXXVIII.* 101-104.
- Skarić Vladislav. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacij.* Sarajevo: Izdanje opštine grada Sarajeva.
- William Smith William. 1870. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* Boston: Little, Brown and Company.
- Smole-Gavrilović M. 1971. "Carina, Sarajevo-srednjovjekovno groblje". *AP* 13.
- Šašel Jaroslav – Ana. 1963. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana (ILJug I).*
- Šašel Jaroslav – Ana. 1978. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana (ILJug II).*
- Šašel Jaroslav – Ana. 1986. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana (ILJug III).*
- Šašel Kos Marjeta. 2005. *Appian and Illyricum, Situla 43.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Škegro Ante. 1997. "Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae". *Op. Arch.* 21, Zagreb. 85-116.
- Škegro Ante. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije.* Zagreb: Hrvatski studij.
- Truhelka Ćiro. 1890. "Rimske starine". *GZM, god. II, sv. 1.* 95-99.
- Truhelka Ćiro. 1895. "Abraksas gema iz Sarajeva". *GZM, god. VII, sv. 2,* 215-216.
- Vego Marko. 1981. "Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne". *Naše Starine XIV – XV,* 38-64.
- Wilkes J. J. 1969. *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia.* London: University of Birmingham.
- Wilkes J. J. 2001. *Iliri.* Split:
- Zaninović Marin. 1984. "Vojni značaj Tilurija u antici". *Znanstveni skup "Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka", HAD.* Split. 65-75.

SUMMARY

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (with brief overview of the settlements belonging to the culture of antiquity)

- A contribution to the history of the region of Sarajevo in the Ancient Era -

As early as in the ancient era, the region of Sarajevo had a distinct settlement and culture-related significance. This settlement-related tradition continued also in the new circumstances of antiquity. This is best manifested in Roman epigraphic inscriptions. These (mainly epigraphy) inscriptions contain the names of people who lived in the region of Sarajevo (the first inhabitants of this part of the world recorded by their own names), their origin, their way of life, as well as their social, political and economic positions. These inscriptions also provide information on municipal administrative organisation of the region of Sarajevo. The analysis of these inscriptions can lead one to conclude that the origin of individuals referred to is prevalingly local, i.e. Illyrian - Daesitiatian. They contain the record of some 20 named individuals in total, while for three-fourths of them one could assume that they belonged to domicile population originating from that very region. They also include the local elite represented by local officials of the *Respublica of Aquae S...*, with the region of Sarajevo under its jurisdiction. Besides these inscriptions, it is in the Roman coins and Roman tegulae that written traces of an ancient civilisation in the region of Sarajevo were found. All of this indicated a high level of settlement culture in the ancient era that also continued, although in new circumstances, during the Middle Ages.

Key words: epigraphic inscription, Sarajevo, *Aquae S...*, romanization, *Respublica*, municipium

UDK 296 (497.6) "1894/1913": 069 (497.6)
Izvorni naučni rad

O VERIFIKACIJI SARAJEVSKE HAGADE U BEČU (1894 - 1913)

SAMIJA SARIĆ – VERA ŠTIMAC

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U ovome se radu na temelju prepiske Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, prati tok naučne obrade Sarajevske Hagade, te ukazuje na sudbinu koju je rukopis imao od 1894. godine, kada je iz Sarajeva premješten u Beč radi utvrđivanja njezina autora, vremena i mjesta nastanka, do 1913. godine, kada je konačno vraćen Zemaljskom muzeju.

Ključne riječi: Sarajevska Hagada, Zemaljski muzej, Zajedničko ministarstvo finansija u Beču

Hagada (Haggada-priča) je jevrejski kodeks – zbirka biblijskih priča, pjesama, obrednih molitava i propisa vezanih uz blagdan Pesah kojim Jevreji slave uspomenu na oslobođenje iz 400-godišnjega egipatskoga ropstva, a posjeduje je svaka jevrejska porodica.

Naročito su vrijedne ilustrovane rukopisne *Hagade* prošlih vijekova u posjedu svjetskih biblioteka ili privatnih kolekcionara, a posebno mjesto među ovim zauzima oslikana *Hagada* iz srednjeg vijeka, koju je 1894. godine proдала, za 150 forinti¹ sarajevska sefardska porodica Jozefa Kohena za biblioteku

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), ZVS, 3271/B. H./1894. Izuzetna ljepota ilustracija ovoga manuskripta potakla je vladinog savjetnika Kostu Hörmanna, koji je uvidio vrijednost ovoga *Kodeksa*, pa je zajedno sa vladinim savjetnikom i direktorom *Naučnog vijesnika*

bosanskohercegovačkog Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Tako je, bosanskohercegovački Zemaljski muzej kupovinom postao vlasnik ovog vrijednog, ilustrovanog rukopisa “Hagade Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.”² Izuzetnom ljepotom ilustracija i inicijala teksta, sjajom kolorita, raskošem slikarske materije, fantastičnim svijetom životinja, zoomorfne, biomorfne i geometrijske ornamentike, likova, grbova i simbola, ovo remek djelo nepoznatog umjetnika, nadmašilo je sva do tada svijetu poznata djela istoga žanra i tom svojom posebnosti pobudilo interes naučnog svijeta i ljubitelja umjetnosti, te i danas izaziva čuđenje i divljenje.

Zbog svih tih razloga nastojao se odrediti autor, vrijeme i mjesto nastanka rukopisa, pa je *Kodeks* poslat 1894. godine u Beč na naučnu obradu pod pokroviteljstvom i finansiranjem Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu uz odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču, a posredstvom dr. Moriza Hoernes, austrijskog historičara i urednika *Znanstvenih saopštenja* iz Bosne i Hercegovine. Dakle, originalni manuskript je vrlo rano napustio Sarajevo.

Za eksperte iz ove oblasti tj. procjenu umjetničke vrijednosti ovoga djela određeni su naučnici: dr. Julius Schlosser, C. k. kustos historije umjetnosti Dvorskog muzeja, docent univerziteta, koji je preuzeo likovnu obradu umjetničko historijskog dijela (umjesto ranije određenog prof. Wickloffa), a filološku obradu (literarnu i paleografsku) *Kodeksa* preuzeo je dr. David H. Mueller, redovni profesor C. k. austrijskog univerziteta i upravnik Orijentalnog instituta C. k. univerziteta u Beču.³

Na osnovu dokumenata koji su nastali službenom korespondencijom između Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija - Od-

Bosne i Hercegovine dr. Morizom Hoernesom, uspio zainteresirati Zajedničko ministarstvo finansija za ovaj raritetni rukopis. Tako da je sam ministar Kallay naredio i odobrio sredstva za kupovinu i naučnu obradu, u budžetu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, odnosno bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju u Sarajevu, uz obavezu da se izvrši naučna obrada, a nakon izvršene ekspertize objave rezultati rada i reprodukcija teksta i ilustracija originala. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je obavijestila (9. marta 1894.) Zajedničko ministarstvo finansija - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču o kupovini *Hebrejskog Kodeksa XIV-XV vijeka*. Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu odobrilo je (16. marta 1894.) sredstva za kupovinu i naučnu obradu *Kodeksa*.

² Tako se u početku zvao rukopis.

³ ABH, ZVS, 12681/B. H./1895.

jeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču, možemo pratiti tok rada na naučnoj obradi *Kodeksa bosanskohercegovačkog Zemaljskog muzeja* od 1894. godine, kada je kupljen, do štampanja publikacije 1898. pod naslovom *Sarajevska hagada dr. Muellera i dr. Schlossera*.

Naučnu obradu ovoga vrijednog djela, dvojica naučnika su vršila poređenjem sa sličnim oslikanim rukopisima u Monarhiji (Bratislava, Budimpešta) i u inostranstvu u javnim institucijama i kod privatnih kolekcionara (Nirnbeg, Pariz, London, Lord Crafword iz Londona i drugi).⁴

Na insistiranje Zajedničkog ministarstva, a prema izvještaju dr. Moriza Hoernesta,⁵ 1895. godine dr. Julius Schlosser je objavio članak, u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*,⁶ i obavijestio naučni svijet o postojanju vrijednog rukopisa, oslikanog španjolsko-jevrejskog kodeksa iz srednjeg vijeka, koji je vlasništvo Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu i koji će nakon naučne obrade, po odredbi zajedničkog ministra finansija Kallaya, biti publikovan.⁷ Tako je, nakon sveobuhvatne obrade s aspekta istorije umjetnosti, filologije, paleografije, kulta, izrade savršenih faksimila, kako teksta tako i ilustracija, 1898. godine, Dvorska univerzitetska knjižara Alfreda Holdera u Beču stampala publikaciju *Sarajevska Hagada Schlossera i Muellera* u dva toma. O izlasku ove publikacije obavijestio je dr. Julius Schlosser, također, u *Glasniku Zemaljskog muzeja* za 1898. godinu.⁸

U prvoj svesci objavljene su naučne rasprave dr. Schlossera i dr. Muellera sa posebnim dodatkom od prof. dr. Kaufmana, zatim tekst *Sarajevske Hagade*

⁴ ABH, ZMF, 1738/B.H./1897. i ABH, ZMF/B.H./1897. Za pribavljanje ovih rukopisa bila je potrebna intervencija Ministarstva vanjskih poslova u Beču te kontakt sa stranim ambasadama i stranim vlasnicima umjetnina. Prepisku sa stranim ambasadama, kao i pisma dr. Moriza Hoernesa, dr. Josipa Schlossera, dr. Davida H. Muellera i drugih, u vezi sa naučnom obradom Kodeksa, nalazimo u dva već citirana fonda u Arhivu Bosne i Hercegovine.

⁵ ABH, ZMF, 12681/B.H./1895. i ABH, ZMF, 13928/B.H./1895. Izvještaj dr. Hernesa Hoernesa o naučnoj obradi Kodeksa; Dr. Schlosser o objavi "prodromus -a".

⁶ *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, broj VII / 1895. Sarajevo: Zemaljski muzej. 608 – 610.

⁷ ABH, ZMF, 1738 B. H./1897. Dr. Moriz Hoernes - Beriechtet uber die geplante Bearbeitung und Publikation des Bildercodex des bosn.- herceg. Landesmuseums. (Dr. Moriz Hoernes je dao cjelokupan izvještaj o planiranoj obradi publikacije oslikanoga kodeksa bosansko-hercegovačkog Zemaljskog muzeja.)

⁸ *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, broj 1898. Sarajevo: Zemaljski muzej. 707 – 708.

i ilustracije drugih Hagada iz biblioteka, muzeja i privatnih kolekcija Nirnberga, Pariza, Londona, Budimpešte, kojima su se naučnici služili prilikom ekspertize.

Drugi dio sadrži isključivo, reprodukcije ilustracija *Sarajevske Hagade*. Knjižara je izvršila podjelu besplatnih primjeraka prema spiskovima koje su predložile vlasti i autori dr. Schloser i dr. Mueller (Biblioteka Zemaljskog muzeja u Sarajevu posjeduje ovu knjigu), a o prodatim primjercima podnosila je godišnje izvještaje Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, sa priloženim računima prodatih i evidencijom preostalih primjeraka u skladištu.⁹

I dok je ova vrijedna knjiga *Sarajevska Hagada* od dr. Davida H. Mullera i prof. dr. Juliusa Schlosera sa dodatkom od prof. dr. D. Kaufmana, izdata u Beču 1898. godine u Dvorskoj univerzitetskoj knjižari Alfreda Holdera obavještavala svjetske naučne krugove o vrijednom rukopisu, vlasništvu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, original se ne spominje sve do 1911. godine, kada je Direkcija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, uputila dopis Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine sa molbom da u Bosanskohercegovačkom odjeljenju Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, pronađu originalni rukopis i da ga vrate vlasniku u Sarajevo.¹⁰

Zahtjev direkcije Zemaljskog muzeja za povratak *Sarajevske Hagade*

Povod ovom zahtjevu, kako je pisao dr. Truhelka direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, bilo je "govorkanje", koje se širilo u jevrejskoj sredini Sarajeva, da je *Hagada* prodana u London. Nakon ovoga, poduzete su mjere u Bosanskohercegovačkom odjeljenju Zajedničkog ministarstva finansija u Beču da se originalni rukopis pronađe u registraturi Odjeljenja. Zatim je prema protokolima sastavljen spisak svih akata¹¹ koji su se odnosili na *Sarajevsku Hagadu* od kupovine rukopisa 1894. godine, akata o ekspertizi rukopisa, štampanja, podjele i prodaje publikacije Schlossera i Mullera 1898. godine i dalje do molbe

⁹ ABH, ZMF, 6723/B.H./1899. Knjižara Holdera izvještava o podjeli publikacije po spisku adresa koji je dao profesor Mueller (obavezni i besplatni primjerci, primjerci za recenzente, kao i račun o izdatim i prodatim primjercima).

¹⁰ ABH, ZMF, 18757 B. H./1911.

¹¹ ABH, ZMF, 8830 B. H./1913.

prvobitnog vlasnika Jozefa Kohena, za “besplatan primjerak publikacije kao uspomene na porodični raritet.”¹²

O povratku originala u Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču nije bilo nikakvog traga u evidencijama Ministarstva.

Biblioteka Ministarstva finansija u Beču (22. aprila 1912.) daje negativnu izjavu i navodi da manuskript *Hagade* ne postoji u Biblioteci niti je inventarisan.¹³

Vladin savjetnik Fišl (Fischl) daje iscrpan izvještaj i izjašnjenje (18. aprila 1913. godine) o potrazi za originalom unutar Ministarstva. On se prisjeća (datum tačno ne zna) da je vladin savjetnik baron pl. Sedlnitzky, (koji je umro 1901. godine) tražio od gospode prof. dr. Muellera i dr. Schlossera da vrate original nakon obrade, pa pretpostavlja da bi još mogao biti kod njih, ali oba naučnika odlučno su tvrdili da su originalnu *Hagadu* davno vratili u Ministarstvo, ali se nisu sjećali kome, a nisu ni dobili nikakvu potvrdu o tome da su vratili original. U Ministarstvu, također nije bilo nikakvog traga o povratku *Kodeksa* i o tome je Fišl podnio izvještaj Sedlnitzkom.¹⁴

O povratku *Kodeksa* u Ministarstvo vodio je istragu i dvorski savjetnik Šetinger (Schattinger), također bez uspjeha, i o tome podnio izvještaj odjelnom šefu Talociju (Thalloczy). Ustanovljeno je da se originalnom rukopisu gubi trag između 1898. i 1900. godine. Fišl je tvrdio da je “original vidio samo jedanput”, prije uručjenja rukopisa naučnicima dr. Schlosseru i dr. Muelleru i to u prisustvu više gospode iz Ministarstva i opisao ga je kao “sasvim mali sveščić u jednostavnom kartonskom kao mramor išaranom omotu.” Fišl se, dalje, prisjeća da je prilikom traženja originala među aktima pročitao molbu prijašnjeg vlasnika *Hagade* za besplatan primjerak publikacije, koja je kako izjavljuje Fišl, stigla u Ministarstvo dugo poslije nestanka *Kodeksa*. (To je bio

¹² ABH, ZMF, 2407 B. H./1904. Uz ovaj akt (od 7. marta 1904. godine) bili su povezani svi do tada nastali akti o *Hagadi*, a uz sam taj broj u protokolu je bila oznaka da je neriješen. Spisak se nastavio sve do 1911. godine, do akta sa zahtjevom Zemaljske vlade u Sarajevu da se vrati originalna *Hagada*. To su bili samo akti koji su rješavali pitanje oko nabavke originala, naučne obrade, objave i raspodjele publikacije, a o povratku originala u Ministarstvo zajedničkih poslova u Beču i smještaju nije bilo nikakvog traga u evidencijama u Ministarstvu.

¹³ ABH, ZMF, 8830 B. H./1913.

¹⁴ Ibidem

akt 2407/B.H. iz 1904. godine uz koji su bili povezani svi drugi akti u vezi sa *Hagadom*). Fišl u svom izjašnjenju tvrdi da taj akt, on ga naziva aktom koji je izazvao zabunu, nikad njemu nije dodijeljen na rješavanje, a isto tako ni drugi akti u vezi sa *Hagadom*. Po njegovom mišljenju, ako su akti o *Hagadi* uopće bili na obradi u Trećem departmanu mogao ih je rješavati samo baron Sedlitzky, a poslije smrti Sedlitzkog baron Klimburg, a ako ne ova dva, onda sigurno grof Wallis.

Prema tadašnjem "Poslovnom redu" u Departmanu odjelnog šefa Talocija (Thalloczy) bio je ustupljen odjelnom savjetniku Beigelu. Fišl se i dalje pravdao da je o spornom aktu bilo govora kada je svojevremeno odjelni savjetnik Beigel poduzeo istragu o predaji (ostavljanju) originalnog *Kodeksa* u Ministarstvo.

Nakon bezuspješne istrage o pronalaženju originalnog rukopisa u Ministarstvu i izjašnjenja vladinog savjetnika Fišla, službenici Trećeg departmana donose 25. juna 1913. godine Votum (zaključak). Saglasni su sa konstatacijom vladinog savjetnika Fišla da je original nestao između 1898. i 1900. godine i pošto su sve istrage u Ministarstvu ostale bez rezultata uzeli su u obzir izvještaj direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu o pričama da je *Hagada* prodana u London i u tom slučaju predložili su dvije solucije za istragu.¹⁵ Prvi prijedlog je bio, da se direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu dr. Truhelka privatnim pismom obrati jednom od članova austrougarskog poslanstva u Londonu - predlažu generalnom konzulu pl. Ippenu, da ga zamoli za povjerljivu istragu da li je *Hagada* prodana u London, pa u slučaju da je to tačno, da se na povjerljiv način ustanovi činjenično stanje, nalazi li se u Londonu, u čijim je rukama itd. Također je privatnim putem poslat primjerak faksimila *Kodeksa* za identifikaciju sa eventualno pronađenim originalom. Drugi bi način bio da se akcija u Londonu poduzme bez pitanja direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, putem Ministarstva vanjskih poslova da Austro-ugarsko zastupstvo u Londonu izvrši ispitivanje u Britanskom muzeju, javnim i privatnim zbirkama starina.

Odjelni šef Taloci odredio je drugi način istrage i dao je svojeručno napisanu (25. juna 1913.) primjedbu "da je Truhelka nehotice dao novi povod za čaršijska govorkanja".

Tako je po naređenju odjelnog šefa pl. Talocija, 5. jula 1913. godine Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, uputilo Ministarstvu vanjskih poslo-

¹⁵ ABH, ZMF, 18757 B. H./1911. i ZMF 8830 B. H./1913.

va zahtjev¹⁶ da se preko Austro-ugarskog zastupstva u Londonu, povjerljivim putem, ispita postoji li u Britanskom muzeju, javnim ili privatnim zbirkama starina, originalni rukopis Hagada, jer se prema izvještaju Zemaljskog muzeja u Sarajevu šire glasovi da je prodana u London. Za identifikaciju rukopisa daje se kratak opis da je to srednje jači, četvrtasti povez, formata 22 sa 16 cm, od po 8 listova na lijepo izglaćanoj takozvanoj talijanskoj pergameni u modernom povezu. Priložena je i publikacija *Sarajevska Hagada* od dr. Schlossera i dr. Muellera I i II dio.

Nakon negativnog izvještaja Ministarstva vanjskih poslova o akciji u Londonu, potraga se nastavlja u Ministarstvu finansija u Beču i konačno se jedan od direktora Pomoćnog ureda, August Križ sjetio, da je prije više godina u spisak ormara za konvolute (smotak spisa)¹⁷, zaveden jedan hebrejski rukopis bez broja protokola, samo pod rednim brojem 106 kao *Hebrejski kodex*. Direktor Križ je tvrdio, što je poslije i dokazano, da je taj rukopis, prije više godina pohranjen u ormar za konvolute, identičan rukopisu koji su proučavali prof. Schlosser i dr. Mueller i koji je objavljen 1898. godine. Kako se desilo da je rukopis pohranjen u ormar i da se pored svih potraga nije mogao naći, Križ objašnjava tim što nigdje nije bilo traga da je rukopis vraćen u Ministarstvo. Povratak nije zaveden u protokol. Vjerovatno su, kako kaže Križ, naučnici vratili originalnu *Hagadu* u Ministarstvo, ali nisu dobili potvrdu o povratku, niti je povratak službeno evidentiran, a u ormar za konvolute pohranjen je vjerovatno po naređenju tadašnjeg odjelnog šefa i samo zaveden u Spisak sadržaja ormara za konvolute i to pod brojem 106 kao *Hebrejski kodex*.

Tako je tek 1913. godine pronađena originalna *Hagada*, koja je, kako se navodi u izvještajima Trećeg departmana Zajedničkog ministarstva finansija nestala između 1898. i 1900. godine. Bila je sve to vrijeme u ormaru za konvolute kancelarije Ministarstva, a za to vrijeme su vladini, dvorski i odjelni savjetnici poduzimali potrage i pisali negativne izvještaje o rezultatima potraga (Sedlnitzky, Schattinger, Beigel, Fischl)¹⁸.

¹⁶ ABH, ZMF, 11995 B. H./1913.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Možda se sve to desilo zato što je 1901. godine umro dvorski savjetnik Sedlnitzky, kome su naučnici dr. Schlosser i dr. Mueller, vjerovatno, vratili originalni manuskript i po čijoj je naredbi smješten u ormar za konvolute.

Poslije zahtjeva Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1911. godine o povratku *Hagade* sa izvještajem o „možebitnoj” prodaji u Londonu, istraživanje je 1913. godine, uz pojačani angažman Ministarstva vanjskih poslova, prenijeto na Austro-ugarsko poslanstvo u Londonu, da bi tek poslije negativnog odgovora iz Londona i obnovljene potrage u Ministarstvu, zahvaljujući prisjećanju direktora Pomoćnog ureda, rukopis bio pronađen. Pošto je utvrđeno da je taj *Kodeks*, zaveden pod brojem 106 ormara za konvolute, stvarno *Hagada*, koju je Zemaljski muzej otkupio 1894. godine za 150 forinti, vrijedan rukopis srednjeg vijeka, po svojim ilustracijama pravi raritet, određeno je da se pri otpremi u Sarajevo poduzmu posebne mjere opreza. Određena je vrijednost 100.000 K. Pakovanje je preuzeo direktor Pomoćnog ureda Fric Ander sa oficijalom Hublom, isti su lično odnijeli zapečaćeni paket na poštu, sa direktorom pošte popunili otpremnicu sa povratnom potvrdom prijema od strane Zemaljske vlade, a potvrdu o otpremi deponovali u kasu do prispjeća potvrde o prijemu iz Sarajeva. Otprema je izvršena 30. septembra 1913. godine „s oznakom I komad. Rukopis Hagada, posebnom poštom.”¹⁹

Sedmog oktobra 1913. godine Zemaljska vlada u Sarajevu je primila *Sarajevsku Hagadu* u zapečaćenom paketu i javlja Zajedničkom ministarstvu da ju je uz službenu dostavnicu uputila Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ovaj odgovor zaveden je u Ministarstvu finansija u Beču 12. oktobra 1913. godine.²⁰

Tek 26. oktobra 1913. godine Zemaljska vlada je poslala “Uredovnu potvrdu” Direkcije Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine o prijemu *Sarajevske Hagade*. Potvrda je datirana 23. oktobra 1913. godine, a potpisao je direktor u zamjeni Apfelbeck.²¹ Tako je konačno *Hagada* vraćena vlasniku, Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, tek 23. oktobra 1913. godine, a odnesena je u Beč 1894. godine, skoro nakon 19 godina. Vjerovatno su je profesori dr. Schlosser i dr. Mueller, kako su i tvrdili, vratili nakon završene naučne obrade i objave publikacije 1898. godine i u Bosansko-hercegovačkom odjeljenju Zajedničkog ministarstva u Beču, bila je pohranjena u registraturi, a da nije provedena propisana procedura pri prijemu. I dok su prebirali sve spise koji su se odnosili na *Hagadu* u nadi da će naći neki trag o prijemu u Ministar-

¹⁹ ABH, ZMF, 11995 B. H./1913.

²⁰ ABH, ZMF, 13895 B. H./1913.

²¹ ABH, ZMF, 14930 B. H./1913.

149307/13

266269/13

Entscheidung

über ein Manuskript der „Haggadah von
Sarajevo“ wofür die gefertigte Direktion
zufolge Erlaßes der Landesregierung vom
7. Oktober 1913 ^{1/} 248.152/E. 4 vom Expedient
der Landesregierung heute erhalten ist.

Direktion des k. k. Landesmuseums
Sarajevo am 23. Oktober 1913

Der Direktor
z. V.

[Signature]

2

Potvrda o prijemu Sarajevske Hagade

stvo i smještaju, pisali izjašnjenja i izvještaje, a ponukani glasinama o prodaji, istragu prenijeli preko Ministarstva vanjskih poslova na Poslanstvo u Londonu, *Hagada* im je bila na dohvat ruke u kancelariji Ministarstva odjeljenja za Bosnu i Hercegovinu (tako je objašnjeno u aktu Zajedničkog ministarstva finansija u Beču 11995/B.H./1913. godine). Pronađena je zahvaljujući sjećanju direktora Pomoćnog ureda Odjeljenja za Bosnu i Hercegovinu Zajedničkog ministarstva finansija u Beču.

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji posjeduje ovu dokumentaciju, zajedno sa Jevrejskom opštinom u Sarajevu, 26. marta 2002. godine priredio je izložbu i upoznao javnost sa postojećom dokumentacijom, o kupovini manuskripta, naučnoj obradi, izdanju publikacije sa reprodukcijom originala. Izložba je pored Sarajeva, postavljena u Širokom Brijegu, Mostaru i drugim mjestima.

Cilj ovoga kratkog prikaza je da ukaže na još nekoliko dokumenata koji govore o povratku originalnog manuskripta iz Beča u Sarajevo 1913. godine.

Ova dragocjena originalna rukopisna *Hagada* koju je svijet upoznao 1898. godine preko publikacije dr. Muellera i dr. Schlossera *Sarajevska Hagada* konačno je vraćena pravom vlasniku - Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu 1913. godine.

Oni koji su znali njenu vrijednost, krili su je i premještali i uspjeli su je sačuvati kroz tri rata i četiri promjene vlasti, pa nakon raznih peripetija, kroz sve te decenije, tek je 2. decembra 2002. godine dobila dostojno i osigurano mjesto u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ustanovi kojoj pripada još od 1894. godine. Kao muzejski eksponat izložena je pod posebnim osiguranjem u specijalnoj sef-sobi opremljenom neophodnim senzorima i najmodernijim sigurnosnim uređajima, pa tako u njoj može uživati svaki ljubitelj umjetnosti.

SARAJEVSKA HAGADA, XIV stoljeće, stranica ukrašena inicijalima

SUMMARY

ABOUT VERIFICATION OF THE SARAJEVO HAGADA IN VIENNA (1894-1913)

The Museum of Bosnia and Herzegovina (a.k.a. the Land's Museum) in Sarajevo purchased in 1894 an illustrated manuscript of Hagada, but soon after that the Hagada was transferred to Vienna in order to establish its author and the time and place it had been written. The expert analysis was done by two scientists (Dr Julius Schlosser and Dr David H. Mueller). They informed the public about the existence of Hagada as early as in 1895, and, in 1898, the Court University Library in Vienna printed a publication entitled The Hagada of Sarajevo. From that moment the original Sarajevo Hagada disappeared. In 1911, the Management of the Land's Museum requested to get the original manuscript back, which was followed by an intensive correspondence. Given that the original manuscript could not be tracked down, there were speculation that it was sold to someone in London. After comprehensive search that involved the Ministry of Foreign Affairs, the original was found in a closet in the Ministry of Finance, rolled in a scroll market as "The Hebrew Code". Finally by the end of 1913, it was brought back to Sarajevo. In 2002, after being hidden during several 20th century wars, this manuscript has got a safe and secure place in a special room of the Land's Museum of Sarajevo.

Key words: Sarajevo Hagada, Land's Museum, Joint Ministry of Finance in Vienna

UDK: 070 (497.6) "1913/1914"

323.1 (497.6=163.43*) "1913/1914"

Pregledni rad

HRVATSKA MISAO U BOSNI I HERCEGOVINI 1913 - 1914. GODINE – model građenja nacionalnog identiteta – ¹

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini u predvečerje Prvoga svjetskog rata bili su rezultat unutarnjih političkih procesa koji su se na tom prostoru odvijali od 1878, s jedne, te snažnoga utjecaja općih balkanskih previranja toga vremena, s druge strane. Historiografija se odavno bavi pitanjem nacionalnih odnosa i procesom integracije pojedinih nacija u Bosni i Hercegovini, pri čemu je s pravom posebna pažnja posvećivana upravo austrougarskom razdoblju, jer su tada počeli brojni procesi koji će se završiti tek koncem 20. stoljeća. U ovom radu na primjeru jednog časopisa koji je izlazio u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, pokušavam pokazati kako se nastojao graditi hrvatski nacionalni identitet kod Bošnjaka, odnosno kako se pokušavalo bosansko-hercegovačke muslimane integrirati u hrvatsku naciju. Pri tome pokušavam pokazati kako je to u Bosni i Hercegovini bio dosta kompliciran proces, a faza nacionalne agitacije imala je različite uspjehe u ovisnosti ne samo od nositelja agitacije nego i od krajnjih ciljeva te agitacije. Pokazalo se kako je ova faza agitacije za integriranje muslimana u Bosni i Hercegovini u okvire hrvatske nacije na kraju rezultirala neuspjehom.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, nacionalna propaganda, muslimani, Hrvati

¹ Prikazani rezultati u ovom radu proizašli su iz znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u BiH*, provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Pristup

Eric J. Hobsbawm u djelu *Nacije i nacionalizam* smatra kako je pojava knjige češkog historičara Miroslava Hrocha o društvenim preduvjetima nacionalnih preporoda malih evropskih nacija označila “novo razdoblje u analizi sastava pokreta za nacionalno oslobođenje”.² Hrochova analiza nacionalnih pokreta “malih naroda” na prvi pogled se čini dosta prihvatljivom za sagledavanje procesa integracije nacija u Bosni i Hercegovini, ali naša literatura, koja se bavila pitanjima integriranja nacija, nije uvažavala nikakve teorijske modele nego se isključivo fokusirala na empirijsko utvrđivanje činjenica vezanih za taj proces. Posebno se to odnosi na razdoblje bosanskohercegovačke historije u austrougarsko doba, koje obiluje mnoštvom vrijednih ostvarenja, ali bez ikakvih pokušaja teorijskih uopćavanja.³ Stoga se čini da bi naredne pravce razvoja naše historiografije valjalo usmjeriti na traženje načina da se procesi u našoj historiji sagledavaju u širim evropskim kontekstima i u okvirima teorijskih modela formuliranih u evropskoj znanstvenoj literaturi.

U tom smislu valjalo bi iznova osmotriti proces integriranja Bošnjaka u modernu naciju, pri čemu na razdoblje njihova nacionalnog razvoja u vrijeme austrougarske vladavine treba gledati tek kao na jednu fazu nacionalne integracije koju karakterizira još uvijek jaka nacionalna agitacija, slično kao kod ostalih “malih nacija”, kako je to pokazao Miroslav Hroch u svojoj knjizi. No, treba odmah objasniti da se pod pojmom “male nacije” ne podrazumijeva malobrojne nacije, nego one zajednice koje su se nalazile u multietničkim imperijama kojima je vladala strana vladajuća nacija.⁴ Bošnjaci u vrijeme austrougarske uprave imaju svoje institucije preko kojih se odvija proces nacionalne agitacije (časopise, novine, književnost, razna društva – pjevačka, trezvenjačka, sportska, političke stranke).

Ipak, moramo biti jako oprezni u pokušaju da se Hrochov model primijeni na slučaj nacionalne integracije Bošnjaka. Iz Hrochove tipologije možemo

² Hobsbawm J. E. 1993. 6.

³ Dž. Juzbašić, M. Imamović, Z. Grijak, R. Donija, N. Šehić, L. Đaković, F. Hauptmann – samo su neka imena koja su ostavila vrijedna ostvarenja o historiji nacija u BiH u doba austrougarske uprave. Mirjana Gross je na primjeru integracije hrvatske nacije pokušala primijeniti Hrochovu tipologiju nacionalnih pokreta. (Gross M. 1981)

⁴ Hroch M. 2006. 36-39.

preuzeti dio koji govori o fazi nacionalne agitacije kao obilježja nacionalnog preporoda “malih nacija”. Kod Bošnjaka tokom čitave prve polovice 20. stoljeća traje faza nacionalne agitacije, ali je ta agitacija bila usmjerena u dva pravca: jedan je pravac agitacije vodio integriranju u posebnu naciju, a drugi u okvire “drugih” nacija. Dakle, ključni proces jeste izgradnja nacionalne svijesti kao svijesti o pripadnosti naciji. To se postiže nacionalnom agitacijom.

Model agitacije

Krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, agitacija, kojoj je cilj bio integriranje bosanskohercegovačkih muslimana u hrvatsku ili srpsku nacionalnu zajednicu bila je veoma intenzivna, a nositelji te agitacije su bile prve generacije muslimanskih intelektualaca.⁵ Može se uočiti kako su pojedini nositelji nacionalne agitacije po nekoliko puta mijenjali pravce svoje agitacije, te su u pojedinim razdobljima agitirali za posve različite nacionalne ideje među muslimanima, za što kao najbolji primjer može poslužiti Safvet-beg Bašagić.⁶ Njegova je uloga ostala još uvijek nedovoljno objašnjena u povijesti građenja nacionalnih identiteta, mada je njegova percepcija veoma različita, a njegovo je djelo bilo predmet instrumentalizacije u različitim epohama, zbog čega je sam Bašagić ocjenjivan kao antibošnjak, velikobošnjak, antiaustrijanac, kroatofil, dobar pjesnik, loš pjesnik, dobar historičar, loš historičar, vjerski fanatik, vjerski smutljivac, itd.

Agitacija o integriranju muslimana u okvire hrvatske nacije potjecala je s jedne strane od dijela muslimanskih intelektualaca, a s druge od dijela hrvatske političke elite, i to kako one iz Hrvatske tako i dijela hrvatske političke elite iz Bosne i Hercegovine. Za nas su ovdje od podjednake važnosti agitacije koje su dolazile iz oba pravca (muslimanski intelektualci i hrvatska politička elita).

Od muslimanskih intelektualaca koji su agitirali za muslimansku integraciju u hrvatsku naciju valja istaknuti one intelektualce koji su se školovali u Zagrebu ili drugim centrima Monarhije, ali ne postoje precizni podaci iz kojih bismo mogli zaključiti kako je bila efikasna ta agitacija, odnosno, koliko je uspjela izgraditi aktivnu hrvatsku nacionalnu svijest među muslimanima u

⁵ Hadžijahić M. 1990. 156-221.

⁶ Džanko M. 2006.

Bosni i Hercegovini. Iz kasnijeg razvoja događaja može se zaključiti kako je taj pokušaj ipak završio neuspjehom, jednako kao i pokušaji hrvatske političke elite. No, trebalo bi naglasiti kako hrvatska politička elita nije bila jedinstvena o pitanju odnosa prema muslimanima i njihovom eventualnom integriranju u hrvatsku nacionalnu zajednicu. Hrvatski historičar Zoran Grijak je u svojoj knjizi dokazao da je Josip Stadler, svjestan činjenice da se mali broj muslimana u nacionalnom smislu osjećao Hrvatima, zastupao tezu o tome kako se u Bosni i Hercegovini katolici imaju integrirati u hrvatsku nacionalnu zajednicu, a nije negirao mogućnost da bi se i muslimani u budućnosti mogli integrirati u hrvatsku nacionalnu zajednicu, ali je to držao nerealnim u uvjetima velike identifikacije nacije i religije. "Nadbiskup Stadler nije htio odustati od namjere da hrvatskom nacionalnom pokretu u Bosni i Hercegovini da katolički pečat, ne nijećući mogućnost hrvatskog nacionalnog opredjeljivanja i političkog organiziranja muslimana. Liberalno orijentirana hrvatska svjetovna inteligencija i franjevci i dalje su držali da politički pokret bosanskohercegovačkih Hrvata mora imati interkonfesionalno obilježje, zbog potrebe pridobivanja muslimana za taj pokret. Pri tom su zanemarivali činjenicu da se pretežit dio muslimanske veleposjedničke aristokracije, koja je bila politički relevantna kao mogući politički saveznik, uglavnom već odlučila za suradnju sa Srbima, ne odustajući od političkog ideala postizanja autonomije u sklopu Osmanskog carstva".⁷

Za razliku od Stadlera, liberalna hrvatska struja u Bosni i Hercegovini zastupala je ideju interkonfesionalnog hrvatstva predviđajući integraciju muslimana u hrvatsku naciju, i to najprije kroz stvaranje interkonfesionalnih hrvatskih političkih stranaka.

Važna činjenica, koju valja imati u vidu prilikom analize motiva i dometa hrvatske nacionalne agitacije među muslimanima, jeste pravaška propaganda u Bosni i Hercegovini. Zapravo, širenje hrvatskog nacionalizma među muslimanima nije moguće sagledavati izvan konteksta pravaške ideologije, a Hrvatska narodna zajednica, osnovana 1906. godine, u suštini je promovirala takve ideje kada su u pitanju muslimani.

S druge strane, pojedine muslimanske političke stranke početkom 20. stoljeća također, u svom programu imaju ideju buđenja i širenja hrvatske nacionalne svijesti među muslimanima. *Muslimanska svijest*, političko glasilo

⁷ Grijak Z. 2001. 177-194.

Muslimanske napredne stranke, osnovane 1908. godine, u prvom broju, objavljenom u srijedu 2. septembra 1908, objavljuje *Program stranke*, ističući da je njihov cilj da okupe “sve slojeve svoga naroda na borbu i obranu, da muslimani u BiH očuvaju svoju vjeru, svoj imetak, svoj društveni položaj, svoju individualnost”. Borit će se protiv državne autonomije BiH, a naročito protiv toga da se BiH pripoji Srbiji ili Crnoj Gori “ili kojoj drugoj balkanskoj državnoj tvorbi”. U političkom dijelu programa MNS zastupa tezu kako su muslimani “starosjedilačko bogumilsko plemstvo hrvatskog podrijetla” zbog čega među muslimanima treba snažiti hrvatsku nacionalnu svijest.⁸ Nešto kasnije će ova stranka, doduše, revidirati svoj program i odreći se javne i masovne propagande radi nacionaliziranja muslimana u hrvatsku naciju, ali će ipak ostati izvan velikog političkog utjecaja na muslimansku zajednicu, što se najbolje pokazalo u doba saborske djelatnosti, kada je ova stranka po pravilu loše prolazila u muslimanskim masama.

Jedan od časopisa, kojim se nastojao graditi hrvatski nacionalni identitet među muslimanima, bila je *Hrvatska misao*. Ovaj časopis je izlazio koncem 1913. i početkom 1914. godine. Prvi broj je izašao u Sarajevu 1. novembra/studenog 1913. godine. Glavni urednik je bio Šemsi-beg Salihbegović, a vlasnici dr. Bahrija Kadić i Nikola Precca. U zaglavlju lista je stajalo da je to “glasilo hrvatske nacionalne omladine”, da se sjedište Uredništva i Uprave nalazilo u Sarajevu, u Napretkovom domu.

U prvom broju objavljen je program lista pod naslovom *Naš program*. Tu se konstatira kako se odavno osjećala potreba za jednim ovakvim listom među bosanskohercegovačkim Hrvatima. Glavni zadatak ovoga lista je “da u našoj omladini budi hrvatsku narodnu svijest i hrvatski narodni ponos, da je iz svih nam hrvatskih krajeva okuplja oko jedne, prostrane, nacionalne misli (naglasio H.K.) i međusobnim je upoznavanjem zbližava, te u savezu s tijem da joj pruža zgode, kako će na podesan način moći iznositi svoje osjećaje, želje i težnje, i kako će se pripremiti na samostalno mišljenje i odlučan patriotski rad u kasnijem svom životu”. Taj cilj će ostvarivati na taj način što će “prikazivati našoj mladeži znamenite događaje iz prošlosti i sadašnjosti našeg hrvatskog naroda (naglasio H.K.) kao i djela slavnih naših djedova, crtati će prirodne ljepote i bogatstvo hrvatskih nam zemalja, isticat će vrline, ali i mane, našeg

⁸ *Muslimanska svijest*, br. 1. Sarajevo: 2. 9. 1908.

naroda, a obazirat će se i na djela drugih naroda i njihovih velikana; neće se pak uz pobudu i pouku zanemariti sasvim ni zabava, te će se prema prilikama uvrštavati i zgodni beletristički proizvodi”. Ističe se ovo oslanjanje na prošlost hrvatskoga naroda “jer *mi Hrvati sviju vjera* (naglasio H.K.) imamo i previše razloga da prošlošću svog naroda budemo ponosni” jer je “Hrvatska jedna od najstarijih evropskih država, a u Habsburškoj Monarhiji od svih današnjih njezinih naroda prvi osnovasmo svoju kraljevinu mi Hrvati. Bure i oluje, koje toliko velikih naroda i jakih država već davno izbrisaše s površine zemaljske, te bure i oluje ne mogoše uništiti nas Hrvata niti naše domovine Hrvatske”. Dalje se konstatira kako su Hrvati sada u teškom položaju, kako su pocijepani, pa je zadaća hrvatske omladine “da namjesto rascjepkanosti i potištenosti povrati svom narodu jedinstvo i slobodu”.⁹

Vidimo, dakle, kako se već od prvog broja razvija propaganda u cilju širenja nacionalne svijesti i to pozivanjem na prošlost, stare književne pisce i tako dalje, što je sve bilo u skladu sa modelima nacionalne agitacije malih nacija u fazi “nacionalnog preporoda”.

U prvom je broju objavljena i pjesma “Hrvatska misao” (autor je “Mirko”) koja je trebala imati funkciju hrvatske budnice. U ovoj se “budnici” ukazuje na zajedničku svijest koja je vremenom samo “uspavana” i koja se sada budi:

*Pod pepelom iskra tinja
Od drevnijeh jošte dana;
To je svijest roda moga
Uspavana, zapretana.*

*Bez plamena i bez žara
Pogledi nam mrakom blude,
Lutajući ne vidimo
Drevnu braću, svoje ljude.
[...]
Novom čežnjom zagrijani
Brat će poći uz svog brata,*

⁹ “Naš program”. *Hrvatska misao*, br. 1. Sarajevo: 1. 11. 1913. 1-3.

*Novo doba dočekaće
Ujedinjen dom Hrvata.*

Hrvatska nacionalna svijest među muslimanima, ali ne samo među muslimanima, nastojala se potaknuti pozivanjem ne samo na zajedničku "svijest" nego i na nešto što su oni smatrali vrlo konkretnim: hrvatsko državno pravo, što je još jedan od temeljnih argumenata pravaške ideologije. U prvom broju hrvatsko državno pravo se ovako definira: "Pravo, koje nekom narodu daje jamstvo, da se može u svojoj domovini samostalno razvijati, svojom sudbinom po svojoj vlastitoj volji raspolagati, svoje odnose među svojim članovima uopće, a osobito prema ostalim narodima, sa svojim odlukama uređivati i tražiti, da se o njemu bez njega i njegova sudjelovanja ne smije ništa rješavati, - to pravo zovemo državnim pravom toga naroda u političkom smislu riječi. Svaki narod, koji kao takav ima svoje narodno ime, nema svog državnog prava i svaki narod nije i narod u političkom smislu riječi. Narod u političkom smislu jest pravna korporacija (udruženje) sa svojim prostorno uređenim djelokrugom i svojom vlastitom vlašću, koja tim udruženjem ljudi upravlja na temelju prava i ovlaštenja, koje proističe iz same korporacije ili zajednice, a ne na temelju ovlaštenja podijeljena od druge koje vlasti. [...] Istina je nažalost, da u današnjem vijeku osobito u javnom pravu prevladava sila nad pravom i da pojedine države odnosno narodi u odnosu prema drugim narodima imaju toliko prava koliko i snage, ali se ipak ne smije zaboraviti, da je sila samo prolazna i odvratna, te da ono, što se samo silom podržava, nije stalno, nego uvijek prikladno, da se protivnom silom odbije i uništi".¹⁰

Već od prvog broja pažnja čitatelja se usmjerava na povijest Bosne i tu se traže argumenti koji bi ušli u prilog temeljnoj tezi koja se promovirala u ovom časopisu – nastojanje da se Bosna pokaže kao povijesni hrvatski prostor, a na temelju toga da se dalje "budi" i propagira hrvatski nacionalizam među muslimanima.¹¹ U članku pod naslovom *Teritorijalni razvoj Bosne* cilj je bio dokazati kako Bosna i Hercegovina nikada nije bila srpska zemlja, a ponajmanje čisto srpska zemlja, kako su u to vrijeme tvrdili neki srpski politički krugovi.

¹⁰ Pavičić dr. Ivan. "Hrvatsko državno pravo". *Hrvatska misao*, br. 1. Sarajevo: 1. 11. 1913. 4-6.

¹¹ Husni – Hasan. "Teritorijalni razvoj Bosne". *Hrvatska misao*, br. 1. Sarajevo: 1. 11. 1913. 6-11.

Upotrebljava se, dakle, naziv Bosna, kao kraći naziv za Bosnu i Hercegovinu. Autor polazi od spominjanja Bosne oko 950. godine od strane Konstantina Porfirogeneta, a potom se poziva na raspravu Ferde Šišića (*Herceg-Bosna prigodom aneksije*), koji prvobitnu Bosnu smješta na prostor između izvora rijeke Bosne i Vranduka, između planina Jahorina, Treskavica, Bjelašnica, Ivan i Botovnja (s juga), Pogorelica, Zec, Vranica, Radovan, Komar i Radalje (sa zapada), Vlašić, Tvrtkovac, Konjuh i Javornik (sa sjevera) i rijeka Drina ispod Zvornika do ispod Goražda (sa istoka). Pisac ovoga članka stoga taj dio Bosne naziva “prava Bosna”. Prema piscu ovoga članka, “prava je Bosna” samo jedna oblast koju su Hrvati stvorili još u 7. stoljeću (poput Bijeke Hrvatske, Posavske Hrvatske ili Slavonije /u okviru koje su oblasti Srijem, Soli, Usora i Donji kraji/) i Crvene Hrvatske (koja se, opet, dijelila na manje oblasti: Neretvanija ili Paganija, Humska zemlja ili Zahumlje, Travunija, Duklja). Kao dokaz da je Bosna hrvatska zemlja, autor članka navodi činjenicu da su jedino Hrvati imali čast bana, a nijedan drugi narod, pa je po tome Bosna “nesumnjivo” hrvatska zemlja.

Vidimo kako se ovdje od prvoga broja pokušava graditi ne hrvatski kulturni nacionalizam među muslimanima (što su krajem 19. stoljeća činili i neki drugi pokreti) nego hrvatski politički nacionalizam među muslimanima.

U prvom broju objavljen je, među ostalim, i članak *Sokolstvo i naš narod* (autor Ljudevit Auer iz Moskve) u kojemu se govori o sokolskim društvima koja su “potpuno prožeta hrvatskim narodnim idealima”. U sličnom je tonu i tekst pod naslovom *Vrijeme leti, spremajmo se!* (16–19) u kojem se na publicistički način govori o krunidbi kralja Tomislava 925. na Duvanjskome polju, a potom je ispisana biografija Ante Starčevića (20–22), za koga se ne propušta napomenuti da je “starinom iz Hercegovine”. Njegova se biografija završava ocjenom da se radi o čovjeku koji je “glavni pokretač borbe za hrvatsko ime u XIX. stoljeću, te je kao osvjedočeni zatočnik hrvatskog jedinstva nezavisti i slobode bio odlučan protivnik kako Mađara tako i Nijemaca. [...] Ali radi njegove rijetke ustrajnosti u borbi za hrvatsko ime i hrvatska prava, radi njegove vječne zasluge: što je probudio hrvatstvo i u ondašnje doba gotovo od propasti spasio hrvatsko ime, - radi toga mora svaki Hrvat spominjati Starčevića s najvećim poštovanjem; i sigurno hrvatska zemlja nije rodila od njega značajnijeg, nesebičnijeg i ponositijeg Hrvata”. Ovom kratkom Starčevićevom biografijom časopis *Hrvatska misao* je potvrdio svoje pravaško opredjeljenje

prema muslimanima.

U drugom broju, časopis se već okreće ne samo prema promoviranju hrvatskog nacionalizma među muslimanima nego i konfrontiranju sa srpstvom, s ciljem da se parira promoviranju ideja srpskog nacionalizma među muslimanima. U članku *O hrvato-srpstvu i hrvatstvu* (autor Specians) (1-5) konstatira se kako su “Hrvato-srpstvo” i “Srbo-hrvatstvo” kovanice događaja iz 1895. godine. “Braća po krvi, jezikom jedni s Hrvatima, Srbi - sve do pred kratko doba - bijahu vazda na strani tlačitelja i odnemagača hrvatskih” (2).¹² Pred opasnostima od njemačkog i austrijskoga nacionalizma rodila se ideja srbo-hrvatstva.

“Već se kojih 15 godina srbo-hrvatuje. Bez svake sumnje: velika, lijepa misao, kad [...] kad bi bila iskreno, osjećajno, s religijom provadana i sa srpske strane. Tome, na žalost, nije tako. U ovo godina Hrvatska je u politici pod vidom srbo-hrvatstva oborila Kuenov režim, obarala njegove silom nametavane našljenike, prošla sramotu veleizdajničkog i Friedjengova procesa, a završila nesretnim komesarijatom, doživotnom tamnicom mladog Jukića, dugotrajnom robijom Dojčića, Cesarca i drugova. Danas se nalazi na mrtvoj tači”. Kao posebno teške posljedice tog “srbo-hrvatovanja” navodi se slijedeće: “Veliki dio hrvatske mladeži na račun srpsko-hrvatskog jedinstva mnogo je izgubio od svoje prave, primarne, hrvatske sadržine, obmanjujući svom silom svoje uši, oči, dušu, te je ona upravo toliko srpska koliko i hrvatska. Ta nacionalna nonšalansa, često frazerstvo, gospodskih gesta uvjeravanje samoga sebe i drugih, kako je X.Y. istodobno izvrstan Srbin i Hrvat, - po našem mišljenju luda je obmana i samozavaravanje. Život, taj čudni gospodin, poučava iz dana u dan svakog Hrvata, bilo gdje on bio, o nepobitnoj istini, koja govori više od stotinu idioma, a glasi, da od 800.000 bos.-hercegovačkih Srba, te 600.000 njih u Hrvatskoj i Dalmaciji, nema ni *jednoga* Srbina, koji bi i jotu svoga Srpstva dragovoljno prepustio u korist Hrvatstva. Pomagani religijom, rođeni i odgajani sretnom po njih činjenicom, da ima na Balkanu dvije slobodne srpske državnice,

¹² *Hrvatska misao*, br. 2. Sarajevo: 1. 12. 1913.

matice Srpstva, rasadiše čiste srpske misli i srbovanja, osvetnici Kosova, pobjednici na Bregalnici i t d. - Srbi Hrvatske i Herceg - Bosne nijesu bili, a danas su još mnogo manje ono, za što ih drže neke hrvatske naivčine. U Hrvatskoj i Dalmaciji od nužde su s Hrvatima, u Bosni, mada brojno slabiji od Hrvata muslimanskih i katoličkih, mrzeći nas proganjaju neviđenom vehemencijom". Razlog za to je u tome što su Hrvati i Srbi različiti. "Ima razlika dubokih, velikih, starih, vjekovnih - hiljadugodišnjih! Historija nas pozna kao dvije srodne no ipak od tamnoga tamo zakarpatskoga doba dvije divergentne crte". [...] "Hrvat - Srbin, dvije divergentne povijesne linije, dvije riječi, svaka svojom intonacijom. Da problem bude misteriozniji, jezik nam je zajednički, a teritorijalno smo isprepleteni međusobno. [...] Srbin - Hrvat, dva imena s dvjema nacionalnim težnjama. Čisto ortodoksno pravoslavno i - liberalni zapadnjački katolicizam u slozi s vjerom muslimanskom. Dva svijeta, koji još u daleku budućnost ne mogu biti jedno". [...] "U današnje doba diferenciranih i tačno determinovanih pojmova o narodu i narodnosti, ne može se živjeti životom neke vrsti nacionalnih amfibijaca. Hrvat i Srbin, dva su svijeta, a ako srodni, svaki o sebi tako teški, da je potreban lijepi niz godina, dok odvagнеш jedan, pa drugi. Da se može srbo-hrvatovati, najprije se mora dobar niz intelektualnih godina ili hrvatovati ili srbovati. Da budeš dobar Hrvat-Srbin, moraš najprije pošteno, u tančine, proći školu svoje individualne, plemenske boje, školu svoje nacije, da iškolovan skladan i cjelovit možeš shvatiti i zaljubiti se u krugove svojih najbližih, suplemenjaka" [...] Što znači hrvatovati? Čudan upit u današnje, nada sve nacionalističko doba. Mi ćemo odgovoriti na nj:

Hrvatovati znači osjećati se jedno s hrvatskom nacionalnom cjelinom;

Poznavati tu nacionalnu cjelinu;

Njezinu prošlost i sadašnjost u tančine;

Putovati hrvatskim krajevima, upoznati hrvatski narod, zavoliti ga, ponositi se njime;

Muku mučiti radeći za hrvatske težnje;

Imati gorku suzu u oku i uzavrjelu krv, kad pomisliš na 29.

srpnja 1845. na 30. travnja 1671.;

Znati za tragediju pod Gvozdom i duboko je osjećati;

Znati za oronule dvorove narodnih velikana, osjećati krvlju
nakvašenu grudu, dje padoše borci za hrvatsku slobodu;

Proučiti prošle i sadašnje naše kulturne, gospodarske,
parlamentarne prilike;

Imati ljubavi i osjećaja za hrvatski živi i mrtvi svijet, i ujedno:
proučiti prošlost i sadašnjost hrvatske nacije, napiti se svim onim,
što je naše, čisto hrvatsko, jedino pod zvijezdama!" [...] "Lijepo
je među bezbroj naroda biti članom naroda hrvatskoga. Stoga
tražimo i zahtijevamo od današnje naše omladine muslimanske
i katoličke, da joj riječ Hrvat ne bude tek prazna firma, no pojam
sočan, pun strasti, oluja, čežnja, ljubavi, suza, sreće i nesreće
hrvatske. Zahtijevamo nacionalizam pun čistoga, hrvatskoga
sadržaja u ime svog individualnog narodnog ponosa i prošlosti
naše. Božicu nacionalizam obožavaju Francuzi, Nijemci, Talijani,
Rusi, Poljaci, Česi, njihove balkanske simpatije - braća Srbi,
Albanezi, Grci, Bugari, Karavlas i drugi. Povratak k sebi, u sebe s
osjećajem velikoga Starčevića i Kvaternika, ali s novom devizom:
*Ljubi i štuj Slavenstvo i svoju najbližu braću, da stoputa više štuješ
i ljubiš sebe samoga*".

Drugi je članak *Zadnji dan u školi. Pripovijest mladog Elzačanina*, autora
Alfonse Daudet, prijevod sa francuskog (6-9).

Treći članak je *Hrvatski nacionalizam* (autor dr. Srećko Perišić, 9-11). U
ovome se članku polazi od konstatacije da je ideja nacionalizma "igrala kod
svih naroda jednu od najjačih uloga [...]. Nacionalna je ideja nutarnji imperativ
prirodnih zakona, vezan ljubavlju rođene grude, odnjihan pjesmom prošlosti
i historije, oživljava brigama i težinom sadašnjosti i ispunjava slavom ljepše
budućnosti. [...] Nas zanima nacionalna ideja hrvatstva, jer je ona *danas*, kao
nikad prije, postala silom vanjskih prilika, aktualna.

Hrvatska nacionalna misao ima u svom razvitku dugi put raznih faza:
proživjela je ilirstvo, slavenstvo i jugoslavenstvo i došla do čistog izražaja in-
dividualnog hrvatstva. [...] Ideja hrvatskog nacionalizma znači čisto hrvatstvo
s programom hrvatske države bez ikakve natruhe, neagresivno, konciliantno,
pomirljivo, legalno i ustavno. [...] Ideju hrvatskog nacionalizma postavi u nje-

nom potpunom sjaju Genij Starčević. Dr. A. Starčević je najizrazitiji i najveći hrvatski nacionalista, a pravaštvo je politikom nacionalnom stvorilo nacionalnu knjigu: tu su Kumičić, Harambašić, Starčević i drugi. [...] Hrvatski nacionalizam znači: Nad hrvatskim narodom Bog, na zemlji on sam svoj gospodar - to znači: hrvatska sloboda. U svojoj slobodi hrvatski je narod sebi suveren, što znači: Hrvatska nezavisna. Slobodan narod okuplja se u jedinstvo, tražeći svoju sreću, ne isključujući nikoga u radu za domovinu. Neminem leadere. Padaju oznake: jugoslavenstva, srbstvo-hrvatstva, nestaje: dalmatinizma, slavenstva, bošnjaštva i nastaje: Hrvatska cjelokupna”.

U drugom broju objavljena je i biografija Josipa Juraja Strossmayera, te informacije o društvima: “*Svijest*” - društvo napredne muslimanske akademske omladine u Beču, koje je 13. studenoga održalo skupštinu na kojoj je za predsjednika izabran Kasim Dizdarević, tu su zatim Ibrahim Paježidović, Džemil Drljević, Hašim Šerić, Sejfudin Muftić, Zajim Hadžidedić i Izudin Džanano-
vić; “*Tvrtko*” - klub Hrvata akademičara iz Herceg-Bosne u Zagrebu, koje je na skupštini 8. studenog izabralo rukovodstvo: Đuro Krešić - predsjednik, Sulejman Mujagić, Karlo Steinberger, Fran Stipić, Hilmija Šehić, Mihajlo Uhlik, Ante Topalović, Džafer-beg Kulenović, David Rubić i Ibrahim Hadžiomera-
gić; “*Klub Hrvata muslimana akademičara iz Herceg-Bosne*” u Zagrebu: Salih - Hikmet Baljić predsjednik, Alija Hotić, hafiz Salih Dozić, Sulejman Mujagić, Ibrahim Hadžiomera-
gić, Džafer-beg Kulenović, Murat Kapidžić i Hilmija Šehić.

U trećem broju objavljen je nastavak iz prvog broja članka *Hrvatsko državno pravo* (autor Dr. Ivan Pavičić, 1-2).¹³ “Subjekt državnog prava jest država kao juristička cjelina. Narod, koji nema svoje države, ne može ni govoriti o svojem pozitivnom državnom pravu”. U članku se dalje dokazuje kako hrvatska država postoji, da je ona (hrvatska država, sa svojim političkim narodom, posebnim teritorijem i vlastitom vlašću) kao ravnopravan državni subjekt sklopila Hrvatsko - Ugarsku Nagodbu 1868, ali je i nakon toga Hrvatska zadržala pravni značaj države”.

Za ideje koje je promovirao ovaj časopis važan članak pod naslovom *Hrvatstvo Herceg-Bosne u narodnoj predaji i običajima* (autor Ivan Zovko, 5-11), u kojem se dokazuje hrvatstvo Bosne. Navodi se i slijedeća pjesma:

¹³ *Hrvatska misao*, br. 3. Sarajevo: 1. 1. 1914.

*Majka sina u bešici nina,
Ninajuć ga pjesmu zapjevala:
"Nini, paji (spavaj) sine Rvatine
Resti (rasti) majci do konja viteza:
Do viteza i do bojnog koplja;
Dušmani ti pod nogama bili,
Ko tvom doći u pločama klinci."*

Druga pjesma je također veoma karakteristična:

*Prošetala Arvatova Ajka,
Prošetala preko Bazerđana.
Ona sreća Arvatova Muju.
Tri puta je njega pobratila:
"Bogom brate, Arvatović Mujo,
najti ovu vezenu mahramu,
pa je podaj Sarajliji Ibri:
Koliko je na mahrami grana,
Onoliko ga dopalo rana!
Koliko na mahrami kuka,
Onoliko ga dopanulo muka!
Koliko je na krušci krušaka,
Onoliko ga ubilo pušaka!
Koliko je na gradu pendžera,
Onoliko ga l'ječilo berbera!
Svaki berber po godinu dana
Ale - berber devet godin dana!
Lijeva mu usahnula strana
A kroz desnu proticala trava!
Niti mogo umrit ni preboljet,
Dok od mene ne isko halala.*

Naravno, ni ovaj broj nije ostao bez promoviranja hrvatskih pjesnika (tu je tekst o Spomeniku hrvatskom pjesniku Silviju Strahimiru Kranjčeviću, koji je na sarajevskom groblju otkriven 28. septembra 1913, prilikom otvaranja

Napretkova doma), kao i biografije znamenitih hrvatskih povijesnih ličnosti (ovom prilikom je objavljena biografija Eugena Kvaternika).

U četvrtom broju je članak posvećen Kranjčeviću (1-5),¹⁴ zatim članak *Jezik Bosanaca i Hercegovaca zove se hrvatskim* (autor Husni - Hasan, 6-8). *Pjesma Bosni* (autor Omer, 8-9), te osvrt na knjigu *Hrvatski kraljevi* od Vladimira Nazora (autor Anonimus, 10-13).

Posebno je značajan članak *Još jednom o jedinstvu Hrvata i Srba* (autor H. Alija, 13-14). Tu se polazi od konstatacija kako od početka 19. stoljeća postoji ideja o jedinstvu Slovenaca, Hrvata i Srba "iako se tad nije, strogo uzevši, radilo o pravom jedinstvu, nego više o narodnoj (slavenskoj) uzajamnosti, koju je prvi pokrenuo veliki Čeh Jan Kollar, da se slavenski, naročito južnoslavenski, narodi što više zbliže". Tada se Hrvati, Slovenci i Srbi okupljaju oko ideje ilirizma, ali već 1842. Srba "ne vidimo nikako u ovom pokretu". Nakon ilirizma, Strossmayer je pokrenuo ideju jugoslavenstva, ali ona nije našla odraza kod Srba ("dok on osniva akademije, društva, galerije, sveučilište i druge kulturne ustanove pod jugoslavenskim imenom i u svrhu svih južnih Slovena, dotle Srbi rade sve i samo za svoje srpske interese i pod svojim narodnim imenom").

Nastavak članka *Još jednom o jedinstvu Hrvata i Srba* objavljen je u petom broju časopisa.¹⁵ U ovome se nastavku zastupa teza o Hrvatima i Srbima kao dva posve različita naroda, te da Srbi nikada nisu prihvatili jugoslavenstvo, nego su uvijek poistovjećivali srpstvo i jugoslavenstvo. "Iako vele, da su pristale narodnog jedinstva, Srbi nikada ne zaboravljaju razvijati srpski i samo jedino srpski nacionalizam. Oni nikad ne prestaju upravo otimat hrvatske krajeve (Dalmaciju, Bosnu), hrvatske književnika (Gundulića, Martića, Vojnovića). To ne čine samo šovinstički političari, nego to čine i najbolji njihovi naučenjaci [...] I u cijelom nastojanju Srba oko narodnoga jedinstva Hrvata i Srba mi ne vidimo ništa drugo nego nastojanje, da oni s pomoću našom skrhaju vrat Bugarima, a onda će oni lako obračunati i s nama. [...] Koliko im je stalo do narodnog jedinstva, vidi se najbolje iz tog, što su najveći protivnici sjedinjenja Bosne sa Hrvatskom, i to iz jedinog uzroka, jer bi tim izgubili relativnu većinu, koju u Bosni sačinjavaju".

U šestom broju časopisa puno prostora posvećeno je A. G. Matošu, a po-

¹⁴ *Hrvatska misao*, br. 4. Sarajevo: 1. 2. 1914.

¹⁵ *Hrvatska misao*, br. 5. Sarajevo: 1. 4. 1914.

vod je njegova smrt.¹⁶ Odmah na prvoj stranici je objavljena pjesma *Matošu* (autor Omer), te tekst *O čovjeku, koji je više od književnosti* (autor Specians, 2-5). Važan je tekst *Katolici i muslimani nazivaju se Hrvatima* (autor Husni - Hasan, 6-13). Odmah na početku ovoga članka se konstatira: "Muslimani i katolici autohtoni su elemenat u Bosni i Hercegovini, pa su po tome i Hrvati, jer su ove zemlje spadale u rimsku Dalmaciju i Panoniju, koje - kako piše i Konstantin Porfirogenet - naseliše Hrvati. Ima danas dosta ljudi (doduše ne Hrvata) koji muslimanima i katolicima poriču njihovo Hrvatstvo. No to je badava". Na kraju se konstatira kako su muslimani i katolici u BiH Hrvati "i da se nikada nijesu nazivali Srbima, a niti ih je iko tim imenom zvao. Hrvatstvu je sve na put stajalo, ali uzalud! Ono se ne da zatrti i baš je to znak, da je hrvatstvo u Herceg - Bosni staro korjenito".

U sedmom je broju na početku objavljena pjesma *Ljubav i jedinstvo katolika i muslimana Hrvata* (autor Kantemir, 1-2), a Hamdija Kreševljaković je napisao tekst povodom smrti Tade Smičiklasa (*Tade Smičiklas*, 2-5). Tu je i članak *Hrvati i jugoslavenstvo* (autor Nebojša, 6-11), u kome se raspravlja o "narodnom jedinstvu" Hrvata, Srba i Slovenaca. Konstatira se kako je moguće jedino relativno zbliženje, u kojem će se tri naroda međusobno pomagati, i pri tome svaki zadržati svoju autohtonost i samobitnost, a ne "narodno jedinstvo" ("apsolutno zbliženje" u kojem na svim poljima nestaje Srba, Hrvata i Slovenaca). "Do narodnog jedinstva doći neće! Jedini je moguć narodni sporazum", jer je povijest to dokazala. "Hrvati su živjeli svojim životom, Srbi svojim, njih ne vežu ni vesele ni žalosne zajedničke uspomene. Neka svaki svoje štuje! Čemu ta umjetna sentimentalnost i lažne suze, kad doista može svakako da zagrije samo prošlost vlastitoga naroda, kao što se samo na vlastitoj prošlosti može da osnuje vlastita budućnost. Prije svega dakle budimo dobri Hrvati, a onda istom Jugoslaveni!"

Na kraju ovoga broja, u rubrici LISTAK je tekst o Hrvatsko-muslimanskom konviktu. Naime, već dvije su godine postojala u Sarajevu i Mostaru dva konvikta, pa je uprava tih konvikata odlučila da se osnuje jedno društvo, koje bi imalo muslimanski karakter i bilo "posve na nacionalnoj podlozi". Upravu novoga društva su činili: prof. Hadžić - predsjednik, Bećir Mehmedbašić - podpredsjednik, a članovi: profesori Alagić, Rendeo, Vučak, Sadiković sudac

¹⁶ *Hrvatska misao*, br. 6. Sarajevo: 1. 5. 1914.

i Huseinagić prokurista M. C. B, a revizorni odbor su činili Suljagić i Gluhbegović.”

Ovim je brojem završeno prvo godište izlaženja lista. Na kraju je Uredništvo molilo sve čitatelje i pretplatnike da izvrše svoje finansijske obaveze i da rašire list među prijatelje. Nije poznato da li je list dalje izlazio, ili se ugašio nakon prvoga godišta. Prije će biti da je časopis prestao izlaziti, jer je već počeo Prvi svjetski rat, a ideje, koje je časopis promovirao, polako su na sebe preuzimali drugi listovi.

Izvori i literatura:

a) Izvori:

1. *Hrvatska misao*, br. 1-6. Sarajevo: 1913/14.
2. *Muslimanska svijest*, br. 1 Sarajevo: 2008.

b) Literatura:

1. Džanko M. 2006. *Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana). Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
2. Grijak Z. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb – Sarajevo: Hrvatski institut za povijest, Vrhbosanska nadbiskupija, Dom i svijet.
3. Gross M. 1981. *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
4. Habsbawm J. E. 1993. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi Liber.
5. Hadžijahić M. 1990. *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica.
6. Hroch M. 2006. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Zagreb: Srednja Europa.

SUMMARY

THE “HRVATSKA MISAO” REVIEW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1913 – 1914 – A MODEL FOR BUILDING ETHNIC IDENTITY –

Ethnic relations in Bosnia and Herzegovina in the eve of WW I were the result of internal political processes that had been developing in this part of the continent since 1878, on the one hand; while, on the other, they were strongly influenced by general turbulences in the Balkans of that era. This paper uses the example of the *Hrvatska misao* review that was issued in Bosnia and Herzegovina before WW I, trying to demonstrate how efforts were made to build the Croatian ethnic identity among the Bosniaks, i.e. what attempts were made to integrate Bosnian-Herzegovinian Muslims into the Croatian nation. The paper's main thesis is that, in Bosnia and Herzegovina, this was a rather complicated process, whereby the phase of national propaganda had different degrees of success depending not only on its very proponents, but also on its targets. It turned out that this phase of propaganda aimed at integrating the Muslims in Bosnia and Herzegovina into the Croatian nation has ultimately failed.

Key words: Bosnia and Herzegovina, national propaganda, Muslims, Croats

UDK 930.85:725.94 (497.6 Sarajevo) "19/20"
Izvorni naučni rad

KOLEKTIVNA MEMORIJA GRADA Vječna vatra i Spomen-park Vraca

AMRA ČUSTO

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

♦

U okviru razmatranja kolektivne memorije grada Sarajeva, autorica je u svom radu prezentirala na primjerima Vječne vatre i Spomen-parka Vraca manifestiranje javnog mnijenja tokom socijalističkog razdoblja. Međutim, događaji devedesetih godina XX. stoljeća su promjenama na političkoj sceni nekadašnje Jugoslavije izmijenili odnos prema partizanskim spomenicima. Autorica je na ovim primjerima elaborirala spomeničku sliku Sarajeva kao svjedočanstva o našem odnosu ne samo prema nedavnoj historiji, nego i o našem osjećaju prema baštini uopće.

Ključne riječi: kolektivno pamćenje, socijalistički period, Vječna vatra, Spomen-park Vraca

Sjećanje i memorija vezani su za svakog od nas individualno, dok je kolektivno sjećanje društveni fenomen koje je često selektivno i u službi određenih interesa i ideoloških odrednica. Kolektivna memorija je proces u kojoj se događaji iz prošlosti rekonstruiraju iz perspektive savremenosti. Razumijevajući Orvelovsku misao da onaj ko kontrolira prošlost kontrolira našu sadašnjost i budućnost, shvatamo značaj kolektivne memorije za identitet i integraciju društva. Kolektivna memorija je fenomen koji možemo pratiti u službenim aktima svake zemlje, ozakonjenjem naziva ulica, javnih ustanova, praznika i gradnjom spomenika. Društva u promjeni, zamjene režima jednog za drugim,

slikovito pokazuju vezu između kolektivne memorije i ideologije. Stoga nije čudno da stvaranje nove kolektivne memorije, ali i zaborav idu uporedo sa stvaranjem novih društava.

Zauzimajući javni prostor, spomenici svojim simbolizmom i monumentalnošću su možda i najbolji primjeri koji ilustriraju kakvo je društveno prihvatljivo sjećanje jednog društva. Podizanje spomenika javan je čin vođen kroz institucije vlasti, stoga spomenici nude niz primjera kako se otvoreno manifestira javno mišljenje režima. Spomenici predstavljaju "objektivizaciju" ideje i vrlo lako čitljive simbole za javnost, stoga svaki novi režim gradi nove spomenike. Pored gradnje spomenika novi režimi često znače devastaciju i rušenje starih spomenika koji su manifestirali pamćenje prethodnog društva. Historija nudi niz primjera o tome, a najsvježije bilježimo padom komunističkih sistema u Istočnoj Evropi. Gradnjom, ali i rušenjem spomenika šalje se poruka javnosti.

Memorijalna kultura Sarajeva odraz je različitih epoha i sistema koji su uspostavljeni na ovim prostorima. Stoga je svaki podignuti spomenik na području grada svjedočanstvo o jednom vremenu. U periodu poslije završetka Drugog svjetskog rata u Sarajevu su podignuti brojni spomenici antifašističkoj borbi. Što je više vrijeme odmicalo od završetka rata tako je rastao broj partizanskih spomenika. Područje cijelog Sarajeva bilježilo je sjećanje ne samo na važne događaje narodnooslobodilačke borbe nego i na važne partizanske ličnosti istaknute u ratu i revoluciji. U nizu podignutih partizanskih spomenika najčešće su bile podizane spomen-ploče, ali bile su zastupljene i spomen-biste, spomen-česme, spomen-kosturnice i spomen-kompleksi. Sve zajedno trebala su biti mjesta sjećanja novog integriranog jugoslavenskog društva, slavljenom kroz partizanski antifašizam, revoluciju, te proklamirano bratstvo i jedinstvo.

Gotovo uvijek se spomenici podižu iz perspektive pobjednika te su i partizanski spomenici bilježili događaje koje je tadašnja vladajuća struktura smatrala kao važne u kulturi kolektivnog pamćenja. Sa nacionalizmima devedesetih godina XX stoljeća, te promjenama na političkoj sceni nekadašnje Jugoslavije promijenio se i odnos prema partizanskim spomenicima. Raspadom Jugoslavije raspala se i zajednička jugoslavenska prošlost. Kolektivna memorija prema partizanskom naslijeđu se mijenja.

Kroz hronološki pregled nastajanja i trajanja dva najprepoznatljivija spomenika iz Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a) u Sarajevu, **Vječne vatre** i

Spomen-parka Vraca pokušat ćemo pratiti kako se kolektivni identiteti i njihovo značenje mijenjaju. Nastali u dva različita perioda jugoslavenskog socijalizma, prvi neposredno nakon završetka rata, a drugi gotovo na kraju postojanja jugoslavenskog socijalističkog društva, pokazuju i nude nam sliku novog postjugoslavenskog, bosanskohercegovačkog društva, nastalog pred kraj XX. i početkom XXI. stoljeća.

Spomenici jugoslavenskog socijalizma

U cilju očuvanja uspomena na “događaje i ličnosti iz istorije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje” (zvanična terminologija) podizani su spomenici, a za taj posao postojala je organizirana struktura nekoli-ko institucija. Angažiranje tadašnjih bosanskohercegovačkih aktuelnih vlasti na izgradnji spomenika bilo je veoma aktivno. To se posebno ogledalo kroz njihov zadatak “usmjeravanja i ocjenjivanja cjelishodnosti podizanja nekih spomenika.”¹ Pored Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR-a) kao najvažnijeg njegovatelja zvanične memorije na događaje iz Drugog svjetskog rata u podizanju, zaštiti i održavanju spomenika, brigu o spomenicima NOR-a vodio je i Socijalistički savez radnog naroda BiH (SSR-NBiH) koji je predstavljao široku organizaciju, a kojoj su pripadale ostale “socijalističke snage” - republički, gradski i opštinski odbori. Bile su formirane republička i opštinske komisije nadležne za spomenike NOR-a. Sastav komisija, činili su članovi iz Centralnog komiteta Saveza komunista BiH (SKBiH), SUB-NORBiH-a, Komisije za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije grada Sarajeva SSRNBiH, Vijeća Saveza sindikata BiH, JNA, i sl., što nam govori o insistiranju na izgradnji zvaničnog i reprezentativnog stava o kolektivnoj memoriji antifašizma. U cilju “njegovanja i daljnjeg razvijanja tradicije NOR-a i socijalističke revolucije” donošeni su programi aktivnosti, organizirana su savjetovanja, pisane preporuke za podizanje i održavanje spomenika NOR-a, štampani podsjetnici i kalendari značajnih događaja.

Doneseni programi aktivnosti navodili su sve važne proslave i manifestacije koje su trebale da imaju radni i odgojni karakter. Prilikom podizanja spomenika i opredjeljivanja za obilježavanje nekog događaja trebalo je “imati

¹ Zakon o spomen obilježavanju istorijskih ličnosti i događaja. *Službeni list BiH*, br. 32., 21. 10. 1968.

u vidu bogatstvo općejugoslavenskog i svjetskog progresivnog i revolucionarnog kulturnog naslijeđa, a što je u skladu i sa potrebama reafirmacije kulturnog naslijeđa naroda i narodnosti, posebno Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.”² Zvanične strukture vlasti su se trudile da za svaku akciju odrede kriterije, osmišljeni pristup i mjeru koja će imati idejni (komunistički) sadržaj. Imajući u vidu da je javnost trebala biti podsjećana na herojsku anti-fašističku borbu jugoslavenskih naroda predvođenu komunistima, možemo sagledati koji su to značajni datumi bili posebno važni za kolektivnu memoriju. Proslave godišnjica pobjede nad fašizmom predstavljale su najkrupniji politički događaj koji je zahtijevao posebnu pažnju, te su trebale imati općenarodni karakter u cijeloj zemlji. U Bosni i Hercegovini uz oslobođenje Sarajeva kao glavnog grada Socijalističke Republike BiH (SRBiH), važni datumi bili su slavljenje jubileja i godišnjica Dana ustanka, Dana mladosti, Igmanskog marša, Bitke na Sutjesci, Bitke na Neretvi, proslava dana vojnih jedinica Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a), osnivačkih kongresa sindikata, omladine, žena, Dana samoupravljača, državnih i republičkih praznika, kao i proslave u čast istaknutih revolucionara. Ovi datumi i uz njih izgradnja spomen-obilježja trebali su biti temelji na kojima se gradi kolektivna memorija, a cilj joj je bio doprinositi međusobnom zbližavanju i produbljivanju bratstva i jedinstva socijalističkog zajedništva i ravnopravnosti.³

Masovnost službenih manifestacija podrazumijevala se uključivanjem velikog broja građana, zaposlenih u fabrikama, institucijama, različitim ustanovama i školama, te posebno omladine, pri čemu se sprovodila zvanična politika sjećanja borbe radničke klase i Saveza komunista za novo društvo. Vremenom je ceremonijal vezan za proslave različitih jubileja postao stereotipan te je podrazumijevao posjete predstavnika vlasti i predstavnika različitih političkih institucija uz obaveznu praksu polaganja vijenaca na spomen-obilježja. Javno manifestiranje počasti i polaganje vijenaca na partizanska groblja, grobove,

² Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo (ZZKHIPNKS). Registar NOR-a. Program aktivnosti Koordinacionog odbora Gradske konferencije SSRN za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije grada Sarajeva za godinu 1975.

³ ZZKHIPNKS. Registar NOR-a. Usvojene teze sa Savjetovanja aktivnosti društvenih subjekata grada u razvijanju i njegovanju tradicija i tekovina NOR-a i socijalističke revolucije, februar 1981.

kosturnice i druge spomen-objekte imao je važan idejni značaj. To je trebalo biti vid priznanja za dragocjene žrtve u prošlosti, odnosno za tekovine revolucije.⁴ Iako se nastojala izbjeći sudbina anonimnosti i zaborava spomenika kojima su obilježeni ličnosti i događaji NOR-a, takvi su slučajevi bili česti. I tada nije bilo teško navesti niz primjera zapuštenosti i neodržavanja partizanskih spomenika. Zbog toga je briga SUBNOR-ove komisije za njegovanje tradicije NOR-a postala razmatranje i traženje novih i boljih rješenja za obilježavanje značajnih datuma, organizaciju različitih vaspitnih sadržaja: saradnja sa školama, muzejima, organiziranje historijskih časova, takmičenja i recitala na temu NOB-a i slično, vezanih za kolektivnu memoriju partizanskog antifašizma i revolucije. Sjećanje na borbenu tradiciju NOR-a imalo je značaj borbe protiv svega što je moglo ugroziti temelje jugoslavenskog društva.

Za razliku od perioda neposredno nakon završetka rata kada su najbrojniji partizanski spomenici bili spomen-ploče i spomen-biste, odmakom od ratnih godina jugoslavenski komunisti obilježili su značajne godišnjice bitaka, ustanaka i revolucije gradnjom monumentalnih spomen-obilježja. U Bosni i Hercegovini najpoznatiji su bili Tjentište i Mrakovica. Nacionalni park Tjentište predstavljao je cijeli kompleks posvećen sjećanju na Bitku na Sutjesci. Uz spomen-kosturnicu u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci boraca NOR-a centralno obilježje je predstavljao devetnaest metara visok spomen obelisk od bijelog betona koji je simbolizirao Bitku. Spomenik čiji je autor beogradski vajar Miodrag Živković, dovršen je 1973. godine. Na vrhu Mrakovice, u nacionalnom parku Kozara 1972. godine otkriven je spomen-obelisk, djelo zagrebačkog vajara Dušana Džamonje. Uz spomenik bio je osnovan i spomen-muzej Kozara u NOB-u. I prije podizanja ova dva spomenika u Bosni i Hercegovini su do kraja šezdesetih godina bili podignuti monumentalni spomenici posvećeni ratu i revoluciji u Bosanskom Grahovu, Livnu, Mostaru, Bileći, Banjoj Luci, Glamoču i Gacku. Ovi spomenici su bili savremena monumentalna umjetnička djela i urbanističko-arhitektonska ostvarenja poznatih jugoslavenskih autora. Izgradnja ovako velikih spomeničkih kompleksa zahtijevala je velika sredstva pa se već od sredine sedamdesetih godina razmišljalo o gradnji manjih spomenika, jer je izgradnja velikih memorijalnih kompleksa često značila

⁴ ZZKHIPNKS. Registar NOR-a. Informacija o sadašnjem stanju i nekim prijedlozima rješenja i mjera u vezi sa polaganjem vijenaca.

neracionalno trošenje velikih sredstava, a događalo se da se nakon njihove izgradnje za njih prethodno nisu bila obezbijedila sredstva za dalje održavanje i finansiranje. Iako su izgradnjom grandioznih spomenika jugoslavenski komunisti vjerovali da će izražajnije simbolizirati važnost partizanskog naslijeđa, ipak od sredine sedamdesetih preovladavaju razmišljanja o podizanju spomenika NOR-a funkcionalnog karaktera. U nastojanju da spomenici NOR-a u ukupnom svom izgledu poprime prave i realne mjere i oblike, posebno u želji da se otkloni sve ono što bi predstavljalo luksuz i neracionalno trošenje društvenih sredstava, neophodno je zalagati se za realizaciju po dimenzijama skromnijih, društveno prihvatljivijih i funkcionalnijih rješenja, skladno izrađenih proporcija, datih u mjeri čovjeka, arhitektonski čistih, bez ičeg suvišnog i slučajnog, građenih od trajnih i prikladnih materijala koji, u svakom konkretnom slučaju, najbolje odgovaraju datoj situaciji i klimatskim uslovima kraja.⁵ Cijenilo se kako je društveno najkorisnije graditi spomen-obilježja koja su memorijalna mjesta, ali koja u isto vrijeme zadovoljavaju neku važnu društvenu potrebu, kao što su škole, domovi kulture, spomen-česme, rodne kuće boraca, parkovi, ambulante, biblioteke i slične objekte. Prioritet je dat postojećim spomenicima, a u isto vrijeme razmišljalo se o osmišljavanju novih sadržaja proslava važnih datuma, jer se sve češće događalo da u povorkama tuge i ceremonijama sjećanja, nema elemenata nadahnuća, sve se više ceremonija siromašila, umjesto da se po nečemu obogaćuje.⁶ I pored preporuke za gradnju manjih i funkcionalnijih spomenika i završene faze podizanja monumentalnih spomenika, nakon 1975. godine u Bosni i Hercegovini se grade dva monumentalna spomen obilježja. Prvi je Makljen, djelo skulptora Boška Kućanskog svečano otvorenog 1978. godine, koji je miniran i potpuno uništen 1999. godine. Drugi je **Spomen-park Vraca**, izgrađen 1981. godine, a predstavljao je kompleks posvećen tradiciji partizanskog antifašizma. Inicijativa za podizanje ovog spomenika postojala je već od sredine šezdesetih godina, ali nedostatak sredstava za izgradnju usporavao je realizaciju ovog projekta. Gradska konferencija SSRN Sarajeva dugo je ukazivala da je Sarajevo jedini

⁵ ZZKHIPNKS. Registar NOR-a. Simpozijum: Spomenici NOR-a i revolucije u BiH. Preporuke za dalju aktivnost na podizanju, održavanju i prezentovanju spomenika NOR-a i revolucije. Zenica: decembar 1975.

⁶ ZZKHIPNKS. Registar NOR-a. Informacija o sadašnjem stanju i nekim prijedlozima rješenja i mjera u vezi sa polaganjem vijenaca.

republički centar Jugoslavije u kojem nema značajnijeg i monumentalnijeg spomen-obilježja na temu NOR-a, te da je zbog toga neophodno poduzeti sve mjere za podizanje **Spomen-parka Vraca**.⁷ Tek su akcijom samodoprinosu građana Sarajeva skupljena dovoljna sredstva za izgradnju ovog spomenika.⁸ Zbog godine nastanka, Vraca su svojevrsni izuzetak u širokoj lepezi podignutih monumentalnih partizanskih spomenika u Bosni i Hercegovini.

Od završetka Drugog svjetskog rata pa do početka osamdesetih godina u Bosni i Hercegovini je najvećim dijelom bio podignut brojni spomenički fond NOR-a.⁹ I pored velikog broja tih spomenika, aktivnost na njihovoj daljoj izgradnji zabilježena je sve do početaka devedesetih godina. Spomenici koji su podizani neposredno nakon završetka rata imali su emotivniji značaj za stanovništvo, jer su građeni sa još svježim sjećanjima na ratne dane, pa su prve proslave vezane za te spomenike bile masovnije. Takav je primjer **Vječne vatre** u Sarajevu (podignut 1946.). Vremenom je bilo sve teže održavati sjećanje na antifašizam i revoluciju. Stoga se uz SUBNOR, Gradska konferencija SSRN trudila popularizirati ideje o podizanju i održavanju partizanskih spomenika. Ova institucija je 1981. godine u Sarajevu organizirala Savjetovanje o široj akciji za dalje razvijanje i prezentiranje historije NOR-a, a cilj je bio kritičko sagledanje stanja spomenika NOR-a i socijalističke revolucije.

Iskustva u oblasti podizanja spomenika pokazala su neujednačenu praksu obilježavanja po značaju nekog događaja, te je Savjetovanje trebalo odgovoriti na potrebu jedinstvenog vaspitnog i političkog pristupa u prezentaciji spomenika NOR-a. U pripremi Savjetovanja učestvovala su brojne institucije: Gradska konferencija Saveza komunista BiH, Savez socijalističke omladine, Gradski odbor SUBNOR-a, Prosvjetno-pedagoški zavod, Savez za socijalističko vaspitanje i brigu o djeci, Društvo za njegovanje tradicija Neretve i Sutjeske, te Zavod za zaštitu spomenika.¹⁰ Od njih se očekivalo da daju svoj doprinos u

⁷ ZZKHIPNKS, Registar NOR-a, Program aktivnosti Koordinacionog odbora gradske konferencije SSRN za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije grada Sarajeva sa neposrednim zadacima aktivnosti za 1975. godinu.

⁸ Samodoprinos je bila praksa prikupljanja novaca od građana za vrijeme socijalizma.

⁹ Do kraja sedamdesetih godina njihov broj je bio negdje oko dvije i po hiljade. Podatak u: *Preporuke za dalju aktivnost na podizanju, održavanju i prezentovanju spomenika NOR-a i revolucije*. Zenica: 1975. 4.

¹⁰ ZZKHIPNKS, Registar NOR-a, Koncept Savjetovanja "Razvijanje i prezentiranje istorije NOR-a".

planskom usmjeravanju manifestiranja partizanske kolektivne memorije kroz prikupljanja sredstava za nova spomen-obilježja kao i kroz organiziranje raznovrsnih aktivnosti i ideja u održavanju postojećih spomenika. Veće uključivanje “radnih ljudi i građana,” djece i omladine u svim aktivnostima bilo je okarakterizirano kao potreba “podruštvljavanja” njegovanja tradicija NOR-a, s posebnom namjerom da se preduzmu nove metode i oblici aktivnosti u daljenjem “prenošenju sadržaja revolucije i borbe svih naroda i narodnosti na nove generacije.”¹¹ Namjera je bila da Savjetovanje rezultira kvalitetnijem povezivanju i unapređivanju različitih sadržaja kao što su proslave godišnjica i jubileja, organiziranje naučnih skupova, poticaj istraživanja i izdavanja memoarske literature, unapređivanje nastavnih programa, a sve kroz temu narodnooslobodilačkog rata.

Gradnjom brojnih spomen-obilježja jugoslavenski su komunisti popularizirali “svoju prošlost”, a danas odmakom od vremenskog okvira jugoslavenskog socijalizma spomenike iz NOR-a posmatramo sa vremenske distance, neopterećeni dogmama analiziramo i vrednujemo njihov sadržaj iz nove perspektive.

Vječna vatra

Spomenik je na uglu ulica Titove i Ferhadije (bivše ulice “Vase Miskina”)

U okviru proslave prve godišnjice oslobođenja Sarajeva 6. aprila 1946. godine na zgradi Zavoda za platni promet, podignuta je spomen ploča i upaljena vječna vatra.¹² Uz prisustvo predsjednika Skupštine Narodne Republike BiH (NRBiH) Vojislava Kecmanovića Đede, predsjednika vlade NRBiH Rodoljuba Čolakovića, predsjednika Gradskog narodnog odbora (GNO) Huseina Brkića, predstavnika JNA, predstavnika sovjetske Crvene Armije, svih prosvjetnih društava, te velikog broja građana, predstavnik omladine Dragutin Braco Kosovac upalio je urnu vječnog plamena koji će goriti pred zgradom SDK (Službe

¹¹ ZZKHIPNKS. Registar NOR-a. Gradska konferencija SSRN BIH. Koordinacioni odbor za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti iz političke i kulturno istorije grada. Aktivnosti društvenih subjekata grada u razvijanju i njegovanju tradicija NOB-a i socijalističke revolucije, januar 1981.

¹² To je bila zgrada Grand hotela, potom Službe društvenog knjigovodstva /SDK/, a danas Zavoda za platni promet.

društvenog knjigovodstva).¹³ Događaj oslobođenja Sarajeva nije značio samo pobjedu nad fašizmom, nego je taj datum simbolično predstavljao početak izgradnje novog socijalističkog društva pod vodstvom komunista. Jedan od prvih antifašističkih spomenika u Sarajevu podignut u čast osloboditeljima grada 1945. godine, naglašava zajedničku borbu boraca narodnooslobodilačkog rata, Srba, Muslimana i Hrvata. Nije slučajno istaknuto zajedničko angažiranje bosanskohercegovačkih naroda u presudnim akcijama pobjede nad fašizmom. Time se naglasila integracija tri najbrojnija naroda za novo doba koje je započelo. U nabranjanju su izostavljeni "ostali", tj. narodnosti, (nacionalne manjine), na primjer Jevreji.¹⁴ Spomenik čini ploča postavljena nakon zatvaranja jednog od tri ulaza u zgradu SDK, a ispred ploče je postavljena **Vječna vatra**. Ovaj spomenik smješten u središtu grada postao je prepoznatljivim simbolom Sarajeva.

Tekst ispisan u tri boje, plavoj, bijeloj i crvenoj, asocijacija je na boje jugoslavenske zastave. Tekst na spomeniku glasi:

Hrabrošću i zajednički prolivenom krvlju boraca bosansko-hercegovačkih, hrvatskih, crnogorskih i srpskih brigada slavne Jugoslavenske armije, zajedničkim naporima i žrtvama sarajevskih rodoljuba Srba, Muslimana i Hrvata 6. aprila 1945. godine oslobođeno je Sarajevo glavni grad Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

Vječna slava i hvala palim junacima za oslobođenje Sarajeva i naše otadžbine.

*O prvoj godišnjici svog oslobođenja
Zahvalno Sarajevo*

Zapaljeni plamen trebao je svjedočiti o borbi za slobodu i želju za stvaranjem novog društva. **Vječna vatra** u socijalističkom društvu postala je nezaobilazno mjesto u tradicionalnim evociranjima uspomena i kolektivnog sjećanja na završetak rata i posljednjim operacijama za oslobođenje grada 1945. godine. U vrijeme postavljanja ovog spomenika i ulica je dobila novi naziv

¹³ Sarajevo je na svečan način proslavilo prvu godišnjicu svoga oslobođenja, *Sarajevski dnevnik*, br. 242., 8. 6. 1946.

¹⁴ Po prvom Ustavu Jugoslavije iz 1946. godine, Jevreji su imali status narodnosti tj. nacionalne manjine.

po Josipu Brozu Titu. Za vrijeme rata ulica je nosila naziv dr. Ante Pavelića, a nakon oslobođenja, (odlukom od 20. 8. 1945.) ulici je najprije vraćeno staro ime Kralja Aleksandra, da bi na prvu godišnjicu oslobođenja Sarajeva 6. aprila 1946. dobila naziv po Josipu Brozu Titu.¹⁵

Partizanski spomenici imali su svoju važnost kroz cijelo vrijeme trajanja jugoslavenskog socijalizma jer su predstavljali važnu simboličku politiku koja je bila koherentni faktor oko kojeg se organizirala zajednička jugoslavenska memorijalna kultura. Danas nam ti spomenici više govore o onima ko ih je podigao, o njihovom nastojanju da daju svoju percepciju sjećanja na neki događaj, nego o samom događaju koji se obilježavao.

Osamdesetih godina XX. stoljeća, ekonomski problemi, političko jačanje republika, pojava nacionalizma, posebno nakon Titove smrti postalo je svakodnevnica jugoslavenskog društva. Transformacija Jugoslavije odražavala se na stanje u Bosni i Hercegovini, stoga su onda partizanski spomenici bili predmet posebne brige tadašnje vlasti. Neminovne promjene koje su uslijedile na raskršću i prelasku u postkomunističko doba u Jugoslaviji reflektirale su se i na promjene kolektivne memorije, pa će se spomenici narodnooslobodilačke borbe, naći pred novim tumačenjem i revalorizacijom.

Vječna vatra bilježi 1981. godinu kao važan datum. Upavo te godine, kao uvertira burnih zbivanja u devedesetim godinama u Jugoslaviji, u Sarajevu se prvi put razmišljalo o promjeni teksta na ovom spomeniku. Promjena teksta pokrenuta je nakon što je uočena "greška" u nabranjanju jedinica koje su učestvovala u akciji oslobađanja Sarajeva. Nakon izlaska IV. toma edicije *Sarajevo u revoluciji* 1981. godine, članovi redakcije pokrenuli su pitanje izmjene teksta na spomeniku s prijedlogom da se unesu tačni podaci u nabranjanju jedinica koje su učestvovala u završnoj operaciji oslobođenja Sarajeva.¹⁶ Prijedlog teksta sačinjen je po sugestijama Nisima Albaharija.¹⁷ Usvojenom tekstu na

¹⁵ "Sarajevo je na svečan način proslavilo prvu godišnjicu svoga oslobođenja. Proslava, otkrivanje spomenika i promjena naziva ulica." *Sarajevski dnevnik, god. II, br. 242*. Sarajevo: 8. 6. 1946. i Bejtović A. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: 244.

¹⁶ Drugi, Treći i Peti korpus NOV-a, te udarne grupe NOP-a grada.

¹⁷ Nisim Albahari bio je predratni član KPJ, narodni heroj, ministar u vladi NRBiH, predsjednik Komisije za izdavanje edicije *Sarajevo u revoluciji*, višegodišnjeg poduhvata koji je trebao biti prilog historiji revolucionarnog pokreta Sarajeva i Bosne i Hercegovine, okončan 1981. godine.

Koordinacionom odboru za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti grada trebao se dodati tekst koji je Tito uputio građanima Sarajeva 5. novembra 1945. godine, prilikom njegove posjete glavnom gradu NRBiH. Sjećanje na njegov govor održan sa balkona zgrade Narodne banke u geografskom središtu tadašnje Jugoslavije sa govorom o važnosti bratstva i jedinstva, trebao je naglasiti da će se i nakon njegove smrti razvoj i vrijednosti društva temeljiti na istim principima.

Nakon što je pokrenuta akcija za promjenu sadržaja, definitivno je prečišćen tekst na sjednici Koordinacionog odbora za obilježavanje značajnih događaja i ličnosti Gradske konferencije SSRN-a. Prijedlog teksta je glasio:

Hrabrošću i zajednički prolivenom krvlju boraca Drugog, Trećeg i Petog korpusa Jugoslavenske armije i Udarnih grupa narodnooslobodilačkog pokreta grada,

6. aprila 1945. godine oslobođeno je Sarajevo.

Slava i hvala palim borcima oslobodiocima grada.

Predviđeni tekst sa riječima koje je Tito uputio u prvom susretu sa građanima Sarajeva 5. novembra 1945. godine glasio je:

Bosna i Hercegovina je zaista u toku rata dala sve od sebe što je mogla dati, dala je više nego što je bilo moguće dati materijalno za ovu veliku pobjedu koju danas narodi Jugoslavije uživaju i time omogućila da u miru izgrađuju svoju zemlju.¹⁸

Interesantno je kako je tek trideset i pet godina nakon što je podignut spomenik **Vječna vatra** primijećena greška u nabranjanju jedinica. Iako je zvanični stav GK SSRN da je mijenjanje teksta na spomeniku ispravljanje materijalne greške, jer je potrebno da se tačno nabroje jedinice koje su učestvovala u oslobodilačkim borbama za Sarajevo, brisanje iz teksta Srba, Muslimana i Hrvata, te bosanskohercegovačkih, hrvatskih, crnogorskih i srpskih brigada iz ovog prijedloga možemo posmatrati kroz prizmu osamdesetih i pokušaj naglašavanja jugoslavenstva.¹⁹

¹⁸ Spomenička dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva. inv. br. 136 SDK, 29. 3. 1989.

¹⁹ Registar NOR-a. Bilješka sa sjednice KO GK SSRN, 8. 5. 1989.

Gotovo svi godišnji planovi rada na spomenicima NOR-a u osamdesetim godinama podrazumijevali su kao prioritet realizaciju novog teksta na spomeniku **Vječne vatre**, ali stari tekst je i dalje ostao.²⁰ Tokom deset godina od ovog prijedloga i dalje se razmišljalo o mijenjanju teksta i “ispravljanju grešaka”, a zanimljivo je pratiti evoluciju i nijansiranje mišljenja ne samo onih koji su sa više otklona gledali na ovaj spomenik, nego i drugačijeg promišljanja samih učesnika NOP-a i aktivnih sudionika u pregovorima oko novog sadržaja, izgleda i teksta ovog spomenika, pa je tako novo idejno rješenje, projekat rekonstrukcije spomen-obilježja **Vječna vatra** i tekst usvojen u februaru 1990. godine na Komisiji za spomen obilježavanje historijskih događaja i ličnosti, glasio:

*Slava i hvala oslobodiocima grada – borcima narodnooslobodilačkog rata.
O prvoj godišnjici oslobođenja Sarajeva.*²¹

U ovom prijedlogu i dalje je predviđen tekst sa Titovim govorom, a uočljivo je da se umjesto nabiranja jedinica koje su učestvovalе u akcijama za oslobođenje Sarajeva ovaj put naglašava dosta široki pojam borci NOR-a. Ni ovaj prijedlog nije realiziran jer su novi događaji koji su uslijedili, prvi višepartijski izbori, pobjeda nacionalnih stranaka označili novi otklon prema partizanskim spomenicima. Raspad jugoslavenske zajednice označio je i traganje za novim kolektivnim identitetom, prvenstveno na nacionalnoj osnovi. Tako se partizanska spomenička baština našla pred potpuno novim tumačenjem, a na području Jugoslavije bilježi se zapuštanje i sknavljenje ovih spomenika. Nestankom Jugoslavije nije nestala samo država, nego je nestalo i njeno kolektivno pamćenje. Rat koji je uslijedio samo je ubzao proces zamjene jugoslavenske u neke druge kolektivne memorije. Zajednička prošlost, manifestirana u vrijeme pedeset godina komunizma, za stanovnike Jugoslavije postaje nebitna. Traga se za novim identitetima koji će biti vezivno tkivo samo za pojedine narode. U Bosni i Hercegovini se taj odnos prema partizanskom naslijeđu usložnjava u vrijeme ratnih događanja 1992-95. godine. Opsada Sarajeva i patnja njego-

²⁰ Registar NOR-a. Planovi prioriteta radova na spomenicima NOR-a 1986., 1987. i 1988. godine.

²¹ Spomenička dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskih spomenika i prirodnog naslijeđa Sarajeva. IV. br. 136 SDK, 27. februar 1990.

vih stanovnika, označit će nove presudne događaje u historiji grada. Rat i život pod stalnom vatrom precrtao je memoriju Drugog svjetskog rata. **Vječna vatra** i drugi brojni spomenici bit će posmatrani iz novog ugla. Valorizacija **Vječne vatre** usljedit će u ratnoj 1994. godini, kada Skupština grada Sarajeva na jednoj od svojih sjednica donosi rješenje o izmjeni postojećeg teksta. Prijedlog novog teksta nam govori da je predviđeno da **Vječna vatra** ostane spomenik sjećanja na oslobodioce grada, bez preciziranja da li se misli samo na borce narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine. Tako je prijedlog novog teksta glasio:

*Braniocima i oslobodiocima grada
Građani Sarajeva*²²

Tada je prvi put zabilježen prijedlog da se tekst napiše na bosanskom i engleskom jeziku. Ova odluka će biti osnova na kojoj će se kasnije, nakon završetka opsade prilikom planova rekonstrukcije fasade zgrade Zavoda za platni promet krajem 1999. i početkom 2000. godine, tražiti saglasnost od Komisije za spomen-obilježja za postavljanje izmjenjenog sadržaja spomenika. Predviđen je bio novi projekt, uklanjanje niše (ulaza), te stavljanje dvije spomen-ploče sa novim natpisima. Uz dogovore sa SUBNOR-om, smatralo se da će novo obilježje biti adekvatnije. Predviđene dvije spomen-ploče predstavljale bi sjećanje ne samo na partizanske borce, nego i na branitelje 1992-95. godine. To bi značilo i potpuno novi sadržaj spomenika.

Prva ploča predstavljala bi memoriju na partizanske borce sa tekstom:

Oslobodiocima Sarajeva – borcima narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. godine.

Uz ovaj tekst predviđeno je obilježje petokrake. Važnost postavljanja simbola petokrake bilo je obrazloženje SUBNOR-a, kao znaka kojeg ne treba ideologizirati jer on simbolizira kosmopolitizam (pet kontinenata), a simbol je pobjede nad fašizmom Drugog svjetskog rata.²³

²² KZZKHIPNS. Spomenička dokumentacija. inv. 136, SDK, od 19. 5. 1994.

²³ KZZKHIPNS. Spomenička dokumentacija. inv. br. 136, SDK, od 12. 11. 1999.

Druga ploča predstavljala bi memoriju na branitelje grada iz posljednjeg rata sa tekstom:

Braniocima Sarajeva 1992-1995. godine.

Uz ovaj tekst bilo bi obilježje ljljana. U potpisu *Gradani Sarajeva*. Izrada ploča sa ovakvim tekstovima zahtijevala je i novi projekt spomenika, ali još važnije, ona bi značila i potpuno novi sadržaj spomenika. Uz novi sadržaj predviđao se postupak sanacije i rekonstrukcije same zgrade nekadašnjeg Grand hotela iz 1892. godine, ispred koje je **Vječna vatra**, jer je zgrada u rang spomenika graditeljstva.²⁴ Uz rekonstrukciju fasade i postavljanje dvije spomen-ploče iza **Vječne vatre**, namjera je bila ovim spomenikom obilježiti sjećanje na sve one koji su se 1941-1945. ali i 1992-1995. godine borili za slobodu ovog grada. Iako je namjera bila sadržaju spomenika dati univerzalni značaj borbe protiv fašizma, ipak bi se promijenio smisao i sadržaj starog spomenika podignutog prije pedeset godina.

Ovaj prijedlog nije realiziran, predviđena sanacija i rekonstrukcija spomen-obilježja **Vječna vatra** do danas nije doživjela realizaciju. Izgled i sadržaj teksta ovog spomenika ostao je nepromijenjen od 1946. godine.

Ljudi koji su nakon posljednjeg rata došli u Sarajevo ovo spomen-obilježje su nazvali "guma koja gori." Plamen **Vječne vatre** nije bio uvijek upaljen. Tokom opsade Sarajeva plamen nije gorio, tako je za vrijeme užasnog razdoblja u historiji Sarajeva ovo obilježje bez plamena simboliziralo pokušaj gašenja života u gradu. Završetkom opsade, priča o plamenu **Vječne vatre** je aktualizirana. U jeku usaglašavanja novog izgleda **Vječne vatre**, plamen na ovom spomeniku bio je ugašen zbog neplaćenih računa *Sarajevogasu*. Zahvaljujući pisanju dnevnog lista *Oslobođenje* i angažiranja načelnika Općine Centar Igora Gaona krajem 1998. godine, Općina Centar se obavezala platiti račune *Sarajevogasu*. Zbog ovog gesta, SUBNOR se zahvalio načelniku Gaonu novogodišnjom čestitkom za 1999. godinu: (...) *Uz novogodišnju čestitku najtoplije zahvaljujemo Vama za Vaš izuzetno veliki doprinos trajnom čuvanju plamena Vječne vatre - dragocijene uspomene partizana, ilegalaca i antifašista. Zna se da Vječna vatra daje snagu i grije srca svima kojima je antifašizam oplemenio*

²⁴ Projekt za zgradu su napravila dva najznačajnija arhitekta Josip Vancaš i Karlo Paržik, koji su djelovali u Sarajevu tokom austrougarskog perioda.

Cvijeće i vijenci na **Vječnoj vatri**
šezdesetih godina XX stoljeća

Gradonačelnica Semiha Borovac
predvodi delegaciju Grada 25. 11. 2006.

dušu, sredio misli i osjeća(…). Stoga stari i novi borci, ilegalci, svi koji su uz Vječnu vatru proživjeli djetinjstvo pozdravljaju Vas gospodine Igore(…).²⁵

Od 2006. godine plamen na **Vječnoj vatri** briga je gradskih struktura tako da se računi za utrošak plina *Sarajevogasu* namiruju iz budžetskih sredstava Grada. Gradonačelnica Semiha Borovac i direktor *Sarajevogasa* Salih Selmanović potpisali su ugovor o plaćanju usluga za snabdijevanje gasom.²⁶ Ovim ugovorom Gradska uprava se obavezala da će u narednom periodu poduzeti aktivnosti s ciljem sanacije oštećenja na bakarnom vijencu koji omogućava gorenje plamena. Tako je plamen na ovom spomeniku posvećen oslobodiocima i antifašistima grada dobio uvjete da stalno gori. Današnje strukture vlasti povodom obilježavanja bitnih datuma iz nedavne prošlosti grada organiziraju obilaske spomen-obilježjima posvećene stradanjima građana 1992-95. godine, u koje je uključena i posjeta spomen-obilježju **Vječne vatre**. U njemu i današnje strukture vlasti prepoznaju antifašističke vrijednosti. Visoke političke delegacije, predstavnici gradskih vlasti, kantona, općine, boračka udruženja i

²⁵ A. B. "Sarajevska hronika." *Oslobođenje*. Sarajevo: 7. 1. 1999.

²⁶ <http://www.sarajevo.ba/> (april 2006.) informacija o potpisivanju ugovora između Grada i *Sarajevogasa*.

drugi građani povodom praznika Dana nezavisnosti (1. marta), oslobođenja Sarajeva (6. aprila) ili dana općina obilaze ovaj spomenik i polažu cvijeće u znak sjećanja na sve one koji su tokom burne historije branili ovaj grad. Kao simbol univerzalne težnje za slobodom, **Vječna vatra** je valorizirana kao spomenik antifašizma. Novi pogled na sadržaj i simbolizam uslijedio je nakon što se ovaj spomenik više ne povezuje s dominantnom ideologijom socijalizma.

Spomen-park Vraca

Trideset i pet godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, u vrijeme kada je gotovo završeno podizanje monumentalnih partizanskih spomenika, u Sarajevu je otvoren **Spomen-park Vraca**. Za razliku od **Vječne vatre**, locirane u samom središtu grada, Memorijalni park Vraca smješten je na padinama Trebevića sa kojeg se pruža izuzetan pogled na grad, pa tako je ovaj spomen-kompleks predstavljao i posebno prirodno ambijentalno rješenje. Takva pozicija je izabrana kao mjesto za cijeli kompleks spomenika posvećenih žrtvama fašizma. Iako je inicijativa za podizanje spomen-kompleksa Vraca postojala od 1965. godine, njena realizacija je zaustavljena sedamdesetih godina zbog nedostatka finansijskih sredstava. Konačno je na inicijativu SUBNOR-a grada Sarajeva, Skupština grada formirala Odbor sa zadatkom da realizuje ideju izgradnje monumentalnog spomen-obilježja. Tako je najveće antifašističko spomen-obilježje u Sarajevu otvoreno na Dan državnosti 25. 11. 1981. godine. Ceremonija otvaranja bila je dio proslave 40. godišnjice ustanka i socijalističke revolucije u Bosni i Hercegovini, čime se posebno nastojalo naglasiti značaj cijelog memorijalnog kompleksa. Vraca su tokom Drugog svjetskog rata bila prostor "službenog" gubilišta svih onih koji se nisu slagali sa uspostavljanjem fašističkog režima u gradu, te su zbog toga Vraca bila simbol otpora i stradanja građana Sarajeva. Izgradnja i otvaranje ovog spomen-kompleksa upriličeno je kada se politička jugoslavenska scena usložnjavala novim događajima nakon Titove smrti, čime je novi spomenik trebao biti poticaj daljem isticanju važnosti memorijalne partizanske kulture.

Spomen-park Vraca je predstavljao jedinstven kompleks kojeg su činili pojedinačni sadržajni elementi: **Ulazni plato**, obilježje stratišta; skulptura **Žene borca** (kao simbola snage i otpora); **Vidikovac** (vječna vatra sa fontanom, ceremonijalni plato, obilježje poginulim borcima grada, obilježje narodnim herojima sa kosturnicom, obilježje borcima pokreta otpora u gradu - Ti-

tovo priznanje borcima u okupiranim gradovima); **Atrij** (obilježje žrtvama fašizma sa Titovom porukom), **Izložba u tvrđavi** pod nazivom *Svjedočanstvo o borbi Sarajeva* (obilježje zahvalnosti jedinicama NOV-a koje su učestvovala u operaciji oslobođenja Sarajeva). **Vraca** su predstavljala i sjećanje na građane koji su odvedeni iz svog grada i koji su stradali u brojnim koncentracionim logorima širom Evrope. U atriju restaurirane stare tvrđave (iz vremena Austro-Ugarske monarhije) bila su upisana imena 9.091 žrtve fašizma koji su stradali u gradu i okolini i imena 2.013 palih boraca.²⁷ Obilježje je sadržavalo i vječnu vatru sa fontanom kao i veliki ceremonijalni plato. Vječna vatra na Vracama kao i ona u središtu grada bila je još “jedna luč slobode i trajanja revolucije.”²⁸ Na Vraca je prenesena Spomen-kosturnica narodnih heroja grada Sarajeva (sa imenima 26 narodnih heroja). Ova spomen-kosturnica bila je podignuta 27. jula 1949. godine (na Dan ustanka BiH) u samom središtu Sarajeva, u Velikom parku.²⁹ Tu su bili sahranjeni narodni heroji: Boriša Kovačević, Slobodan Princip, Pavle Goranin, Mahmut Bušatlija, Vladimir Perić, Radojka Lakić i Ahmet Fetahagić. Svaka od nadgrobnih ploča sadržavala je ime jednog narodnog heroja. Pored toga u okviru kosturnice postojala je i spomen-ploča s natpisom:

Neka je vječna slava i zahvalnost narodnim herojima za djela i zasluge u slavnoj narodnooslobodilačkoj borbi za stvaranje naše socijalističke otadžbine bratske zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda.

Nakon ekshumacije grobova, stare nadgrobne ploče sa imenima narodnih heroja pohranjene su u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine, a izgled stare grobnice nakon izgradnje Vraca nije sačuvan. U vrijeme nastajanja, Vraca su zamišljena kao simbol otpora i borbe stanovnika Sarajeva protiv fašizma. Podignuta sredstvima samodoprinosu građana trebala su naglasiti proklamirane socijalističke vrijednosti, zajedništvo i bratstvo svih naroda Bosne i Hercegovine. Sarajevsko *Oslobođenje* je posvetilo cijelu jednu stranicu 26. 11.

²⁷ Aščerić Mušeta V. 1989. *Spomenici revolucije grada Sarajeva*. Sarajevo: 203.

²⁸ Stanojlović D. i Čerimagić R. “Spomenik prošlosti-snaga budućnosti. Na vječnoj straži slobode.” *Oslobođenje*. Sarajevo: 26. 11. 1981.

²⁹ Veliki park se nalazi na prostoru starog muslimanskog groblja Čekrekčnica.

1981. godine događaju otvaranja **Spomen-parka Vraca** pod nazivom *Spomenik prošlosti snaga budućnosti*. Novinar *Oslobođenja* je izvijestio o ceremoniji otvaranja, opisujući da se “beskrajna rijeka ljudi slila na Vraca da se pokloni sjenama sugrađana koji su živote dali za ovo danas. Do veličanstvenog spomenika, sagrađenog na veličanstven način: samodoprinosom onih koji žive da bi dostojno nosili užarenu baklju revolucije.”³⁰

Uz prisustvo političke elite tog vremena i govore zvaničnika, jasno se stavljalo do znanja da su Vraca potvrda daljnje izgradnje socijalističkog društva na temeljima onih vrijednosti za koje su svoje živote dali brojni građani Sarajeva. Jedan od natpisa na Vracama glasio je:

Vraca fašistički zlikovci pretvoriše u stratište komunista i rodoljuba učesnika narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Umirali su za slobodu sadašnjih i budućih generacija. Položismo kosti onih koje našosmo. Vraca postadoše nadahnuće i ponos Sarajeva. Novembar 1981. godine.

Danas se **Spomen-park Vraca** nalazi na granici dva entiteta (Federacije BiH i Republike Srpske) i odaje sliku potpune zapuštenosti. Iako Vraca imaju status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine izgled memorijalnog kompleksa Vraca sablasan je prizor.³¹ Nekadašnji ponosan spomenik tokom 1992-95. godine služio je kao poligon za tešku artiljeriju srpskih snaga koji su svakodnevno s tog mjesta uništavali grad i ubijali njegove stanovnike. Zbog svog geografskog položaja, na uzvišenju odakle se pruža pogled na grad, Vraca su tokom opsade bila i mjesto na kojem su bili locirani i snajperisti. **Spomen-park Vraca**, memorijalno mjesto podignuto u čast sjećanja na sve žrtave fašističkog terora iz Drugog svjetskog rata, postalo je 1992. godine mjesto odakle je ubijan grad i njegovi stanovnici. Cijeli kompleks memorijalnog spomenika bio je miniran, te i nakon povlačenja srpskih snaga sa tog prostora veoma opasan. Baš kao što su Vraca nekada bila nezaobilazno mjesto za brojne đake, organizovane posjete i ekskurzije od devedesetih godina postala su prostor koji se nastoji zaobići.

U vremenu nakon socijalizma, sjećanje prema partizanskom naslijeđu i

³⁰ Stanojlović D. i Čerimagić R. “Spomenik prošlosti-snaga budućnosti, Na vječnoj straži slobode”. *Oslobođenje*. Sarajevo: 26. 11. 1981.

³¹ Vraca su proglašena nacionalnim spomenikom 9. 5. 2005. od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

dalje je briga udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata. Tako je nakon deblokade grada, o alarmantnom stanju **Spomen-parka Vraca** najglasnije ukazivao podpredsjednik Glavnog odbora SUBNOAR-a BiH Džemil Šarac tražeći od nadležnih institucija zaštitu od daljeg uništavanja i propadanja ovog spomenika.³² Nebrigu i nemar za stanje ovog spomenika iskoristila su i sarajevska djeca iz naselja u blizini Vraca. Ne znajući ništa o spomeniku osim "Nije to naše, to je Titino", skidali su slova sa imena žrtava na spomen obilježju i prodavali ih vojnicima SFOR-a.³³ Loše stanje ovog memorijalnog centra inspiriralo je različita udruženja da ponude prijedloge za oživljavanje sa novim sadržajem cijelog kompleksa Vraca. Udruženje dramskih umjetnika "TOTO" predlagalo je da ovaj prostor postane prostor sa multimedijalnim sadržajima, kao što su održavanje koncerata, projekcije filmova, izložbe, pozorišne predstave i slično, a "Kreativni omladinski klub *Say Yes*" ponudio je pomoć u sređivanju i čišćenju Vraca. Ovaj omladinski klub bio je formiran na tradiciji internacionalnih kampova. Izražavajući žal za prošlim vremenima, ovaj klub je imao ideju angažirati omladinski volonterski rad i formirati kamp njegujući ideje narodnooslobodilačke borbe. U obrazloženju svoje ideje naveli su da "Zbog aktuelne situacije u svijetu i pitanja neonacizma, kao i zbog tradicije koju antifašizam ima kod nas, odlučili smo da tema našeg kampa bude povezana s NOB-om, tj. rekonstrukcija istaknutih spomen-obilježja NOB-e, negdje na teritoriju naše zemlje."³⁴ U njihovom dopisu nostalgično je bilo navedeno kako je njihova ideja inspirirana idejama nekadašnjih omladinskih radnih akcija. Iako nisu mogli realizirati velike akcije kao što su nekada bile gradnje pruga, željeli su uraditi nešto korisno. Vraca, potpuno devastirana i zapuštena, odaju sliku zaboravljenog spomenika. Cijeli okolni prostor bio je miniran tokom 1992-95. godine. Za razminiranje cijelog područja bio je angažiran Štab civilne zaštite Općine Novo Sarajevo koji je u aprilu 2001. godine dao stručno mišljenje da je lokacija **Spomen-parka Vraca** zona bez vidljivog rizika od postojanja mina.³⁵ To je omogućilo i Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo, da napravi stvarni uvid i iznese stručno mišljenje sa prijedlogom sanacije i rekonstrukcije ovog spome-

³² KZZKHIPS. Spomenička dokumentacija Spomen-park Vraca. inv br D-266. od 2. 9. 1997.

³³ Burić A. "Nije to naše to je Titino." *Nezavisni magazin Dani*. Sarajevo: 6. 8. 1999.

³⁴ KZZKHIPS. Spomenička dokumentacija Spomen-park Vraca. inv br D-266.

³⁵ KZZKHIPS. Spomenička dokumentacija Spomen-park Vraca. inv br D-266. od 2. 4. 2001.

Aleja narodnih heroja
 na Vracama

Pioniri i omladina na nekada
 organiziranim časovima historije

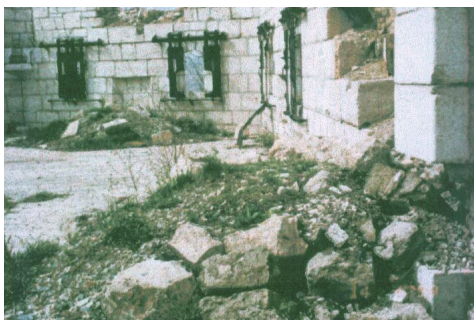
Obilježje - Titovo priznanje borcima NOP-a
 u okupiranim gradovima

nika. Proglašenje **Spomen-parka Vraca** nacionalnim spomenikom otvorila se mogućnost valorizacije značajnih razdoblja naše novije prošlosti.

Raspadom Jugoslavije odnos prema nedavnoj historiji se promijenio. Preobražaj nekadašnjeg jugoslavenskog društva označio je i potrebu stvaranja novih kolektivnih memorija baziranih isključivo na nacionalnom principu.

Devastirani spomen kompleks Vraca, stanje 1999 - 2000. godine

Revizija prošlosti i novi kolektivni identiteti tragaju za nekim drugim tradicijama. Politika pamćenja se mijenja, a događaji iz 1992-95. godine pridružili su nam i nova sjećanja. Danas nas spomenici NOR-a uglavnom podsjećaju na nekada zajednički proživljenu socijalističku prošlost. Partizanski spomenici odaju karakter bosanskohercegovačkog društva, te ih možemo posmatrati ne samo kao partizanske, nego i kao spomenike jugoslavenskog komunizma koji je obilježio značajan period XX. stoljeća.

Vječna vatra i Spomen-park Vraca dva su spomenika koja uz starije i novije spomenike čine spomeničku sliku Sarajeva. Stanje ovih spomenika odraz su turbulentnih okolnosti u našem društvu kojima smo izloženi. Oni svjedoče o našem odnosu ne samo prema nedavnoj historiji, nego govore i o našem osjećaju prema spomenicima i baštini uopće.

Izvori i literatura:

a) Izvori:

1. Spomenička dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
2. Registar NOR-a. Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
3. Zakon o spomen obilježavanju istorijskih događaja i ličnosti. *Službeni list BiH*, br. 32. Sarajevo: 21. 10. 1968.
4. Stanojlović D. i Čerimagić R. "Spomenik prošlosti, snaga budućnosti". *Oslobođenje*. Sarajevo: 26. 11. 1981.
5. B. A. "Sarajevska hronika". *Oslobođenje*. Sarajevo: 7. 1. 1999.
6. Nuhefendić A. i Begović N. "Budućnost na revolucionarnim tekovinama". *Oslobođenje*. Sarajevo: 4. 2. 1981.
7. Burić A. "Nije to naše to je Titino". *Nezavisni magazin Dani*. Sarajevo: 6. 8. 1999.
8. "Proslava, otkrivanje spomenika i promjena naziva ulica". *Sarajevski dnevnik*, br. 242. Sarajevo: 8. 6. 1946.

b) Literatura:

1. Bejtić A. 1973. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
2. *Preporuke za dalju aktivnost na podizanju, održavanju i prezentovanju spomenika NOR-a i revolucije*. Zenica: Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Zenica. 1975.
3. Donia J. R. 2006. *Sarajevo, biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.
4. Brkljačić M. i Prlenda S.(ur.). 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
5. Bergholz M. 2006. "Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965." *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*. Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju.
6. "U borbi do punog oslobođenja /nov 1943- april 1945/". *Sarajevo u revoluciji*. Tom 4. Sarajevo 1981.
7. Aščerić Mušeta V. 1989. *Spomenici revolucije grada Sarajeva*. Sarajevo: Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.
8. Tihić S. 1974. "Kataloški pregled spomen obilježja na području grada Sarajeva od 1945. godine do danas". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, god. IV. knj. IV*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
9. *Spomen park Vraca*. 1985. Sarajevo: Direkcija memorijalnog kompleksa i spomen obilježja Vraca, Ivančići i Igman.
10. Kuljić T. 2005. *O kritičkoj kulturi sećanja*. Novi Sad: Habitus.
11. Lošonc A. 2005. *Aspekti politike sećanja u Srbiji*. Novi Sad: Habitus.

12. Kojo Lj. 1990. "Drug Tito prvi put u Sarajevu". *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji od oslobođenja do samoupravljanja*. Sarajevo.
13. *Spomenici revoluciji - Jugoslavija*. 1968. Sarajevo.

SUMMARY

COLLECTIVE MEMORY OF THE CITY OF SARAJEVO ETERNAL FLAME AND THE VRACA MEMORIAL PARK

Remembrance and memory are related to each and every one of us individually, while collective memory is a social phenomenon that is often selective and in the service of certain interests and ideological leanings. While inhabiting public space, monuments - with their symbolism and their monumental dimensions - are perhaps the best illustration of what is the socially acceptable memory of a society. The examples of two monuments built in the socialist era of our history, those of the Eternal Flame and of the Vraca Memorial Park, are used here to elaborate upon the changes in the collective memory of the City that occurred after the changes of the ideological framework of the 1990s.

Key words: collective memory, socialistic era, Eternal Flame, the Vraca Memorial Park

UDK 323:321.013 (497.6) "1945/1953"

94(497.6) "1945/1953"

Izvorni naučni rad

ADMINISTRATIVNO – TERITORIJALNO UREĐENJE U FUNKCIJI ORGANIZACIJE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI (1945 - 1953)*

VERA KATZ

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

♦

Među prioritetnim zadacima poslijeratne vlasti u funkciji nesmetanog odvijanja ukupnih društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih oblasti razvoja bili su iznalaženje najboljih rješenja u administrativno-teritorijalnom uređenju Bosne i Hercegovine. U vezi sa tim pitanjem, veoma često su vršene izmjene zakona i usvajane brojne odluke kojima se regulirala organizacija i model državno-pravnog uređenja. Takva vrsta promjena uglavnom se obrazlagala poboljšanjem efikasnosti cjelokupnog sustava upravljanja i kontrole izvršenja postavljenih zadataka, odnosno što boljim funkcioniranjem organa vlasti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, administrativno-teritorijalno uređenje, socijalistička era

Krajem 1944. godine na sjednici Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a) razmatrano je izvješće komisije za izradu prijedloga organizacionog preuređenja

* Članak je rezultat istraživanja u okviru projekta rađenog u Institutu za istoriju u Sarajevu. Projekat je kao doktorska disertacija pod naslovom *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u tranziciji (1945-1953)*, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 4. 2006.

teritorije Bosne i Hercegovine, koje je nekoliko mjeseci najavljivano kao vrlo važno i urgentno pitanje. Postojalo je mišljenje da je dotadašnja teritorijalna podjela na oblasti i okruge bila uglavnom jasna, ali teritorije srezova i općina nisu bile definirane i razgraničene, jer su pretrpjele promjene tijekom rata u ovisnosti od stvaranja oslobođenih područja i u njima organizirane narodne vlasti. Članovi Predsjedništva su uočili da "Nova administrativna podjela Bosne i Hercegovine postavlja se kao nužan i prečan zadatak, jer je postojeća podjela, naročito Oblasni narodno-oslobodilački odbor za B. Krajinu, postala organizacionom preprekom za daljnji pravilan razvoj naše narodne vlasti. Oblasni odbor za B. Krajinu zbog prevelike teritorije koju obuhvata nije u stanju da rješava sve zadatke i da uspješno rukovodi radom podređenih narodno-oslobodilačkih odbora. Stvaranjem novih okruga ZAVNOBiH će biti u mogućnosti da uspostavi tješnji kontakt s njima i da na taj način uspješno utiče na njihov rad".¹ Prijedlogom reorganizacije ukinule bi se oblasti, osim Hercegovine, a na ostalom teritoriju predviđeno je uspostavljanje pet okruga.² U izrečenim diskusijama kao smjernicama za izgradnju nove vlasti indirektno je nagoviješteno niveliranje ovlasti na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, odnosno ne dozvoliti stvaranje snažnih regionalnih centara u odnosu na republičku razinu vlasti, kao što je bio slučaj sa dotadašnjom Bosanskom Krajinom. Izuzetak je napravljen u Hercegovini, ostavljajući je u rangu oblasti kao optimalnog rješenja u to vrijeme. O organizacionom rješenju ovog pitanja u diskusijama su se iskazala različita mišljenja, pa čak ni odluka nije donesena jednoglasno kako se to očekivalo u partijskom načinu funkcioniranja vlasti. Zaključak da Hercegovina i dalje ostane kao oblast i da ne bude podijeljena na okruge opravdavallo se historijskim razlozima i posebnosti Hercegovine u narodno-oslobodilačkoj borbi, pod čime se podrazumijevala problematična situacija u međunacionalnim odnosima. Na sjednici Predsjedništva se ocijenilo da ne bi bilo politički mudro pristupiti reorganizaciji u Hercegovini, naročito u dijelovima sa hrvatskom i muslimanskom većinom, ali se i potcrtalo da na hercegovačkom području tek predstoji period snažne agitacije za prihvatanje uspostavljenih organa vlasti. Argumenti za ostavljanjem Hercegovine kao po-

¹ "Zapisnik sjednice Predsjedništva Bosne i Hercegovine (30. 12. 1944)". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I (1943-1944), Sarajevo: Veselin Masleša. 1968. 899.

² "Teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 898.

sebnosti traženi su i u prošlosti, kao što Ante Babić: [...]”Ističe da se i mi u našoj teritorijalnoj podjeli moramo rukovoditi istorijskim momentima, kojima se rukovalo i II zasjedanje AVNOJ-a, kada je donosilo odluku o federativnom uređenju Jugoslavije. Istorijska posebnost Crne Gore, iako je ona u nacionalnom pogledu sastavni dio srpskih zemalja, nametala je potrebu da se Crna Gora organizuje kao posebna federalna jedinica. Razlozi istorijske posebnosti postoje i kada je riječ o Hercegovini. Još od X vijeka Hercegovina ima svoju posebnu istoriju. Slobodno se može reći da se vremenom formirao i poseban mentalitet naroda. Izvjesni momenti iz privredne strukture Hercegovine također nameću potrebu da se Hercegovina izdvoji u posebnu oblast”.³ Razmimoilaženja su se pojavila i po pitanju uspostavljanja okružnih centara i pripajanja određenih srezova kao npr. Zenice i Žepča sarajevskom okrugu, zatim formiranja Bihaća kao okružnog središta, mada su neki članovi Predsjedništva smatrali da periferni gradovi nisu pogodni za administrativna središta. Bilo je zanimljivo i pitanje livanjskog kraja za koji su postojale inicijative da se uspostavi kao središte okruga, uz objašnjenje da je bolje ovo područje povezati sa srezovima u Dalmaciji, nego sa ostalim dijelovima travničkog okruga. Obrazloženje za ovaj prijedlog bilo je u tome što je dobar dio zimskog perioda ovaj kraj odsječen od administrativnog centra u Travniku, pa je bolje imati okružni centar u Livnu. Međutim, taj prijedlog nije bio usvojen. Sa jedne strane, potenciranje veza sa susjednim republikama, a sa druge, ne rješavanje nekih važnih pitanja razgraničenja sa njima u tom vremenu, može se uočiti na sljedećem primjeru iz već spomenute diskusije: “Teritorija Bosne i Hercegovine jeste ona, sa kojom su one ušle u sastav bivše Jugoslavije i koja je u toku naše narodno oslobodilačke borbe ponovno uspostavljena. Međutim, opština Primorskog sreza Trebinje pripojena je za vrijeme bivše Jugoslavije opštini Herceg Novi, sreza Kotor, pa je kao dio Boke i u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi ostala u sastavu Crne Gore. [...] Boka zasada ostaje u sastavu Crne Gore, a narod Boke će sam poslije rata riješiti o svojoj definitivnoj pripadnosti. Razumije se da je pitanje primorske opštine od male važnosti, ma kako se ono riješilo, i ako je to baš ono mjesto gdje Bosna i Hercegovina izlaze na more, ali je fakat, da je to pitanje prema referatu druga Zogovića još otvoreno”.⁴ Kada su bila u pitanju razgraničenja između federalnih jedinica,

³ “Diskusija”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 902.

⁴ “Referat o ustrojstvu i radu Odjeljenja za unutrašnje poslove pri Predsjedništvu ZAVNO-

ona nisu razmatrana već se smatralo da su ostavljena za vrijeme nakon konačnog oslobođenja cijele zemlje, jer se pretpostavljalo da će se to riješiti nekim saveznim okvirnim zakonom ili mješovitim komisijama. To je samo jedno od nasljeđenih pitanja iz vremena Kraljevine Jugoslavije, a za čija rješenja se čekao kraj rata. U duhu stvaranja jugoslavenske zajednice pitanja razgraničenja među federalnim jedinicama nisu imala prioritetan zadatak, ali na njih nije mogla utjecati republička vlast putem svojih organa odlučivanja. Prema dosadašnjim historiografskim saznanjima "Granice između pojedinih republika rješavane su izravnim sporazumima između sekretara pojedinih republičkih partijskih rukovodstava. Tako se po historijskim granicama Bosna i Hercegovina protezala sve do blizu Herceg-Novog, do iza Debelog brijega, niz Sutorinu, prema moru. U jednom razgovoru Blažo Jovanović, advokat po profesiji, uvjerio je Đuru Pucara Starog, pa je Sutorina pripala Crnoj Gori, a nova granica, sada sa Hrvatskom, koja je dobila Dubrovačku rivijeru, postavljena je na Debelom brijegu".⁵ Međutim, pitanje granica sa susjednim zemljama bilo je prvenstveno vojni i politički zadatak najvišeg jugoslavenskog rukovodstva. Što se tiče Bosne i Hercegovine, 30. 12. 1944. godine zaključeno je da se ova federalna jedinica teritorijalno i administrativno uredi sa pet okruga i jednom oblasti (Hercegovinom), zatim da se Sanski Most i Ključ priključe banjalučkom okrugu, da se Zenica i Žepče pripoje sarajevskom okrugu i da se Drvar priključi bihaćkom okrugu. Iz zapisnika je uočljiv način odlučivanja. Svi prijedlozi članova KPJ (Pucar, Humo, Babić i drugi) bili su usvojeni, a vrlo utemeljeni prijedlozi vanpartijaca su vrlo vješto zaobiđeni, te su se tražila i neka irelevantna objašnjenja da bi se pokazalo da su im prijedlozi neosnovani. Međutim, njihova imena su spomenuta sa uvažavanjem na sljedeći način: "[...] Komisija će izvršiti i stilske ispravke u svom izvještaju u duhu primjedaba dr. V. Kecmanovića i dr. J. Grgurića",⁶ mada njihove primjedbe nisu bile stilske, već suštinske prirode, suprotne većini usvojenih zaključaka. Bez obzira što je dr. Kecmanović bio predsjednik tijela koje je odlučivalo i bio politički aktivan, njegov položaj nije mogao utjecati na zacrtanu politiku i na odluke koje su već

-BiH-a i narodnooslobodilačkim odborima". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 635.

⁵ Šehić Z. i Tepić I. 2002. 322.

⁶ "Zapisnik sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a (zaključci)". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 904.

unaprijed usaglašene na partijskim organima. Ovdje se mora napomenuti da je partijska i državna vlast imala podudarnu organizacijsku shemu. Na spomenutoj sjednici donijeta je odluka da se formiraju i dva okružna narodna suda: banjalučki narodni sud sa privremenim sjedištem u Sanskom Mostu i travnički okružni narodni sud sa sjedištem u Bugojnu. Organizacija sudstva nije pratila administrativno-teritorijalnu podjelu u Bosni i Hercegovini. Na ovoj sjednici je Đuro Pucar, prvi čovjek Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, iznio i prijedlog o stvaranju specijalnog suda koji bi, uporedo sa vojnim sudovima sudio licima koja su se ogriješila o interese narodno-oslobodilačke borbe. Takva vrsta Suda nacionalne časti bila je već formirana u Srbiji. I ovaj put je dr. Grgurić smatrao "[...] da se trenutno ne osjeća potreba za stvaranjem specijalnog suda, jer vojni sudovi uglavnom sude svim ratnim zločincima i narodnim neprijateljima".⁷ Međutim, usvojen je zaključak da Odjeljenje za pravosuđe izradi projekt odluke o formiranju takvog suda sa potrebnim obrazloženjem i to u roku od petnaest dana.⁸

Pitanje administrativno-teritorijalnog uređenja bilo je temeljno za daljnje organiziranje i funkcioniranje narodne vlasti. Stoga je komisija već 6. 1. 1945. godine pripremila detaljan izvještaj za sjednicu Predsjedništva ZAVNOBiH-a,⁹ u kojem su definirani pojmovi općine, sreza, okruga i oblasti. Nova revolucionarna vlast nastojala je promijeniti dotadašnje uređenje jer, "Sve što je u bivšoj Jugoslaviji rađeno na teritorijalnoj podjeli, bilo je prosto eksperimentisanje, koje se nije rukovalo objektivno-naučnim kriterijumima, već reakcionarno-idealističkim receptima sa izrabljivačkom tendencijom pa i raznim izbornim spekulacijama. [...] Seoske opštine imale su samo to ime, ali su bile daleko od svakog uistinu opštinskog rada, već su služile kao sreske ispostave i lokalne stanice režima".¹⁰ Preširoki uvodi i obrazloženja za formiranje terito-

⁷ "Sud nacionalne časti". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 906.

⁸ Katz V. 2006. "Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 145-166.

⁹ "Izvještaj Komisije za teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine prerađen prema primjedbama Predsjedništva ZAVNOBiH-a (6. 1. 1944)". ZAVNOBiH – dokumenti 1945. knj. II. Sarajevo: Veselin Masleša. 1968. 27.

¹⁰ "Izvještaj Komisije za teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 29.

rijalne podjele na novim osnovama samo su deklarativno postavljali problem u smislu kako ovo pitanje ranije nije bilo dobro urađeno, zatim se naglašavalo da je došlo vrijeme za promjene, međutim stvarnost je bila nešto drugačija, pa spomenuta "Komisija stala je na stanovište, da bi trebalo u glavnim linijama ostati na okruzima, koje je formirala bivša austrijska uprava na osnovu ranije turske podjele i koji su trajali i u bivšoj Jugoslaviji pod imenom oblasti sve do stvaranja banovina".¹¹ Ovaj prijedlog bio je politički manevar s obzirom na spoznaju koju je imala komisija da nije bilo potrebno dodatno komplicirati situaciju vrlo rovitih nacionalnih odnosa jer bi bilo kojom promjenom poremetila nacionalni sastav stanovništva pojedinih administrativno-teritorijalnih jedinica. Taj problem je decidno naznačen i u izvještaju na sljedeći način: "[...] Obrazloženje ovog stanovišta je u tome, što se u našim izmješanim narodima još nisu izživjeli ostaci međusobne surevnjivosti i nepovjerenja, koje su među njima raspirivale sve dosadašnje uprave i nenarodni režimi, pa bi promjene u okruzima, ma kakve one bile, reakcija iskorištavala za pravljenje smutnje. Međutim, na temeljima bratstva stvorenog u našoj zajedničkoj narodno-oslobodilačkoj borbi, brzo će iščeznuti ovi tragovi prošlosti, pa to ne treba da bude zapreka, za one promjene u okruzima, koje očigledno iziskuju razlozi saobraćajne ili ekonomske prirode".¹² Prema tome, članovi Predsjedništva bili su svjesni međunacionalnih netrpeljivosti i duboke podijeljenosti, ali su istovremeno samouvjereno govorili o "iskovanom bratstvu" tijekom rata. Komisija je predložila formiranje samo jedne oblasti i to Hercegovine i sedam okruga a to su: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Travnik, Bihać, Doboje i Livno. Prema tome, pojavilo se opet pitanje formiranja okruga u Livnu, odnosno prenošenje sjedišta iz Travnika u Livno. U tom obrazloženju sjedinjeni su politički, kulturni i ekonomski faktori: "[...] Livno je središte jednog staroga kraja. Ono leži u jednom velikom polju i ima sve uslove za razvitak. A Travnik ne bi ustupio pred njim, nego pred Sarajevom, našim glavnim gradom. Ako se to ne učini sada poslije bi bilo znatno teže. [...] Livanjsko područje je odsječeno od zaleđa i jako orijentisano prema Dalmaciji. [...] Taj uticaj bi i politički bio plodotvoran, jer bi hrvatske mase ovoga kraja bile u bližem dodiru sa dalmatinskim Hrvatima, koji su u našoj narodno-oslobodilačkoj borbi prednjačili svojom

¹¹ "Okruzi", ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 32.

¹² "Okruzi i srezovi". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 32.

borbenošću i visokom političkom sviješću”.¹³ Uz ovaj izvještaj priložene su statističke tabele u kojima je sadržana raspodjela stanovništva prema konfesionalnoj pripadnosti, sa podacima iz popisa 1931. godine i nekim aproksimativnim ciframa za Drvar i Grahovo. Do usvajanja odluke prikupljeni su podaci sa terena, iz kojih se može vidjeti i sljedeće: “Kao što vam je poznato mi u Hercegovini imamo tri okružna NO odbora. Međutim, mi smatramo da bi bilo korisno rasformirati okružni NO odbor za zapadnu Hercegovinu i prije definitivne reorganizacije. Ovo rasformiranje bilo bi potrebno u prvom redu radi toga, što se ovaj Okružni NO odbor nije mogao osjetiti kao okružni organ državne vlasti”.¹⁴ Temeljito urađen prijedlog izvještaja spomenute komisije razmatran je na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a 7. 2. 1945. godine i u diskusijama se pokušalo neke prijedloge vratiti na početnu poziciju. Međutim, komunističko jezgro u Predsjedništvu sa Đurom Pucarom na čelu donijelo je *Odluku o teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine* 7. 2. 1945. godine u Jajcu, pozivajući se na čl. 2. *Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine*. Predsjedništvo se nije obaziralo na pojedina mišljenja komisije, zatim na njihove statističke priloge, napravilo je značajan rez prema ovom pitanju, te je teritoriju Bosne i Hercegovine uredilo u pet okruga i jednu oblast, upravo onako kako su zaključili 30. 12. 1944. godine. Organizacionu shemu su činili: Sarajevski okrug (sa srezovima: Čajniče, Foča, Fojnica, Rogatica, Sarajevo, Zenica, Žepče, Visoko i Višegrad); Banjalučki okrug (sa srezovima: Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Derventa, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most, Teslić i Tešanj); Tuzlanski (sa srezovima: Bijeljina, Brčko, Doboj, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Maglaj, Srebrenica, Tuzla, Vlasenica i Zvornik); Travnički (sa srezovima: Bugojno, Duvno-Tomislav grad, Glamoč, Grahovo, Jajce, Kupres, Mrkonjić Grad, Prozor i Travnik); Bihaćki okrug (sa srezovima: Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Cazin, Drvar i Velika Kladuša) i Hercegovina koja je ostala u rang u oblasti sa sljedećim srezovima: Bileća, Čapljina, Gacko, Konjic, Lju-

¹³ “Okruzi”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 34.

¹⁴ “Oblasni NOO za Hercegovinu šalje Predsjedništvu ZAVNOBiH-a izvještaj o radu Odjeljenja NOO-a (11. 1. 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 67.

binje, Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Posušje, Stolac i Trebinje.¹⁵ U odnosu na prethodnu podjelu ukinut je livanjski okrug. Livna nema ni kao središta sreza, jer su srezovi iz ovog okruga rasformirani ili pripojeni drugim okruzima. Prema tome, bitne odrednice za administrativno-teritorijalno uređenje bile su političke prirode, vodilo se računa o nacionalnom sastavu stanovništva i njegovom učešću u narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno stupnju podržavanja nove vlasti i njenih institucija. Glavne odrednice za donošenje odluka bile su mišljenje komunističkih članova u tijelima koja su odlučivala, što se vidjelo i na ovih nekoliko primjera.

Izbori za sve organe vlasti bili su planirani za april 1945. godine “[...] što će se putem izbora omogućiti demokratski put za ostvarenje nove administrativne podjele. Sprovođenje izbora predstavljaje znatan doprinos jačanju narodne vlasti, jer ima slučajeva da na pojedinim mjestima, naročito u Bos. (anskoj) Krajini nisu vršili izbore, već dvije godine. S obzirom na predstojeći razvoj događaja, pred kojima ćemo se naći neposredno po oslobođenju zemlje, ovi izbori će imati veliki politički značaj”.¹⁶ Prije održavanja izbora intenziviran je još jedan vrlo važan posao kako za one koji se biraju, tako i za one koji biraju, bolje rečeno za ukupno stanovništvo. Nakon intervencije Odjeljenja za unutrašnje poslove NKOJ-a, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a putem svog odjeljenja za unutrašnje poslove bilo je dužno proslijediti upute o izdavanju uvjerenja o vladanju (u partijskoj terminologiji: *karakteristike*) sljedeće sadržine: “Primjećeno je, da je postupak oko izdavanja uvjerenja o vladanju različit, a često puta izdaju ih nenadležni organi na način, koji ne zadovoljava ni formalnu ni materijalnu stranu. [...] Uvjerenje o vladanju izdavaće samo narodno-oslobodilački odbori (organi za unutrašnje poslove). Da li će ova uvjerenja izdavati opštinski, sreski ili okružni narodno-oslobodilački odbor, odlučiće Povjereništvo unutrašnjih poslova federalnih jedinica, rukovodiće se stepenom izgradnje narodne vlasti na svojoj teritoriji. [...] Svako uvjerenje o vladanju treba da obuhvati rad i držanje molioca od dana *kapitulacije Jugoslavije do momenta izdavanja*. Naknadno dobijeni podaci (ukoliko su suprotni ranijim) treba da se dostavljaju nadležnom narodno-oslobodilačkom odboru – organu

¹⁵ “Odluka o teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine (7. 2. 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 127.

¹⁶ “Zapisnik sa sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a (7. 2. 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 121.

za unutrašnje poslove (na čijoj teritoriji je molioc nastanjen), odnosno direktno ustanovi (gdje je zaposlen). [...] Prikupljanju podataka o radu i držanju molioca, prije nego mu se izda uvjerenje o vladanju, vršiće se uvijek u saradnji sa organima OZN-e. Ova saradnja ima karakter unutrašnjeg saobraćaja, koji se odvija između organa za unutrašnje poslove i najbližeg organa OZN-e te prema tome uvjerenje ne nosi potpis ili štambilj organa OZN-e. [...] Ako se neko preseljava iz jedne u drugu administrativnu jedinicu, onda u uvjerenju o vladanju treba, pored ostalog, navesti da li je molioc regulisao poresku i radnu obavezu [...].¹⁷ U bosanskohercegovačkom slučaju za ovu vrstu uvjerenja bili su zaduženi sreski narodnooslobodilački odbori kao najbolje organizirani organi vlasti u vrijeme prijenosa vlasti sa oblasnih na pet okružnih narodnih odbora. Na sreskoj razini vlasti bio je također kompletiran i najveći broj predviđenih odjeljenja prema potrebnim djelatnostima. Uočljivo je da su uputstva davana vrlo kratko, a popratni materijali kojima su objašnjavane predstojećee aktivnosti, u ovom slučaju osobne karakteristike i izbori, vrlo opširno i sa puno propagandne frazeologije, kao npr: “Stoga će to biti jedna opšta smotra naše snage i odlučnosti, da očuvamo i učvrstimo tekovine krvave četvorogodišnje borbe i uz tako ogromne žrtve, ostvareno bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine – Srba, Muslimana i Hrvata. U ovim izborima će prvi put masovno u zemaljskim razmjerama učestvovati i omladina iz čitave Bosne i Hercegovine, koja je to pravo izvojevala i svojom vreloom mladom krvlju zapečatila u prvim redovima našeg borbenog fronta, kao i žene Bosne i Hercegovine, koje su na frontu i u pozadini, kao majke, sestre i supruge, pokazale besprimjernu požrtvovanost, strpljenje i istrajnost i za vječna vremena raskinule lance svoje podređenosti i bespravlja [...].¹⁸ U tekstovima ovakve vrste se naglašavaju Srbi, Muslimani i Hrvati više puta, zatim se nabrajaju i mladi i stari, i radnici, i žene i muškarci, borci, vojnici, odnosno sve kategorije stanovništva u kontekstu zasluga u narodnooslobodilačkoj borbi, a u dijelu gdje se objašnjava procedura oko izbora prema administrativno-teritorijalnoj podjeli koja se tek reorganizira, jasnoća uputstava nestaje, dodatno se komplicira iz-

¹⁷ “Odjeljenje za unutrašnje poslove ZAVNOBiH-a šalje Okružnom NOO Banja Luka upute o izdavanju uvjerenja o vladanju (22. 3. 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 223.

¹⁸ “Odjeljenje za unutrašnje poslove ZAVNOBiH-a u raspisu upućenom Oblasnom NOO ukazuje na značaj raspisanih izbora za organe narodne vlasti [...], (mart 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 239.

borni postupak dijeljenjem srezova na općine različitog reda, a broj odbornika se nekom čudnom matematičkom radnjom dijeli sa ostatkom. S obzirom na obrazovnu razinu odbornika koji su trebali provesti izbore, to je bio vrlo kompliciran zadatak za njih, a dodatno je propisano da se glasa za predložene kandidatske liste i za svakog kandidata posebno dizanjem ruke. Da bi se izborima uz sve proizvoljnosti koje su bile očevidne dala određena težina, na kraju se dodaje uputa u vrlo ozbiljnom tonu, da se o svim pravnim pitanjima, narodnooslobodilački odbori i izborne komisije obrate za objašnjenja Odjeljenju za unutrašnje poslove ZAVNOBiH-a. Bez obzira što su izbori održani u augustu 1945. godine, ovim i sličnim uputama, a naročito proglasima stvaralo se javno mnijenje o promjenama, o neminovnosti uspostavljanja "pravednijeg" sustava vlasti, a stalno isticanje pojma "narodna vlast" bilo je najšira osnova okupljanja. Kombinirajući propagandno-agitacioni rad sa čvrstom kontrolom i odlučnošću ka ostvarivanju postavljenog cilja, te uz završne vojne operacije, komunisti su u ovom periodu uspješno osigurali tranziciju vlasti.

U procesu administrativno-teritorijalne reorganizacije, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je bilo glavni koordinator poslova između organa vlasti na terenu i odjeljenja u vlastitom sastavu. Tako je po hitnom postupku, po naređenju Predsjedništva, Oblasni narodno-oslobodilački odbor za Bosansku Krajinu donio odluku o prijenosu svojih funkcija na okružne odbore i u istoj odluci izvijestio da su u dva slučaja, Kozara i Podgrmeč spojeni u jedan Banja-lučki, kao i Livanjski i Jajački u Travnički okružni narodnooslobodilački odbor. U istom dopisu se informiraju sva odjeljenja Predsjedništva o učinjenim promjenama, o datumima izbornih skupština i o načinu daljnje prepiske po svim pitanjima.¹⁹ Uspostavljanje nove administrativno-teritorijalne podjele i priprema izbora bili su prioritetni partijski zadaci koji su se morali ostvariti, stoga je Predsjedništvo kao najpozvaniji i najvažniji organ vlasti čvrsto intervenirao tijekom provođenja donesenih odluka. To je bio jedini način da se ostvari zacrtana politika, a važnost ostvarivanja toga zadatka uvjetovalo je pokretanje inicijative da se stvori jedan kontrolni inspektorski organ koji bi obilazio odbore, kontrolirao rad, pomagao pravilnu primjenu uputstava i

¹⁹ "Predsjedništvo ZAVNOBiH-a obavještava Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a o odluci Oblasnog NOO za Bosansku Krajinu o prenošenju funkcija na okružne NOO i da, prema tome, Odjeljenje ubuduće sa njima neposredno kontaktira (6. 3. 1945)". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 187.

naredaba viših organa vlasti, uspostavljao neposredniju vezu sa podređenim organima vlasti, ali se i na terenu uvjeravao u ispravnost izvješća koja su pristizala sa terena. Ovo su bili počeci organiziranja kontrolnih odjeljenja kako u državnim, tako i u partijskim strukturama, jer je na sjednici Predsjedništva zaključeno “[...] da se ovakav organ što prije uspostavi i da se pronađu ljudi koji će, po svojim kvalitetima i iskustvom, biti sposobni da uđu u njegov sastav”.²⁰ Prema tome, u vremenu završnih vojnih operacija i vrlo važnog momenta prijelaza na mirnodopske uvjete života bilo je za novu vlast bitno imati potpuni uvid u situaciju na terenu, razgovarati sa ljudima i ocijeniti koliko su oni sposobni i podobni iznijeti planirani posao. To se jedino moglo učiniti načinom inspektorskog, odnosno kontrolnog organa koji će imati poseban zadatak u povezivanju sa organima unutrašnjih poslova i odjeljenjima zaštite naroda na svim organizacijskim razinama.

Uporedo sa razmatranjem odluke o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine i pripremanjem izbora, nastavljeno je organiziranje sudstva, gdje je bilo dosta nejasnoća u vezi sa primjenom propisanih *Uputa ZAVNOBiH-a* i tumačenjima koja su dolazila od viših organa vlasti, pošto su se često stvarale nedoumice ne samo oko nepostojanja javnog tužioca već i u samoj proceduri izbora sudija, kao npr: “[...] da su skoro svi izabrani sudci članovi narodne vlasti tj. opštinskih ili sreskih NOO te se moli za objašnjenje, da li se takav izbor ne kosi sa principom podjele sudske vlasti od upravne, koja je Uputama naslova sprovedena. Mišljenje je sekretara suda, da sudije narodnih sudova ne mogu biti i članovi narodnih upravnih vlasti, te je na to osobito upozorio prije izvršenog izbora, ali ovo mišljenje plenum sreskog NOO i izaslati sekretar Okružnog NOO koji je izboru prisustvovao, nisu prihvatili. Ukoliko je mišljenje sekretara tačno, moli se dati hitne dalje upute, kako bi izabrani sudci na ponovnom plenumu bili razriješeni jedne ili druge dužnosti, odnosno izabrana druga lica, koja nisu članovi upravnih organa”.²¹ U ostalim izvještajima bili su uglavnom slični problemi koji svjedoče o vrlo problematičnom procesu prenosa vlasti na novoformirane institucije sudstva. Razlozi za takvo stanje bili su različiti, a među najčešćim bila je malobrojnost

²⁰ “Zapisnik sa sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a (7. 2. 1945)”. *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 122.

²¹ “Sreski narodni sud Glamoč izvještava Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a o početku rada i organizaciji suda (12. 1. 1945)”. *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 89.

stručnog kadra, zatim postojanje nepovjerenja među ljudima, uz to nerazumijevanje da se organi upravne i sudske vlasti moraju odvojiti, neuvažavanje mišljenja sekretara suda koji su bili uglavnom diplomirani pravnici s praksom iz vremena prije rata, ali i neznanje i umišljenost odbornika da su oni neprikosnoveni nosioci ukupne vlasti. Poslovi u vezi sa organiziranjem sudstva bili su osjetljivi i uz to vrlo zahtjevni i obimni. Pored toga, postojala je i neupućenost u obim nadležnosti općinskih sudova i po kojim zakonima oni mogu suditi razne slučajeve. Iz odgovora na upite takve vrste, vidljiva je nadležnost općinskih sudova nad slučajevima lakših tjelesnih povreda, zatim pronevjera, krađe i sličnog u vrijednosti do 10.000 kuna-dinara i u građanskim parnicama u vrijednosti do 50.000 kuna-dinara. Novog usvojenog zakona nije bilo, pozivalo se na neke odredbe zakona iz bivše Jugoslavije, a u uvodu se naznačio projekat novog privremenog Krivičnog zakona predviđenog za područje Federalne Bosne i Hercegovine.²² Tranzicija u oblasti sudstva možda najbolje pokazuje žurnost organiziranja institucija nove vlasti, koju je pratila nemogućnost izrade potrebne regulative u vrlo kratkom periodu za sve oblasti prava, nepostojanje stručnjaka koji bi preuzeli poslove na svim razinama organiziranih sudova i uz sve to, revolucionarni naboj u ljudima koji su postavljeni na funkcije sudija bez adekvatnog obrazovanja, što nikako nije moglo doprinijeti objektivnosti pri suđenju. Kada se izvještava o stručnom sastavu sudova uglavnom su predsjednici sudova imali osnovnu ili nepotpunu srednju školu ili završen neki tečaj, kao i sudije, koji su bili samo sa osnovnom ili čak nepotpunom osnovnom školom, ali se nastojalo da sekretari i pomoćnici sekretara budu pravnici ili diplomirani pravnici u funkciji tehničkih lica, ali bez velikog utjecaja na odluke suda. Članovi sudijskog vijeća su redovito obnašali osim sudskih i značajne upravne funkcije u narodnooslobodilačkim odborima, odnosno bili su lokalni politički moćnici toga vremena.²³ U radu sudova javljali su se i mnogi drugi problemi, kao npr. u pojedinim sudovima bio je postavljen javni tužilac, ali nisu izabrane sve sudije, zatim pristizale su prijave, a tužilac se tek obraćao Odjeljenju za pravosuđe ZAVNOBiH-a da mu

²² "Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Oblasni NOO za Hercegovinu o nadležnosti općinskih narodnih sudova (15. 1. 1945)." *ZAVNOBiH – dokumenti*. knji. II. 102.

²³ "Sreski narodni sud u Prnjavoru šalje Odjeljenju za pravosuđe ZAVNOBiH-a izvještaj o formiranju i radu suda (10. 3. 1945)." *ZAVNOBiH – dokumenti*. knji. II. 199.

dostavi krivični zakonik i krivični postupak ukoliko je isti stupio na snagu,²⁴ a najčešći slučajevi su bili da nije postavljen javni tužilac, a bile su izabrane sudije, mada je stanovit problem bio pronaći adekvatne prostorije za smještaj suda, zatim nabaviti kancelarijski i drugi materijal neophodan za rad. Najčešće, u izvještajima “[...]Primjećuje se da je ovaj sud već izrekao nekoliko presuda i bez prijedloga javnog tužioca, pošto je bila nužna hitnost postupka, pa se ovaj sud nije mogao obazirati na puke formalnosti.”²⁵ U nedostatku čvrste pravničke regulative, Odjeljenje za pravosuđe nižim sudskim organima daje upute u smislu orijentira za rad, koristeći propagandnu retoriku, kao npr: “Plenum sreskog narodno-oslobodilačkog odbora kod izbora sudaca treba da ima u vidu da za suce bira ljude odane narodu, poštene u koje narod ima puno povjerenje sa velikim iskustvom i poznavanjem narodnog života, tradicija i pravnih običaja za koje postoji garancija da će donositi odluke po najboljem znanju i savjesti imajući uvijek pred očima interese i učvršćenje tekovina naše borbe. [...] Za sada dok se ne provede potpuna organizacija sudova [...] naši sudovi moraju rješavati sve one stvari koje zahtjeva dnevni život bez obzira na momentalne formalne zapreke. Izbornost sudaca i autoritet koji narodni sud uživa u narodu biće garancija da će njegove presude odgovarati pravilnom shvatanju naroda.”²⁶ S jedne strane, vizionari budućeg društva su uspostavljali organizaciju sudstva, provodili sudske procese bez minimalnih uvjeta za rad, a s druge, su vrlo efikasnom revolucionarnom agitaciono-propagandnom terminologijom nastojali nadoknaditi brojne nedostake u cijelom tom procesu.

Odnos saveznih organa vlasti prema federalnim jedinicama može se vrlo dobro uočiti na primjeru organiziranja sudstva. Krajem 1944. godine, Povjereništvo za sudstvo NKOJ-a šalje vrlo jasne inicijative u formi postavljenih pitanja odjeljenjima za pravosuđe pojedinih federalnih jedinica od kojih su očekivali pismene odgovore “[...] smatrajući da je potrebna saradnja u svim

²⁴ “Javni tužilac Okružnog narodnog suda u Prijedoru podnosi izvještaj Odjeljenju za pravosuđe ZAVNOBiH-a o formiranju i radu Okružnog narodnog suda i početku rada javnog tužioca (19. 2. 1945).” *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 156.

²⁵ “Sreski narodni sud u Prnjavoru šalje Odjeljenju za pravosuđe ZAVNOBiH-a izvještaj o formiranju i radu suda (10. 3. 1945).” *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 199.

²⁶ “Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a upućuje Odjeljenje za pravosuđe Oblasnog NOO za Istočnu Bosnu kako će organizovati rad narodnih sudova (27. 2. 1945).” *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 172.

važnim pitanjima u našem novom zakonodavstvu radi jedinstva izgradnje i obnove naše državne zajednice moli, da mu to Povjereništvo odgovori na slijedeća pitanja na osnovu stečenih iskustava. [...] Osim toga moli se u buduće sve zakonske osnove, a naročito one koje imaju vezu sa čuvanjem Narodno-oslobodilačke borbe, prije donošenja dostaviti ovom Povjereništvu radi uvida i koordinacije. U tom smislu treba dostaviti ovom Povjereništvu sve do sada izdate i pripremljene zakonske osnove radi centralne evidencije”.²⁷ Savezno povjereništvo za sudstvo tražilo je od federalnih jedinica mišljenje koji zakoni bi trebali biti doneseni po centralnom zakonodavnom tijelu (AVNOJ-u), a koji po federalnom, u slučaju Bosne i Hercegovine po ZAVNOBiH-u, zatim prijedloge za okvirne zakone za cijelu zemlju i najzad kako se zamišlja stjecanje jugoslavenskog državljanstva, a kako državljanstva pojedinih federalnih jedinica. Bosanskohercegovačko odjeljenje za pravosuđe predložilo je u grupu centralnog zakonodavstva sljedeće zakone: mjenični, čekovni, trgovački, zatim zakon o patentima, o stečaju, o prinudnom poravnanju izvan stečaja, zakon o zaštiti autorskog prava, o pomorstvu, o rudarstvu, o štampi, o zemljišnim knjigama, o uređenju sudova, krivični zakon i krivični postupak. U grupu federalnog zakonodavstva bosanskohercegovački predlagачi su uvrstili: građanski zakon, zakon o građanskom parničnom postupku, o naknadi štete učinjene po državnim organima, o eksproprijaciji, o naknadi štete učinjene po motornim vozilima, o agrarnim odnosima, o pobijanju pravnih djela van stečaja i o vanparničnom postupku. U grupu okvirnog zakonodavstva predložen je samo jedan i to zakon o šumama.²⁸ U bosanskohercegovačkim prijedlozima vidno mjesto su zauzimala obrazloženja za građanski zakon u koji su uvrštene oblasti iz bračnog, obiteljskog i nasljednog prava, a uz njih je priložen i poseban referat. Izvodi iz referata pojašnjavaju situaciju u Bosni i Hercegovini, koju su ocijenili kao vrlo specifičnu: “Iz tog referata vidljivo je, da su vjerski propisi regulisali bračno i obiteljsko pravo a dijelom kod muslimana i nasljedno pravo sa djelomičnim zapostavljanjem žene prema muškarcu. [...]

²⁷ “Povjereništvo za sudstvo NKOJ traži od Odjeljenja za pravosuđe ZAVNOBiH-a mišljenje o podjeli zakonodavne djelatnosti između centralnog i federalnih zakonodavnih tijela (22. 11. 1944)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I. 753.

²⁸ “Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a šalje Povjereništvu za sudstvo NKOJ-a odgovor na postavljena pitanja u vezi sa načinom donošenja zakona iz oblasti pravosuđa (25. 2. 1945)”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 168.

Po osnovnim načelima Deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine od 1. 7. 1944. a u duhu narodno-oslobodilačkog pokreta, izjednačena su prava svih građana, a napose žena i muškaraca kako u političkom životu tako i u svim oblastima društvene djelatnosti. [...] Budući da su ovi principi prvenstveno mjerodavni pri rješavanju postavljenih pitanja ukazuje se nužda, da se za sve narode Bosne i Hercegovine bez obzira na vjersku pripadnost ili spol donesu jedinstveni zakoni iz oblasti bračnog, obiteljskog i nasljednog prava”.²⁹ Ostavljajući prijedlog građanskog zakona u nadležnosti federalnog zakonodavstva, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a, potcrtava potrebu i nastojanje poštivanja slobode vjeroispovijesti, ravnopravnost svih vjera i ravnopravnosti žene i muškarca u pravu, a ujedno smatra potrebnim uvažiti posebnosti tradicionalizma u društvu. Ovaj prijedlog bilo je nemoguće realizirati na predloženi način. Tu nemogućnost potvrđuje za nekoliko mjeseci donesen zakon bosanskohercegovačke skupštine, u kojem se kaže “Ukidaju se šerijski sudovi na području Narodne Republike Bosne i Hercegovine i to: Sreski šerijski sudovi i Vrhovni šerijski sud pri Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine.”³⁰ Prema tome, do proljeća 1946. godine završila je prijelazna faza u ovoj oblasti sudstva, što je bilo i najosjetljivije pitanje, a svi predmeti iz nadležnosti ovih sudova prešli su na narodne sudove, a Ministar pravosuđa ovlašten je da izdaje sva potrebna uputstva. Između ostalog, to je bio i jedan od razloga što je savezno odjeljenje traženjem mišljenja prikupilo brojne podatke o specifičnim oblicima vjerskog i običajnog prava u pojedinim federalnim jedinicama, odnosno stvorilo bazu podataka iz koje se moglo odrediti šta je to bitno za nadležnost saveznog, a šta za federalne sudske instance. Zanimljivo je i pitanje državljanstva, o kojem se u Bosni i Hercegovini razmišljalo da “Svaka federalna jedinica ima jednake elemente države jer svaka od njih ima svoju vladu, svoje predstavništvo sa zakonodavnom i izvršnom vlasti, svoju sudačku vlast i što je osobito važno, svaka ima pravo da istupi iz Federalne Jugoslavije a to sve sačinjava attribute države. Iz toga nužno slijedi, da svaka od njih ima svoje državljanstvo. S druge strane one su ujedinjene u jednu državnu cjelinu Federalnu Jugoslaviju – koja opet sama za sebe kao cjelina ima također atri-

²⁹ “Izvodi iz referata ‘Obiteljsko (bračno) pravo, nasljedno pravo i sudovanje u Bosni i Hercegovini’ (25. 2. 1945).” *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 169.

³⁰ “Zakon o ukidanju šerijskih sudova na području Narodne Republike Bosne i Hercegovine”. *Službeni list NR BiH god. II, br. 10*. Sarajevo: 6. 3. 1946. 165.

bute države, jer i ona ima svoju vladu, svoje predstavništvo sa zakonodavnom i izvršnom vlasti i svoju sudačku vlast. Ima dakle uslova za postojanje državljanstva Federalne Jugoslavije. Pitanje državljanstva moglo bi se riješiti tako, da državljani jedne federacije stiču *eo ipso* i državljanstvo Federalne Jugoslavije kao što ga i gube gubitkom državljanstva u kojoj federalnoj jedinici.”³¹ Ponuđeni prijedlozi govore o čvrstoj uvjerenosti federalne jedinice (Bosne i Hercegovine) u svoju državnost i u potpuno slobodan pristup jugoslavenskoj federaciji, a uvjetovanjem državljanstva na federalnoj razini za stjecanje jugoslavenskog državljanstva bio bi primjereniji konfederalnoj, nego federalnoj zajednici. Međutim, pitanje državljanstva riješeno je na osnovi Ustava NR Bosne i Hercegovine, tako što “Državljanin Narodne Republike Bosne i Hercegovine može biti samo lice koje je istovremeno državljani i Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Državljanin ostalih narodnih republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije mogu biti počasni državljani Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Državljanin ostalih narodnih republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije uživaju na teritoriji NRBiH jednaka građanska prava kao i državljani NRBiH, izuzev ona prava za koja se zakonom izričito traži državljanstvo NRBiH”.³² Ovim Zakonom su sumirani svi zakonski akti o ovom pitanju iz prethodnog perioda, pa je utvrđeno da “Državljanin Federativne Narodne Republike Jugoslavije koji su na dan 28 augusta 1945 godine imali prebivalište van teritorije Federativne Narodne Republike Jugoslavije postali su danom 28 augusta 1945 godine državljani NR BiH ako su prije 6 aprila 1941 godine imali posljednju zavičajnost u kome mjestu na teritoriji NR BiH”.³³ Prema tome, državljanstvo NR BiH je zakonski uvezano sa krovnim jugoslavenskim zakonom, te u slučaju sporova u dodjeljivanju državljanstva među republikama odlučuje se prema zakonu o državljanstvu FNRJ. Poslovi po ovom pitanju su bili u nadležnosti ministarstva unutrašnjih poslova, a ministar je imao ovlasti donošenja rješenja o prijemu u državljanstvo NR BiH i državljanstva drugih republika koji ne ispunjavaju zakonom propisane uvjete.

³¹ “Sticanje državljanstva Demokratske Federativne Jugoslavije odnosno pojedinih federalnih jedinica (25. 2. 1945)”. *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 170.

³² “Zakon o državljanstvu Narodne Republike Bosne i Hercegovine.” *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 5. Sarajevo: 2. 2. 1950. 27.

³³ “Zakon o državljanstvu Narodne Republike Bosne i Hercegovine.” *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 5. Sarajevo: 2. 2. 1950. 28.

Evidencija o državljanstvu propisana saveznim zakonom vođena je u republičkim institucijama, što je bilo u praksi najjednostavnije rješenje za sve republike.

Proces imenovanja, odnosno preimenovanja već postojećih institucija vlasti pokrenuta je od Predsjedništva AVNOJ-a početkom aprila 1945. godine, kada je ocijenjeno povoljno vrijeme za imenovanje vlada u federalnim jedinicama koje će vršiti izvršne i naredbodavne poslove u svojoj nadležnosti. Predsjedništvo AVNOJ-a je odlučilo da se ova procedura provede prema propisanim općim načelima s ciljem postizanja jednoobraznosti u organizaciji cjelokupne državne vlasti. Prema osnovnim načelima, Vlada Bosne i Hercegovine bila je vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti u ovoj federalnoj jedinici, koju imenuje Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, a za svoj rad odgovara Zemaljskoj skupštini i njenom Predsjedništvu. Vlada se sastoji od predsjednika, jednog ili dva potpredsjednika i devet ministara (unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, financija, industrije i rudarstva, trgovine i snabdjevanja, poljoprivrede i šumarstva, socijalne politike i narodnog zdravlja i građevina). Broj resornih ministarstava se mogao smanjiti ili povećati u ovisnosti od potreba, ali uz prethodnu suglasnost Predsjedništva AVNOJ-a. Predviđeno je bilo da vlada i njena ministarstva na teritoriji federalne jedinice rukovode i poslovima koji su u nadležnosti centralne vlasti, odnosno oni koji ne spadaju u nadležnost federalne vlade. "[...] Vlada i Ministri federalnih jedinica imaju u granicama svojih nadležnosti Uredbe, Naredbe i Uputstva na osnovu Zakona Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, odnosno njegovog Pretsedništva i Zemaljskih veća (Skupština, Sveta, Sobranja) odnosno njihovih Pretsedništva kao i na osnovu Uredbe, Uputstava Vlade federativne Jugoslavije, a Ministri i na osnovu Uredaba i Uputstava Vlade federalnih jedinica te na osnovu rešenja pojedinih Ministara Vlade federativne Jugoslavije u koliko se odnose na delokrug koji spada u kompetenciju Vlade federativne Jugoslavije".³⁴ Prije stupanja na dužnost članovi vlade dužni su polagati zakletvu pred Zemaljskim vijećem, odnosno pred njegovim Predsjedništvom koje je dužno sastaviti tekst zakletve u kojoj moraju biti sadržani sljedeći elementi: vjernost narodu, bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, zatim tekovina-

³⁴ "Predsjedništvo AVNOJ-a šalje Predsjedništvu ZAVNOBiH-a uputstvo o osnovnim načelima za obrazovanje vlade federalnih jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije (5. 4. 1945)." ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 261.

ma narodnooslobodilačke borbe i svim zakonskim propisima. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je na sjednici 16. 4. 1945. razmotrilo potrebu sazivanja Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH, na kojem će se obrazovati vlada federalne Bosne i Hercegovine, zatim proširiti ZAVNOBiH i njegovo Predsjedništvo novim članovima i donijeti odluke o izmjenama naziva organima narodne vlasti.³⁵ To je bilo vrijeme kada se Predsjedništvo iz Jajca preselilo u Sarajevo.³⁶ Prije održavanja Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a zakazanog za 26. 4. 1945. godine u Sarajevu, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a imenovalo je Gradski narodnooslobodilački odbor (GNO) za grad Sarajevo na prijedlog Inicijativnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a) za grad Sarajevo, kojeg su činili predsjednik, dva potpredsjednika, sekretar i 24 člana.³⁷ To je bio vrlo značajan stupanj u dogradnji narodne vlasti pošto su se i u glavnom gradu stekli povoljni uvjeti nakon njegovog oslobođenja (6. 4. 1945).

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a bilo je značajna stepenica ka završetku organiziranja institucija vlasti u Bosni i Hercegovini. Prema saznanju članova Predsjedništva, u ostalim federalnim jedinicama već su bile formirane narodne vlade, stoga je i među najznačajnijim odlukama bosanskohercegovačkog zasjedanja bila ona o osnivanju njene vlade. Zasjedanje je održano od 26. do 28. 4. 1945. godine u Sarajevu, a cjelokupna manifestacija bila je transparentna u smislu da su poslanici na ovoj svenarodnoj skupštini pravni i pravi nosioci duha vremena i narodne vlasti koju su jedino oni bili kadri ostvariti. Taj naboj se osjećao u referatima, kako gostiju tako i domaćih funkcionera. Svi su bili na istoj partijskoj liniji dokazivanja pravog puta u budućnost. Opširni referati su slijedili dirigitiranu crtu traženja legitimiteta za aktivnosti koje su provodili u oslanjanju na najšire narodne osnove učešća u narodnooslobodilačkoj borbi. Nakon oslovljavanja sa “drugovi i drugarice”, ali i sa “braćo i sestre”, što je već bilo uobičajan obrazac iskazivanja bliskosti na istim poslovima izgradnje novog društva, referenti su imali obavezu pozivanja na žrtve koje su podnesene, da bi se dočekalo oslobođenje. Međutim, uz dužno poštovanje svakom izgu-

³⁵ “Zapisnik sa sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 321.

³⁶ “Kako smo informisani. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a nalazi se na putu za Sarajevo.” Oslobođenje, br. 31. Sarajevo: 13. 4. 1945. 1.

³⁷ “Zapisnik sa sjednice užeg Predsjedništva ZAVNOBiH-a (19. 4. 1945).” ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 328.

bljenom životu, uglavnom su se govornici gubili u vlastitoj euforiji ili dokazivanju, pa tako jedan od njih podsjeća: “[...] Ja želim da ovo sjećanje na ove velike žrtve, na ove pokojnike bude vječno. Takvih je mnogo i mnogo, počevši od onog malog partizana kojeg ste vidjeli u našim borbenim redovima, koji je manji od one puške koju je nosio pa do staraca iznemoglih, počevši od djevojčica koje su tek progledale u život pa do staračkih baba koje su sve uložile u ovu borbu i na koncu svoje živote dale. Mi ne možemo nikada zaboraviti na njihove velike žrtve i držim i daleka naša potomstva. [...]”³⁸ Ako se ovako izgubio u govoru visokoobrazovani predsjednik ovoga tijela, onda se može barem donekle shvatiti atmosfera zanosa nakon pobjede i uvjerenosti nosilaca novog ideološkog koncepta u uspjeh daljnje izgradnje vlasti. A da bi se ta vlast u potpunosti ostvarila u referatima je trebalo naznačiti sve one koji su tu narodnu vlast ometali. Taj koncept su slijedili referenti pa su vrlo jasno odvojili srpsku, muslimansku i hrvatsku reakciju od narodnih masa za koje su naznačili da su za njima krenule iz neznanja. Osim što se iz tekstova referata vidi jasna namjera da se potpuno ukloni predratni koncept vlasti i njegovi zgovornici, vidljivo je i to da je toj “novoj vlasti” bilo veoma stalo do privlačenja k sebi što više stanovništva iz svih nacionalnih sredina. Razračunavanjem sa političkim vođama starih političkih stranaka osiguralo bi se snažnije djelovanje u “narodnim masama”. O stranačkim vođama iz sve tri nacije u Bosni i Hercegovini govorilo se posebno, ni jedna nije izuzeta, jer su se oni morali jasno naznačiti krivcima za krvoproliće i neprihvatanje ideala narodnooslobodilačke borbe. Uz neke neznatne razlike o ovom pitanju govorilo se dugo nakon rata na sljedeći način: “Srpski reacionari u Bosni i Hercegovini, nastojeći da zadobiju neki uticaj na mase, govore o tome kako je u federalnoj Bosni i Hercegovini ugrožen položaj Srba, kako će se protiv njih složiti Hrvati i Muslimani. [...] U toku rata oni su sa svojim Dražom Mihailovićem pomagali okupatoru da uništi cvijet srpskog naroda, a sad su se odjednom zabrinuli za njegovu sudbinu. Oni su se zapravo zabrinuli za svoju vlastitu sudbinu i to s pravom. Propalo je njihovo carstvo, prošla su ona vremena, kad su oni u ime srpstva mogli da obmanjuju srpski narod koji se u oslobodilačkom ratu definitivno oslobodio tutorstva tih srpskih izroda koji su svojom politikom služe-

³⁸ “Govor dr. Kecmanovića, predsjednika ZAVNOBiH-a, prilikom otvaranja III. zasjedanja”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 394.

nja okupatoru osramotili srpsko ime. [...] Muslimanski reacionari, oni ljudi koji se nisu osramotili otvorenom saradnjom sa ustaškom državom, ali koji su "prijateljevanje" sa njemačkim okupatorima smatrali nekakvom političkom mudrošću, imaju drugu taktiku. Oni su u toku rata odvrćali muslimanske mase od oružane borbe protiv okupatora, plašeći ih njemačkom silom. [...] Muslimanski reacionari dobro vide da je propalo i njihovo carstvo, da su prošla ona vremena kada su oni mogli da u ime Muslimana prave razne političke pazare na kojima su oni šćarili, bogatili se, dobivali čast i položaje, a široke muslimanske mase plaćale su i znojem i krvlju tu njihovu protivmuslimansku politiku. [...] Hrvatski reacionari koji su prihvatili Hitlerov "novi poredak" nalaze se u veoma nezavisnom položaju. [...] Oni su napadali na narodno-oslobodilačku vojsku kličući ne više Anti Paveliću nego Mačeku. Taj izdajnik hrvatskog naroda postao je zastava hrvatskih reacionara i u Bosni i Hercegovini. I oni govore o interesima Hrvata, i oni su se zabrinuli za sudbinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. A u stvari, oni su se, s pravom, zabrinuli za svoju sudbinu. U sve većoj mjeri Hrvati Bosne i Hercegovine uviđaju u kakav su ih težak položaj doveli oni njihovi izrodi koji su da se budućnost hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini može graditi na mržnji svemu što je srpsko. Blagodareći naporima narodno-oslobodilačkog pokreta, hrvatske mase uviđaju u sve većoj mjeri da je i njihova budućnost u Bosni i Hercegovini obezbjeđena samo u bratstvu sa Srbima i Muslimanima Bosne i Hercegovine. [...]”³⁹ Nakon čitanja referata, brojni diskutanti su vrlo opširno govorili o temama iz referata, a svaki se osvrnuo na djelovanje "reakcije" iz miljea nacije kojoj je pripadao, uz obavezno potcrtavanje zajedničkog života i bratstva među sva tri naroda. Ne samo da se govorilo na iste teme, čak je i vokabular bio isti. Osim spomenuta dva nezaobilazna akcenta u svim referatima potrebno je dodati još jedan, a on se odnosio na veličanje uzora u stvaranju narodne vlasti, Sovjetskog Saveza, o kojem se oduševljeno kaže: "[...] potpisan je Pakt o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj saradnji između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. [...] Taj značaj svi vi osjećate i srcem svojim i sviješću. Potcrtaću samo jednu činjenicu. Pakt daje nama, našim narodima, našoj novoj Jugoslaviji onaj osjećaj sigurnosti za svoju budućnost kojeg nikada do sada naši narodi nisu imali. Ne radi se pri tome samo o tome da nas Pakt čuva od vanj-

³⁹ "Politički izvještaj. Referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a." ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 411-412.

skih napada, iako je razumije se to vanredno važnija činjenica, ali ono što bih htio naročito potcrtati jeste činjenica da nam taj pakt daje nezavisnost u čitavom našem radu i u čitavoj našoj politici. Oprti se na taj pakt mi možemo postupiti kao potpuno nezavisan narod bez straha za našu slobodu i to je istorijski jedan dar. To je najveći dar koji je Sovjetski Savez mogao dati našim narodima.[...]”⁴⁰ Veličajući ideološki put u budućnost, važnost spomenutog Pakta,⁴¹ u daljem spominjanju je podignut na razinu međunarodnog značaja, a time i važnosti jugoslavenskih komunista u svijetu. “[...] Ovaj Pakt poslužiće za obezbjeđenje mira u našoj državi, što znači, s obzirom na njen značaj u Podunavlju i jugoistoku Evrope, za obezbjeđenje mira u Evropi. Tako će on koristiti ne samo narodima Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, nego i čitavom čovječanstvu željnom mira, jer će biti ozbiljna brana za svakog novog izazivača rata u ovom dijelu Evrope, a naročito za svaki pokušaj njemačkih imperijalista da nas opet napadnu.[...]”⁴² U istoj ili sličnoj atmosferi donosile su se i odluke uz burnu aklamaciju, uzvikivanje parola, bez diskusije i jednoglasno. Odluke su predstavljale završni posao u konstituiranju organa državne vlasti u Bosni i Hercegovini. ZAVNOBiH je preimenovan u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Nazivi mjesnih organa državne vlasti preimenovani su iz narodno-oslobodilačkih odbora u narodne odbore. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a postaje Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine BiH, kao i one funkcije koje mu pripadaju kao Predsjedništvu Federalne države Bosne i Hercegovine i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne Bosne i Hercegovine.⁴³ Narodna skupština proširena je sa još 44

⁴⁰ “Govor Edvarda Kardelja, potpredsjednika Savezne vlade i ministra za Konstituantu.” ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 398.

⁴¹ “Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj saradnji potpisan je u Moskvi, 11. 4. 1945.” *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*. 1980. 1091.

⁴² “Politički izvještaj. Referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a.” ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 408.

⁴³ “Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine”. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 484.

narodna poslanika,⁴⁴ koji su položili zakletvu prema usvojnomo tekstu: "Ja N. N. zaklinjem se čašću svoga naroda da ću vjerno i neumorno služiti narodu, da ću svoje dužnosti vršiti savjesno i predano, čuvajući i braneći slobodu i nezavisnost, bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije i sve ostale tekovine narodno-oslobodilačke borbe za sreću i napredak Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije".⁴⁵ Središnji događaj zasjedanja bio je donošenje zakona na osnovu kojega se mogla formirati vlada slijedeći u potpunosti upute NKOJ-a od 5. 4. 1945. godine.⁴⁶ Mandat za sastav vlade dobio je Rodoljub Čolaković, čiji je bio predsjednik, a uz prvog i drugog potpredsjednika imenovano je dvanaest ministara. Zahvaljujući se na ukazanoj povjerenju, predsjednik vlade se u govoru obratio prisutnima, a između ostalog naglasio u već prepoznatljivom stilu: "U našem radu, mi ćemo biti, uvjeravam vas, drugovi i drugarice, ispunjeni dubokim osjećanjima odgovornosti pred našim narodima, pred vama za sve ono što budemo uradili kao i za sve ono što budemo propustili. Isto tako tražimo od svih naših organa čišćenje nemilosrdno iz državnog aparata svega onoga što imalo miriše na birokratizam, korupciju i na karijerizam. [...] Ratni bogataši, špekulanti, crnobozijanci i hijene koji su se bogatili na račun krvi i suza naših naroda, činiće sve da ometu naš rad na ekonomskoj obnovi. Ja se nadam da izražavam i vaše misli i misli svih čestitih sinova Bosne i Hercegovine, ako kažem da ćemo se sa tom poganom sortom ljudi žestoko sukobiti i da ćemo ih uvjeriti da ovo nije 1918. godina i nećemo dozvoliti nikome da se poigrava sa slobodom i sudbinom naših naroda. [...] Na kraju za rad Vlade odgovaramo svi, i članovi Vlade i vi koji ste nas izabrali. Nije nas izabrala jedna grupa poslanika, koja predstavlja samo većinu, već ste nas postavili na ova mjesta vi da dalje vršimo zadatke i da očuvamo tekovine onoga što smo u toku ovoga rata izvojevali".⁴⁷ S obzirom na daljnje zadatke u obnovi zemlje, Zakonodavni odbor ZAVNOBiH-a preimenovan je u Za-

⁴⁴ "Prijedlog Predsjedništva o prijemu novih narodnih poslanika u Narodnu skupštinu BiH". ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 484.

⁴⁵ "Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine". *Oslobođenje*, br. 40. Sarajevo: 29. 4. 1945. 2.

⁴⁶ "Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine." *Oslobođenje*, br. 40. Sarajevo: 29. 4. 1945. 3.

⁴⁷ "Obraćanje Rodoljuba Čolakovića, predsjednika Vlade." ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II. 494-495.

konodavni odbor Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, kojeg su činili predsjednik i deset članova.⁴⁸ Treće zasjedanje završeno je slanjem pozdravnih telegrama Josipu Brozu Titu i Predsjedništvu AVNOJ-a. Tijekom zasjedanja izvikivani su pozdravi oduševljenja i parole. Parole su bile nezaobilazne u cjelokupnom poslijeratnom političkom životu. One su upotrebljavane kao dodatni, vrlo efektan propagandni sadržaj raznim govorima i masovnim okupljanjima, a odavali su utisak općeprihvaćenosti zadataka, ideja i aktivnosti. Najčešće parole na Trećem zasjedanju su bile: “Živio!”, “Slava našim palim borcima!”, “Živio Maršal Tito!”, “Živila Bosna i Hercegovina!”, “Živjela naša slavna Jugoslavenska armija!”, “Živjela Sovjetska Rusija!”, “Dole izdajnici!”, “Živjela naša velika i voljena slobodna Jugoslavenska zajednica!”, “Neka živi jedinstvo i bratstvo naroda Bosne i Hercegovine!”, “Neka živi neimar nove Jugoslavije, naš mudri i neustrašivi vođa maršal Tito!”, “Živila naša narodna vlada!”, “Živio savez Sovjetske Rusije, Engleske i Amerike!”, “Živile naše partizanke!”, “Živila majka, bratska slovenska Rusija, koja je pobijedila i srušila snage njemačkog fašizma!”, “Da živi veliki vođa i učitelj naroda Jugoslavije maršal Tito, koji će uspjeti i koji je uspio da uvede naš državni brod u luku sreće i blagostanja!”, i puno drugih.⁴⁹ Bilo je uobičajno frenetično aplaudirati na spominjanje Titovog imena, narodnooslobodilačke vojske, Staljinovog imena, Jugoslavije, Bosne i Hercegovine, boraca, partizana, odnosno svih ključnih riječi koje su asocirale na revoluciju. Ti se postupci ne mogu svesti samo na spontanost, jer kada bi Partija ocijenila da oduševljenje splašnjava, ona je zaduživala određene mlađe ljude da izvikuju (tadašnjim rječnikom rečeno “bacaju”) parole na brojnim mitinzima i konferencijama, a drugi su ih morali prihvatiti. Prema tome, osim zacrtane ideološke koncepcije koja se ostvarivala putem državnih institucija, bilo je neophodno unutar agitaciono-propagandnog rada imati i službu glasne masovne podrške.

Krajem aprila 1945. godine, imenovanjem Narodne vlade Federalne Bosne i Hercegovine stekli su se uvjeti za potpunim kompletiranjem svih državnih organa vlasti po hijerarhijskoj ljestvici od najviših do najnižih putem već

⁴⁸ “Zakon o izmjeni člana 2 Odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine o stvaranju Zakonodavnog odbora od 1. 4. 1944. godine.” *ZAVNOBiH – dokumenti*. knj. II. 496.

⁴⁹ “Povjereništvo narodne odbrane DFJ donijelo je 1. 3. 1945. Odluku da se Narodnooslobodilačka vojska nazove Jugoslavenskom armijom.” *Oslobođenje*, br. 24. Sarajevo: 17. 3. 1945. 1.

definiranih oblasti djelatnosti organiziranih u pojedina odjeljenja, odsjeke i referate. Pošto je bio završen proces formiranja narodnih vlada u svim federalnim jedinicama, od 10. 8. 1945. godine AVNOJ je i službeno počeo djelovati pod novim nazivom Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije.⁵⁰ Za uspješno ostvarivanje svih postavljenih zadataka bilo je potrebno vrlo precizno odrediti administrativno-teritorijalnu podjelu, što je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine učinilo 16. augusta 1945. godine, donošenjem Zakona⁵¹ prema kojem je bosanskohercegovačka teritorija raspoređena u 7 (sedam) okruga: banjalučki, bihački, dobojski, hercegovački, sarajevski, travnički i tuzlanski, a grad Sarajevo je izdvojen u posebno područje narodne vlasti u rangu okružnog odbora sa četiri reona kao područjima narodnih odbora. Svaki okrug dijelio se na srezove: banjalučki na 13 (banjalučki, bosanskogradiški, bosanskodubički, kotorvaroški, bosanskonovski, laktaški, ključki, mrkonjički, piskavički, prijedorski, sanski, prnjavorski i srbački); bihački na 8 (bihački, bosanskokrupski, bosanskograhovački, bosanskopetrovački, cazinski, drvarski, velikokladuški i lušcipalanački); dobojski na 11 (bosanskobrodski, dobojski, derventski, gračanički, maglajski, modrički, teslički, tešanjski, zavidovički, žepački i odžački); hercegovački na 12 (bilečki, gatački, čapljinski, konjički, ljubinjanski, ljubuški, mostarski, nevijinjski, posuški, stolački, širokobriješki i trebinjski); sarajevski na 12 (fočanski, fojnički, goraždanski, kalinovački, rogatički, vareški, visočki, višegradski, zenički, sokolački, sarajevski i sredanjski); travnički na 9 (bugojanski, duvanjski, glamočki, gornjovakufski, jajački, livanjski, prozorski, travnički i viteški) i tuzlanski na 12 (bijeljinski, bosanskošamački, brčanski, lukavački, gradačački, ugljevički, kladanjski, loparski, srebrenički, tuzlanski, vlasenički i zvrnički). Gradovi: Banja Luka, Bihać, Mostar, Zenica, Travnik, Tuzla, Bijeljina i Brčko bili su izdvojeni u samostalna administrativno-teritorijalna područja u rangu sreskih narodnih odbora. Narodna vlada je za nepunih deset dana uredbom odredila područja okruga i srezova, zatim samostalnih gradskih područja i područja reonskih narodnih odbora u gradu Sarajevu, odnosno broj i granice

⁵⁰ "Rezolucija o proglašenju AVNOJ-a za Privremenu narodnu skupštinu DFJ." *Službeni list DFJ, god. I, br. 59*. Beograd: 11. 8. 1945. 541.

⁵¹ "Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora." *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine, god. I, br. 59*. Sarajevo: 18. 8. 1945. 107.

mjesnih narodnih odbora i njihova sjedišta u pojedinim srezovima, vodeći se pri tome ekonomskim, prometnim, demografskim i nekim drugim okolnostima.⁵²

Navedenu shemu administrativno-teritorijalnog uređenja pratilo je reorganiziranje narodnih odbora kao osnovnih nosilaca vlasti na svim razinama.⁵³ Nosioци narodne vlasti bili su okružni, sreski, gradski, reonski i mjesni narodni odbori u granicama svojih nadležnosti. Prema hijerarhijskoj ljestvici najniži organi vlasti bili su mjesni narodni odbori koji su se sastojali od 7-15 članova sa rukovodstvom kojeg su činili predsjednik, dopredsjednik i sekretar uz mogućnost proširenja, ako djeluju u gradu ili u većim naseljima. Tada su mogli osnovati odjeljenja za unutarnje poslove, za privredu, za financije, za socijalnu politiku, narodno zdravlje, za prosvjetu, ovisno o potrebama, a njima su rukovodili povjerenici kao članovi užeg rukovodstva. Sljedeća administrativno-teritorijalna instanca bila je srez kojim je upravljao sreski narodni odbor u sastavu od 40 do 60 članova sa izvršnim odborom od 9 članova i skupštinskim načinom rada. U rang sreskih narodnih odbora bili su gradski narodni odbori u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Zenici, Travniku, Tuzli, Bijeljini, Brčkom i reonski narodni odbori u Sarajevu. Pošto su ovi sreski, gradski i reonski narodni odbori obavljali složeniju vrstu poslova i na većoj teritoriji koordinirali rad mjesnih narodnih odbora, njihove poslove su obavljali sekretarijati uglavnom sa 7 odjeljenja i to za: unutarnje poslove, financije, privredu, socijalnu politiku, narodno zdravlje, prosvjetu, za građevine i šumarstvo. Sreske narodne vlasti su odjeljenja, prema potrebi, dijelile na određeni broj referata. Daljnja viša instanca bili su okružni narodni odbori odgovorni za izgradnju narodne vlasti na teritoriji okruga. Rang okružnog narodnog odbora imao je i gradski narodni odbor u Sarajevu. Svaki okružni odbor imao je između 80 i 90 članova, a svoju vlast obavljao je na skupštinama. Izvršni odbor se sastojao od 12 članova kojim je rukovodio predsjednik sa 2 dopredsjednika i sekretarom. Poslove iz djelokruga okružnog narodnog odbora obavljao je sekretarijat sa 10 odjeljenja: za unutarnje poslove, financije, industriju, trgo-

⁵² "Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora." *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, god. I, br. 59. Sarajevo: 18. 8. 1945. 108.

⁵³ "Zakon o ustrojstvu narodnih odbora u Federalnoj Bosni i Hercegovini." *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, god. I, br. 59. Sarajevo: 18. 8. 1945. 108.

vinu i snabdjevanje, poljoprivredu, šumarstvo, građevine, socijalnu politiku, narodno zdravlje i prosvjetu. Svako odjeljenje se dijelilo na odsjeke, a odsjeci na referate. Odjeljenjima su rukovodili povjerenici koji su bili članovi izvršnih odbora, sekretarijatima su rukovodili sekretari, odsjecima šefovi, a referatima referenti. Na prijedloge okružnih narodnih odbora, a uz suglasnost i rješenje Narodne vlade Bosne i Hercegovine mogla su se pojedina odjeljenja i odsjeci ukidati, spajati i razdvajati. Stupanjem na snagu ovog zakona prestale su važiti odredbe Odluke ZAVNOBiH-a o ustrojstvu i radu narodno-oslobodilačkih odbora i narodno-oslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini od 1. jula 1944.⁵⁴ Prema tome, novom administrativno-teritorijalnom podjelom bilo je uvedeno 7 okruga, 1 grad u rangu okružnog narodnog odbora (Sarajevo), 77 srezova, 8 gradova u rangu sreskih odbora, 4 gradska reona u istom rangu (u Sarajevu) i 1293 mjesna narodna odbora.⁵⁵ U odnosu na ovu administrativno-teritorijalnu shemu desile su se naknadno neke neznatne izmjene, pa tako u banjolučkom okrugu piskavički srez sa sjedištem u Piskavicama promijenio je sjedište u Omarskoj i dobio naziv omarski, također, u hercegovačkom okrugu osnovan je i trinaesti srez ostrožački sa sjedištem u Ostrošcu, zatim u tuzlanskom okrugu umjesto ugljevičkog sreza uveden je trnovski sa sjedištem u Suhom Polju, a došlo je i do povećanja broja gradova jer je i Derventa dobila status grada.⁵⁶ Sve ove izmjene su bile u nadležnosti Predsjedništva Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, međutim, jedna je došla i na inicijativu Direkcije pošta, telegrafa i telefona u Sarajevu, bila je tehničke prirode, s kojom se morao suglasiti okružni odbor u Tuzli, za koju je rješenje donijelo Ministarstvo unutrašnjih poslova, a odnosila se na srez bijeljinski i promjenu imena Suho Polje u Bijeljinsko Suho Polje.⁵⁷

Vrijeme kraja 1945. i prva polovica 1946. godine bilo je značajno po mnogim odlukama, a jedna od njih bila je sljedeća: "Na osnovu člana 2 Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije mijenja se dosadašnji naziv 'Fede-

⁵⁴ *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine, god. I, br. 11.* Sarajevo: 18. 8. 1945. 108.

⁵⁵ "Zavod za statistiku i evidenciju NR BiH." *Statistički godišnjak 1945-1953.* Sarajevo: 1954. 5.

⁵⁶ "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora". *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. II, br. 10.* Sarajevo: 6. 3. 1946. 165.

⁵⁷ "Rješenje". *Službeni list NR BiH, god. II, br. 54.* Sarajevo: 18. 12. 1946. 615.

ralna Bosna i Hercegovina' i glasi 'Narodna Republika Bosna i Hercegovina'. Ovom Zakonu saobrazice se nazivi svih organa državne vlasti i državne uprave Narodne Republike Bosne i Hercegovine⁵⁸.

Administrativno-teritorijalna podjela bila je osnovica na kojoj je primjenjivan *Opšti zakon o narodnim odborima*⁵⁹ kojeg je donijelo Savezno vijeće i Vijeće naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), a proglasio Prezidijum Narodne skupštine FNRJ na osnovi članka 74. Ustava FNRJ. Odmah na početku potcrtana je i nadalje važnost narodnih odbora kao osnovnih organa državne vlasti neodvojivih od daljnjeg procesa izgradnje državne organizacije na svim razinama, a njihova legitimnost dokazuje se u uvodnim stavovima "[...] kao narodnooslobodilačkih odbora nastalih u toku oslobodilačke borbe protiv fašizma i reakcije".⁶⁰ Zakon je predstavljen kao "[...] širi osnov za aktivno učešće naroda u vršenju vlasti, da bi najšire narodne mase, koje su vijekovima stajale van vlasti, bile uključene u državnu upravu i naučile se upravljanju državom, da bi se u svim stepenima organizacije državne vlasti u punoj mjeri izrazila načela istinske narodne demokratije i da bi se obezbjedilo jedinstvo demokratskih načela u ustrojstvu i radu organa državne vlasti i državne uprave u našim narodnim republikama, autonomnim pokrajinama i oblastima."⁶¹ U 90 članaka detaljno su propisane opće odredbe, zadaci i nadležnosti narodnih odbora, njihovo ustrojstvo, njihovi odnosi prema višim organima državne vlasti i uprave i pravila za administrativni rad. Hijerarhijski ustrojena ljestvica nadležnosti, odgovornosti, kontrole i postavljenih zadataka trebala je omogućiti efikasnu izgradnju socijalističkog društvenog uređenja u svim segmentima djelatnosti. Da bi se ostvarile sve planirane djelatnosti bilo je potrebno primjeriti i unutarnju organizaciju narodnih odbora prema rangu kojem su pripadali.⁶² S obzirom na siromaštvo poslijeratnog društva i nedo-

⁵⁸ "Zakon o imenu Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. II, br. 8*. Sarajevo: 20. 2. 1946. 157.

⁵⁹ "Preneseno iz Službenog lista FNRJ, br. 43, 28. 5. 1946)". *Službeni list NR BiH, god II, br. 23*. Sarajevo: 5. 6. 1946. 275.

⁶⁰ "Opšti zakon o narodnim odborima". *Službeni list NR BiH, god. II, br. 23*. Sarajevo: 5. 6. 1946. 275.

⁶¹ Isto.

⁶² "Naredba o unutrašnjoj organizaciji narodnih odbora". *Službeni list NR BiH, god. II, br. 38*. Sarajevo: 5. 9. 1946. 516.

statak kadrova sposobnih za predviđena radna i rukovodeća mjesta, unutarnja organizacija je planirana preširoko. Tako je svaki od sedam okružnih narodnih odbora imao po 10 odjeljenja sa najmanje 27 odsjeka i unutar tih odsjeka brojne referate, čemu se treba pridodati i grad Sarajevo sa još dodatnih 10 odjeljenja i sa najmanje 27 odsjeka, što je samo na razini okružnih organa vlasti bilo ukupno 80 odjeljenja sa 297 odsjeka i još većim brojem referata. Zatim, svaki od 78 srezova imao je sedam odsjeka sa brojnim referatima, a uglavnom ih je bilo između 20 i 29, što je preko 1500 referata. Kada se navedenoj brojci dodaju odsjeci i referati za 9 gradova i četiri reonska odbora u rangu srezova, te njihova administracija, tada ta cifra dostiže blizu 1800 operativnih jedinica. Svaki mjesni narodni odbor (a bilo ih je oko 1293) imao je zakonski propisana tri člana uprave, a neki veći odbori i pojedine referate, što je predstavljalo izuzetno brojna narodnoodborski administrativni aparat potreban u "izgradnji narodne vlasti". Malobrojnost obrazovanog kadra, nemogućnost organiziranja predviđene sheme, nedostatak kancelarijskog prostora i materijala, veoma nepovoljne komunikacijske veze i izražena preopterećenost uglavnom istih ljudi (poznatih kao *kadrovici*) angažiranih na mnogim zadacima privrednog, partijskog i državnog sektora otežavalo je efikasnost cjelokupnog sustava vlasti na terenu, odnosno ostvarivanje mnogo manjih efekata nego što se to očekivalo s vrha državne piramide.

Nakon rasprava o funkcioniranju narodnih odbora na svim razinama, Narodna skupština je vrlo brzo, već početkom 1947. godine donijela novi *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli*,⁶³ kojim je nastojala smanjiti broj okružnih narodnih odbora i koncentrirati vlast na terenu na manji broj organa, a time i na lakšu komunikaciju i efikasniju distribuciju potrebnih informacija, izvješća i stalne kontrole u obnovi privrednih objekata lokalnog značaja. Ovim *Zakonom* smanjen je broj okruga, jer se došlo do zaključka da je postojeća organizacijska mreža obimna. Tako je teritorija Bosne i Hercegovine bila podijeljena na četiri okruga, i to na: banjolučki sa sjedištem u Banja Luci, mostarski u Mostaru, sarajevski u Sarajevu i tuzlanski u Tuzli, što je podsjećalo na nekadašnju podjelu na oblasti. Grad Sarajevo je zbog važnosti republičkog središta ostao izdvojen iz administrativnog sastava sarajevskog okruga

⁶³ "Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na okruge". *Službeni list NR BiH, god. III, br. 2*. Sarajevo: 9. 1. 1947. 21.

kao samostalno područje narodne vlasti. Ovom reorganizacijom ukinuta su tri okruga, i to: travnički, dobojski i bihački, a hercegovački je preimenovan u mostarski. Srezovi iz njihovog sastava raspoređeni su prema reorganizaciji u četiri okruga, tako se broj srezova u pojedinim okruzima znatno povećao, pogotovo u banjolučkom (sa 13 na 20) i tuzlanskom (sa 12 na 20), a neznatno u sarajevskom sa 12 na 13, dok je mostarski ostao sa istim brojem srezova. Dvanaest srezova iz prethodne sheme je ukinuto i pregrupirano na sljedeći način: omarski i laktaški banjolučkom srezu, lučipalanački sanskom, širokobriješki mostarskom, ostrožački konjičkom, ljubinski trebinjskom, kalinovački fočanskom, sredanjski sarajevskom, viteški travničkom, gornjovakufski bugojanskom, lukavački tuzlanskom i trnavski bijeljinskom srezu.⁶⁴ Ukidanje pojedinih srezova i sreskih središta na terenu je izazvalo različite reakcije često i negativne, ali to nije ometalo vlast u namjerama u traganju za najefikasnijim rješenjem u datom vremenu. *Zakonom* je izdvojeno jedanaest gradova iz administrativnog sastava srezova u posebna područja narodne vlasti, a to su bili: Banja Luka, Prijedor, Bihać, Mostar, Zenica, Travnik, Bijeljina, Brčko, Tuzla, Doboj i Derventa. Već ustaljenom procedurom, zakon je donijela Narodna skupština NR BiH, proglasio ga njen Prezidijum, a predsjednik vlade je bio ovlašten donijeti sve potrebne mjere za njegovo sprovođenje.⁶⁵ Reorganizacija je rukovodstvima na terenu donijela dodatni posao, pošto se morala primjeriti organizacija narodnih odbora na svim razinama novoj shemi administrativno-teritorijalne podjele.

Bez obzira na smanjenje broja okružnih i sreskih administrativno-teritorijalnih jedinica, nova reorganizacija vlasti nije se pokazala efikasnom u sprovođenju zacrtanih zadataka. Vrlo česte reorganizacije nisu mogle ostvariti željene rezultate za kratko vrijeme jer se neke narodnoodborske jedinice nisu uspjele organizirati prema prethodnoj shemi, a dolazile su već nove izmjene. Aktualna vlast je uočila da neefikasnost okružnih narodnih odbora usporava procese neophodne za ostvarivanje zacrtanih zadataka u 1947. godini. Bila je potrebna brža i neposrednija komunikacija između organa vlasti na terenu sa pojedinim republičkim resornim ministarstvima i sa vladom, što se smatralo preduvjetom efikasnog ostvarivanja Petogodišnjeg plana. U sljedećem koraku

⁶⁴ Isto. 22.

⁶⁵ Isto.

reorganizacije, koja je uslijedila za nepunih pet mjeseci, sredinom 1947. godine, Narodna skupština Bosne i Hercegovine vođena zamašnim planskim zadacima, donijela je ponovo novi *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli*.⁶⁶ Ovim najnovijim zakonom ukinuti su okružni narodni odbori, a potvrđene su sljedeće administrativno-teritorijalne jedinice: srezovi, gradovi, gradski reoni, gradska naselja i područja mjesnih narodnih odbora. Srez je definiran kao prirodna i ekonomska cjelina na čijem području je više mjesnih narodnih odbora koji imaju zajedničke ekonomske, kulturne i administrativne interese, te ih je na teritoriji Bosne i Hercegovine formirano 65 sa sjedištem u mjestu za koji se smatrao životnim centrom sreza.⁶⁷ Povećan je broj gradova na trinaest: Sarajevo, Banja Luka, Prijedor, Jajce, Bihać, Mostar, Travnik, Zenica, Tuzla, Brčko, Bijeljina, Doboj i Derventa, jer prema obrazloženju, oni se razlikuju po broju stanovnika, razvijenijoj privrednoj strukturi i kulturnoj važnosti u odnosu na ostala mjesta. Gradovi su bili izdvojeni iz sastava srezova i postali posebne administrativno-teritorijalne jedinice.⁶⁸ Za grad Sarajevo je naznačeno da je glavni grad Narodne Republike Bosne i Hercegovine u kome je sjedište najviših organa državne vlasti i državne uprave NR BiH. Sarajevo je bilo podijeljeno na četiri gradska reona, a gradski reon je definiran kao "[...] administrativno-teritorijalna jedinica na području većeg grada, a obrazuje se zbog privrednih, kulturnih, socijalnih i drugih osobenosti gradskog područja i pojedinog njegovog dijela, a radi ostvarivanja što neposrednijeg učešća građana u radu organa državne vlasti i državne uprave".⁶⁹ Za ostale gradove ostavljena je mogućnost osnivanja gradskih naselja, što je bilo u nadležnosti Prezidijuma Narodne skupštine NR BiH nakon ocjene opravdanosti takvog zahtjeva. Srezovi su bili podijeljeni na mjesne narodne odbore čiji je broj varirao od sedam (sokolački, prozorski, bilečki) do 25 u banjolučkom, što je bio i najveći broj mjesnih odbora u jednom srezu, a nešto manji broj bio je u bijeljinskom (23), tuzlanskom (22) i prijedorskom (20) srezu. Većina sreskih odbora imali su između 11 i 15 mjesnih narodnih odbora u svom sastavu.

⁶⁶ "Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. III, br. 29*. Sarajevo: 7. 7. 1947. 315.

⁶⁷ Isto. 319.

⁶⁸ Isto. 325.

⁶⁹ Isto. 333.

Ovim zakonom razgraničene su teritorije pojedinih organizacionih jedinica vrlo detaljno.⁷⁰ Novom reorganizacijom pokrivena je bosanskohercegovačka teritorija sa 65 srezova koji koordiniraju rad nad 875 mjesnih narodnih odbora, a ovi svojom organizacijom djeluju na 5.510 naseljenih mjesta (sela, zaseoka, naselja i manjih gradova u sastavu njihovih područja). Gornjim brojevima potrebno je dodati gradske narodne odbore (bilo ih je 13) i reonske (4 u gradu Sarajevu). Da bi se izabrala narodna vlast prema novoj administrativno-teritorijalnoj podjeli, Narodna skupština NR BiH donijela je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore*,⁷¹ kojim je pravno regulirana izravna nadležnost centralnih organa vlasti nad sreskim i gradskim narodnim odborima. Iz zakona su izbrisane okružne instance vlasti i prenesene na Prezidijum Narodne skupštine NR BiH, koji odlučuje o relevantnim pitanjima za sreske, gradske i reonske narodne odbore, čime je postignuta centralizacija vlasti. Sreski narodni odbori odlučivali su o pitanjima mjesnih narodnih odbora, ali su o tome morali izvijestiti Prezidijum Narodne skupštine. Ovaj zakon bio je vrlo bitan za izbore narodnih odbornika, pa su njime propisane i izborne komisije. Ustanovljene su: Zemaljska izborna komisija i sreske izborne komisije sa statusom stalnih državnih organa sa mandatom od 3 godine. Od izbora je ovisio budući rad narodnih odbora, stoga su izborne komisije bile potpuno u nadležnosti najviših državnih instanci. "Zemaljsku izbornu komisiju postavlja Prezidijum Narodne skupštine NR BiH. Zemaljska izborna komisija sastoji se od pretsjednika, sekretara i tri člana. Njima se određuju zamjenici. Za pretsjednika i njegovog zamjenika postavljaju se sudije Vrhovnog suda NR BiH."⁷² Kontrola cijelog izbornog postupka vrši se tako što je Zemaljska izborna komisija nadležna za "[...] 1. tehničku pripremu izbora; 2. postavljanje sreskih izbornih komisija; 3. utvrđivanje na predlog sreske izborne komisije izbornih jedinica kao i broja odbornika koji se u njima bira; 4. rješavanje po žalbama protiv rješenja sreskih izbornih komisija i 6. vršenje drugih zadataka po odredbama ovog zakona".⁷³ Precizno su pro-

⁷⁰ Isto. 362-378.

⁷¹ "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore". *Službeni list NR BiH*, god. III, br. 30. Sarajevo: 11. 7. 1947. 387.

⁷² Isto. 388.

⁷³ Isto.

pisani svi detalji u vezi sa izborima narodnih odbornika. Termin “zasjedanje” zamijenjeno je u “sjednicu”, što ukazuje na mirnodopske uvjete rada.⁷⁴ Osim navedenog, strogo kontrolirani sustav se uočava i u praksi da ono što izravno ne propisuje Prezidijum Narodne skupštine ili Zemaljska komisija, o tome ih moraju izvijestiti sreski narodni odbori ili sreske izborne komisije. Dati su striktni rokovi za sazivanje novoizabranih organa vlasti uz obavezno slanje izvješća o izborima, zapisnika biračkih odbora i davanje na uvid biračkih popisa verifikacionoj komisiji. Prema tome, nakon nekoliko pokušaja uređenja administrativno-teritorijalne podjele, ovim zakonom su ukinuti okružni narodni odbori kao kočnice neposredne suradnje najviših organa vlasti sa onima na terenu, zatim uz čvrsto propisanu hijerarhijsku subordinaciju i kontrolu nastojala se pripremiti osnovica za izvršavanje postavljenih zadataka u svim vidovima djelatnosti, a osobito iz Petogodišnjeg plana. Samostalne inicijative u razgraničenju između nižih organa vlasti nisu bile dopuštene, već je Vlada NR BiH decidno propisala *Uputstvo o načinu opisivanja granica gradskih reona i gradskih naselja*,⁷⁵ a Prezidijum Narodne skupštine NR BiH donio je *Odluku o obrazovanju gradskih naselja*⁷⁶ i to gradskog naselja Ilidža na području grada Sarajeva i dva u gradu Tuzli, Slavinovića i Bukinja, uz davanja statusa samostalnih administrativno-teritorijalnih jedinica.

Ukidanje okružnih narodnih odbora nametnulo je potrebu raspodjele nadležnosti sa okružnih na državne organe. Jedan od glavnih razloga za ukidanje okružnih odbora bile su njegove prevelike ovlasti i njihovo osamostaljivanje kao značajnih centara političke i ekonomske moći što nije odgovaralo republičkoj vlasti. Vlada NR BiH je to pitanje uredila vrlo brzo svojom *Uredbom o prenosu poslova koje su vršili okružni narodni odbori na druge državne organe*.⁷⁷ Ovom zakonskom uredbom poslovi iz nadležnosti okružnih narodnih odbora preneseni su na sreske i gradske narodne odbore, a na resorna mi-

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ “Uputstvo o načinu opisivanja granica gradskih reona i gradskih naselja”. *Službeni list NR BiH, god. III, br. 33*. Sarajevo: 23. 7. 1947. 424.

⁷⁶ “Odluka o obrazovanju gradskih naselja”. *Službeni list NR BiH, god. III, br. 34*. Sarajevo: 30. 7. 1947. 435.

⁷⁷ “Uredba o prenosu poslova koje su vršili okružni narodni odbori na druge državne organe”. *Službeni list NR BiH, god. III, br. 34*. Sarajevo: 30. 7. 1947. 435.

nistarstva Vlade NR BiH sljedeći poslovi: “[...] donošenje propisa o iskorišćavanju privatnih poljoprivrednih mašina i cijenama njihovih usluga u okviru opšteg cjenovnika; odobravanje regulacije i parcelacije gradova i većih naselja; regulacija rijeka, izgradnja i regulacija kanala i pristaništa; davanje proizvodnih zadataka industrijskim preduzećima u okviru privrednog plana; davanje dozvola za rad zadružnim i privatnim industrijskim preduzećima; izdavanje dozvola za rad apotekarima; održavanje puteva saveznog i republikanskog značaja; osnivanje i izdržavanje gimnazija, učiteljskih škola, učiteljskih tečajeva, umjetničkih škola, specijalnih škola i specijalnih domova (internata); nadzor nad osnovnom i nad opštom i stručnom srednjoškolskom nastavom i sprovođenje plana eksploatacije šumom; dok je u nadležnost Predsjedništva Vlade NR BiH prešlo davanje suglasnosti za imenovanja i ostale službeničke odnose narodnih odbora”.⁷⁸ Za ukupan razvoj bosanskohercegovačke privrede jedan od bitnih resursa bile su šume nad kojima su okružni narodni odbori, odnosno njegove komisije imale značajne ovlasti i finansijsku dobit. Okružne komisije su imale u svojoj nadležnosti šumske posjede podržavljene eksproprijacijom i konfiskacijom, pa su reorganizacijom vlasti preimenovane u *Prvostepene komisije za dodjeljivanje šuma*, a kako su se one nalazile na području više srezova njihovo sjedište određivao je Ministar šumarstva, kao i njihov sastav, u koji su bili imenovani: šumski stručnjak u svom djelokrugu po prijedlogu resornog ministra, poljoprivredni stručnjak po prijedlogu Ministra poljoprivrede, predstavnik šumskih, odnosno seljačkih radnih zadruga po prijedlogu Glavnog zadružnog saveza NR BiH i predstavnici izvršnih odbora sreskih narodnih odbora na čijem području leže šume i šumska zemljišta.⁷⁹ Uključivanjem svih zainteresiranih strana između sreskih i ministarskih instanci očekivala se i tješnja suradnja u ostvarivanju svih ostalih planskih zadataka, ali i kontrola ovog vrlo važnog privrednog resursa. Uspostavljenim izravnim povezivanjem najviših republičkih instanci sa sreskim, gradskim i drugim narodnim odborima, odnosno ukidanjem okružnih odbora očekivali su se povoljniji rezultati.

Tijekom 1948. godine narodna vlast funkcionirala je prema izloženoj shemi, a doneseno je samo nekoliko odluka kojima su se promijenile granice

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

postojećih administrativno-teritorijalnih jedinica, uglavnom obrazlažući ih razlozima praktične prirode, ali i potrebom povezivanja teritorija u ekonomske cjeline sa što boljim mogućnostima prometnog povezivanja. Nakon određenog vremena, kada je nova organizacija vlasti zaživjela, ukazala se potreba za korekcijama granica između pojedinih administrativno-teritorijalnih jedinica, na što je vrlo ozbiljno reagirao Prezidijum Narodne skupštine NR BiH donoseći odluke o ispravljanju granica između srezova,⁸⁰ grada Sarajeva,⁸¹ zatim ostalih gradova, gradskih reona i naselja, te područja mjesnih narodnih odbora⁸² a osobito, određivanju područja u vezi sa mjesnim narodnim odborima.⁸³ To je značilo i novu raspodjelu administrativne dokumentacije. Pred sam kraj 1948. godine, nakon provedene procedure u Narodnoj skupštini NR BiH, Prezidijum proglašava *Zakon*⁸⁴ kojim se gradu Trebinju daje status grada, a početkom 1949. godine raspisuje izbore za njegov gradski narodni odbor,⁸⁵ tako da ih je tada bilo ukupno četrnaest u Bosni i Hercegovini. Ove odluke bile su u najtješnjoj vezi sa imenovanjem Vlade Šegrtu za predsjednika Prezidijuma, čime se ovaj narodni heroj odužio svom zavičaju. Navedenim odlukama i uredbama su se tijekom 1948. godine uredili i najsitniji detalji oko razgraničenja mjesnih, sreskih i gradskih narodnih odbora, ali i precizno utvrdile nadležnosti svakog od njih. Ogroman posao administriranja bio je redovita tema brojnih izvješća sa terena u kojima su se naglašavali nedostaci, a među najčešćim bili su: kratkoća vremena za izvršavanje zadataka, nedostatak i optere-

⁸⁰ "Odluka o isprawkama granica srezova". *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 15.* Sarajevo: 14. 4. 1948. 119.

⁸¹ "Odluka o ispravci granica grada Sarajeva". *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 15.* Sarajevo: 14. 4. 1948. 120.

⁸² "Odluka o određivanju granica gradova, gradskih reona, gradskih naselja i područja mjesnih narodnih odbora". *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 15.* Sarajevo: 14. 4. 1948. 121.

⁸³ "Odluka o spajanju, odvajanju i ukidanju postojećih i obrazovanju novih administrativno-teritorijalnih jedinica, promjeni naziva administrativno-teritorijalnih jedinica i promjeni sjedišta organa državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica." *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 15.* Sarajevo: 14. 4. 1948. 219.

⁸⁴ "Zakon o izmjeni Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 51.* Sarajevo: 23. 12. 1948. 530.

⁸⁵ "Ukaz o raspisivanju izbora za Gradski narodni odbor Trebinje". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 1.* Sarajevo: 6. 1. 1949. 2.

ćenost istih ljudi brojnim poslovima, daljnji nedostatak adekvatnih uvjeta za rad i vrlo spora komunikacija između mjesnih i sreskih organa vlasti. Sa druge strane, od viših državnih instanci nuđena je pomoć, uglavnom su bili poslani službenici određenih odjeljenja na teren, gdje se to shvatalo kao inspekcija, a u dopisima je dirigirana potreba ostvarivanja postavljenih zadataka. Značajan utjecaj na efikasnost rada u mjesnim i sreskim narodnim odborima imale su kontrolne komisije koje su se od svog osnivanja početkom 1945. godine već ispraksirale u svom poslu na svim razinama vlasti. Kontinuitet ostvarivanja zacrtane politike u izgradnji narodne vlasti morala se provoditi, a svi oni koji to nisu činili morali su napustiti organe vlasti. Razrješenja dužnosti pojedina i raspuštanja neefikasnih organa vlasti bilo je javno objavljivano putem službenih listova, a najčešći razlozi su bili sljedeći: "[...] Mjesni narodni odbor Gornji Bešpelj, srez Jajce, radi toga što je na svojoj sjednici donio odluku da neće učestvovati u poreskoj komisiji i da neće plaćati porez za 1945. i 1946. godinu i što je odlučio da odbornici neće dolaziti na sjednice motivišući sa tim, da nisu nagrađeni. [...] MNO Rilić, srez Bugojno, radi toga što odbor ima nasilnički stav prema narodu i što ne sprovodi direktive viših organa, a da se razrješe dužnosti odbornici slijedećih mjesnih narodnih odbora [...] radi toga što svoju predsjedničku dužnost potpuno zanemaruju i što mu je stav i rad direktivama viših organa [...] predsjednika radi toga što je pred narodom psovao narodnu vlast i državu i pošto je pristran u radu i odan alkoholu, [...] radi neobjektivnosti i saboterstva u radu i što je psovao narodnu vlast, te što ne dolazi na sjednice odbora i radi harangiranja na rad odbora [...]".⁸⁶ Ovakvi primjeri bili su brojni, ali bilo je slučajeva kada su raspušteni cijeli gradski odbori kao npr. "[...] raspuštaju se i razrješuju dužnosti svi članovi GNO u Bihaću, zato što je na osnovu provedenih izvida od strane Okružnog narodnog odbora u Bihaću, utvrđeno da je odbor novčanu socijalnu pomoć kao i odjeću i obuću davao onima kojima ista nije pripadala, što su članovi toga Odbora samovoljno i protuzakonito rukovali sa narodnom (državnom) imovinom, što je odbor izdavao hranu preko tablice iako je imao i propisanu tablicu, što su molbe i žalbe koje su stizale od građana bile nerješene dva do tri mjeseca, što se nemarno odnosi prema direktivama viših organa narodne vlasti i što

⁸⁶ "Odluka o raspuštanju i razrješenju dužnosti odbornika mjesnih narodnih odbora". *Službeni list NR BiH, god. II, br. 37*. Sarajevo: 4. 9. 1946. 428.

u svom radu ne pokazuje nimalo volje da svlada postavljene zadatke [...].”⁸⁷ Sličnih primjera bilo je tijekom svih godina, a slijedeći ih moguće je analizirati rad nadzornih i kontrolnih komisija koje su budno pratile rad organa vlasti i pojedinaca u njima. Osim razrješenja dužnosti, što se tiče kadrovske politike, vrlo često su premješteni ljudi s jedne na drugu funkciju ili dužnost, odnosno na mjesta gdje su viši organi vlasti ocjenjivali da su potrebniji. Ova praksa je bila važeća za sve razine vlasti, od najnižih do republičkih i saveznih ministarstava i te promjene dešavale su se veoma često i to bez potpune suglasnosti premještene osobe.

Za prva četiri mjeseca 1949. godine uređivale su se granice između srezova i mjesnih narodnih odbora,⁸⁸ zatim su određene granice grada Trebinja⁸⁹ i osnovan kalinovački srez sa sjedištem sreskog narodnog odbora u Kalinoviku, čime se broj srezova popeo na 66 u Bosni i Hercegovini.⁹⁰ Ovim izmjenama došlo je do pomjeranja u organizaciji mjesnih narodnih odbora unutar srezova (gatačkom, konjičkom, sarajevskom i fočanskom),⁹¹ što je zahtijevalo dodatno administriranje. Kada su se odredile granice, nadležnosti i donekle uhodala administrativno-upravna organizacija narodnih odbora od mjesnih do republičkih organa vlasti, što je funkcioniralo u vremenu od 7. 1. 1947. godine, sa manjim ili većim izmjenama po pitanju razgraničenja, do aprila 1949. godine, ponovo dolazi do radikalnog zaokreta. Brojni srezovi su za naznačeno vrijeme postali moćna središta, te je republička vlast konstatirala da se zbog njihove brojnosti gubi moć efikasne koordinacije nad njihovim ra-

⁸⁷ “Odluka o raspuštanju Gradskog narodnog odbora u Bihaću.” *Službeni list NR BiH, god. II, br. 53.* Sarajevo: 11. 12. 1946. 601.

⁸⁸ “Odluka o odvajanju postojeće i obrazovanju nove administrativno-teritorijalne jedinice kao i o izmjeni granica srezova i granica mjesnih narodnih odbora na području srezova zavidovičkog, vareškog i kladanjskog.” *Službeni list NR BiH, god. V, br. 6.* Sarajevo: 10. 2. 1949. 65.

⁸⁹ “Odluka o ukidanju, spajanju i izmjeni granica područja mjesnih narodnih odbora i o određivanju granica grada Trebinja.” *Službeni list NR BiH, god. V, br. 6.* Sarajevo: 10. 2. 1949. 66.

⁹⁰ “Zakon o izmjeni Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine.” *Službeni list NR BiH, god. V, br. 16.* Sarajevo: 21. 4. 1949. 142.

⁹¹ “Odluka o odvajanju i pripajanju dijelova postojećih i obrazovanju novih administrativno-teritorijalnih jedinica i određivanja granica područja mjesnih narodnih odbora.” *Službeni list NR BiH, god. V, br. 37.* Sarajevo: 15. 9. 1949. 271.

dom. Težeći strogo centraliziranoj organizaciji državno-upravnih organa vlasti, Prezidijum Narodne skupštine NR BiH donio je novi *Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR Bosne i Hercegovine na oblasti*,⁹² kojim se osnivaju četiri oblasti, i to: banjalučka sa sjedištem Oblasnog narodnog odbora u Banjoj Luci, mostarska u Mostaru, sarajevska u Sarajevu i tuzlanska u Tuzli, a grad Sarajevo kao glavni grad izdvaja se iz sarajevske oblasti u posebnu administrativnu jedinicu u područje Gradskog narodnog odbora. Srezovi, kojih je bilo 66, raspoređuju se u novoformirane četiri oblasti, tako što banjalučkoj oblasti pripada 20, mostarskoj 13, sarajevskoj 15 i tuzlanskoj 18 srezova. Osim Sarajeva, još je bilo 13 gradova, pa su i oni bili raspoređeni unutar oblasti: 4 (Banja Luka, Bihać, Jajce i Prijedor) u banjalučkoj; 2 (Mostar i Trebinje) u mostarskoj; 2 (Zenica i Travnik) u sarajevskoj i 5 gradova (Bijeljina, Brčko, Derventa, Doboj i Tuzla) u tuzlanskoj oblasti. Primjenom novog zakona morao je ponovo uslijediti obiman posao izbora narodnih odbora i procedura prijenosa nadležnosti na njih.⁹³ Republički organi bili su svjesni odgovornosti za takav organizacijski zaokret, pa je već u martu prije proglašenja zakona, na prijedlog predsjednika Komiteta za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti, Vlada NR BiH donijela *Rješenje o imenovanju članova sekretarijata Vlade za organizovanje oblasnih narodnih odbora*.⁹⁴ U središtima svakog od četiri oblasna narodna odbora organizirani su Sekretarijati Vlade. To su bila relativno brojna tijela. Tri sekretarijata su brojala po jedanaest i jedan dvanaest (sarajevska oblast) članova. Na čelu tih sekretarijata bili su komunisti na visokim političkim i upravnim funkcijama i to: predsjednik Komisije državne kontrole NR BiH (za Banja Luku), ministar prosvjete (za Mostar), ministar drvne industrije (za Sarajevo) i sekretar Sekretarijata Vlade NR BiH za personalnu službu (za Tuzlu).⁹⁵ Ostalih deset, odnosno 11 članova (za Sarajevo) imali su također vrlo značajne pozicije u vlasti, kao npr: predsjednici sreskih i gradskih komi-

⁹² "Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine na oblasti". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 16*. Sarajevo: 21. 4. 1949. 141.

⁹³ "Zakon o izboru i radu privremenih oblasnih narodnih odbora i o načinu prenosa nadležnosti na oblasne narodne odbore". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 16*. Sarajevo: 21. 4. 1949. 141.

⁹⁴ "Rješenje o imenovanju članova Sekretarijata Vlade za organizovanje oblasnih narodnih odbora". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 14*. Sarajevo: 7. 4. 1949. 125.

⁹⁵ Isto.

teta KP BiH, članovi CK KP BiH, članovi ili predsjednici pojedinih odjeljenja CK KP BiH, oficiri Jugoslavenske armije, predsjednici izvršnih odbora sreskih i gradskih narodnih odbora, studenti iz Bosne i Hercegovine na Višoj političkoj školi u Beogradu i načelnici republičkih ministarstava. U svakom od sekretarijata bili su raspoređeni kadrovi iz navedenih struktura vlasti, a sekretari sekretarijata bili su ljudi porijeklom iz tih krajeva ili su u njima imali ogroman politički utjecaj. Planirano je da ova reorganizacija vlasti mora uspjeti. Cilj je bio koncentrirati vlast na manji broj dobro organiziranih regionalnih centara, jer je zaključeno da je postojeća vlast razučena na veliki broj srezova (66), čija je administracija stvarala velike troškove, a bila je i neefikasna. Osim toga, bilo je teško kontrolirati ih, posjećivati, pomagati im u radu, a primijećeno je da su se i oni počeli pretvarati u moćna politička središta što nije odgovaralo republičkoj vladi. Zamisao je bila da je lakše putem provjerenih kadrova koordinirati i kontrolirati rad u četiri centra koji će odgovarati za rad nižih organa vlasti na njihovoj teritoriji, te tako rasteretiti ministarstva u Sarajevu. Nakon vrlo ozbiljnih političkih priprema, prvih takve vrste nakon 1945. godine, te nakon proglašenja novog zakona o uređenju Bosne i Hercegovine, krenulo se u realiziranje postavljenih zadataka. Prioritetan posao bio je pripremiti izbore. Prezidijum Narodne skupštine NR BiH izdao je ukaz o izboru narodnih odbornika,⁹⁶ kojim je precizno propisano za svaki sreski i gradski narodni odbor koliki broj odbornika su obavezni birati, u rasponu od jednog do trinaest. Prema tome, u privremene oblasne narodne odbore trebalo je izabrati po 120 odbornika za banjalučku i tuzlansku oblast, za mostarsku 75 i za sarajevsku 95 odbornika.⁹⁷ Interesantno je spomenuti jedan detalj koji je urađen prije izbora za nove organe vlasti, a to je bila odluka Prezidijuma Narodne skupštine NR BiH o promjeni imena mjesta "Lukavac Muslimanski" u "Lukavac".⁹⁸ Ovo je bila do tada jedina promjena naziva naseljenog mjesta ovakve vrste, mada je bilo 71 mjesto u Bosni i Hercegovini sa nacionalnim ili vjerskim dodatkom i uglavnom su bili smješteni u sjeveroistočnom dijelu Bo-

⁹⁶ "Ukaz o određivanju broja narodnih odbornika koji će se birati na područjima pojedinih sreskih i gradskih narodnih odbora u privremene oblasne narodne odbore". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 7*. Sarajevo: 28. 4. 1949. 149.

⁹⁷ Isto. 150.

⁹⁸ "Odluka o promjeni imena 'Lukavac Muslimanski' u 'Lukavac'. " *Službeni list NR BiH, god. V, br. 7*. Sarajevo: 28. 4. 1949. 150.

sne i to je najveći broj bio u tuzlanskom srezu, 27; zatim u gradačaćkom, 8; po 4 u srebreničkom, maglajskom, teslićkom i dobojskom; po 3 u zvrničkom, zavidovićkom, derventskom i prnjavorskom; po 2 u vlasenićkom, bosansko-gradiškom i brčanskom, a samo po jedan u bosanskokrupskom i modrićkom srezu. To su bili nazivi sela i zaseoka, a samo u tri veća naselja sa nacionalnim predznakom u imenu su bila smještena središta mjesnih narodnih odbora i to u Lukavcu Muslimanskom (tuzlanski srez) i Špionici Srpskoj i Srnici Srpskoj (gradačaćki srez). S obzirom da ova dva posljednja nisu imala važnosti u privrednom pogledu na razini saveznog značaja, njihova imena nisu se ni mijenjala, što nije bio slučaj sa Lukavcem koji je igrao vrlo važnu ulogu u Petogodišnjem planu ostvarivanja zadataka preduzeća saveznog značaja smještenih u Tuzlanskom bazenu.⁹⁹ Bilo je određeno da se izbori za privremene oblasne narodne odbore obave za 30 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona, što je bio kratak rok uz sve ostale poslove koji su bili na aktualnim strukturama vlasti. Da bi se taj proces ubrzao, predviđeno je da se odbornici za oblasnu instancu vlasti biraju između odbornika sreskih i gradskih narodnih odbora, ali je ostavljena mogućnost biranja i ostalih građana koji imaju biračko pravo. Propisana je procedura o svim relevantnim pitanjima, tako da je bio vrlo jasan cjelokupni postupak, a ostavljeno je Prezidijumu Narodne skupštine NR BiH i Vladi NR BiH da u svojim nadležnostima dodatnim ukazima urede odnose između republičkih i lokalnih nadležnosti po svim pitanjima. Ubrzo su ukazom zakazani izbori za 15. maj 1949. godine,¹⁰⁰ a da bi oni u potpunosti uspjeli Vlada BiH izdaje dodatno *Uputstvo o načinu sprovođenja izbora odbornika privremenih oblasnih narodnih odbora*.¹⁰¹ I ovaj put izbori su morali uspjeti jer su propisana pravila ukazivala na to, što ilustrira sljedeći važan detalj: "Glasač glasa na taj način što će na glasačkom listiću potcrtati imena onih kandidata za koje glasa. – Ukoliko bi na glasačkom listiću bilo potcrtano više kandidata nego što se bira odbornika uzima se da je glasač glasao za potreban broj kandidata potcrtanih na glasačkom listiću po redu odozgo. – Ako bi na glasačkom

⁹⁹ *Oslobođenje*, god. VI., br. 772. Sarajevo: 15. 4. 1949. 3.

¹⁰⁰ "Ukaz o izboru odbornika u privremene oblasne narodne odbore". *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 17. Sarajevo: 28. 4. 1949. 149.

¹⁰¹ "Uputstvo o načinu sprovođenja izbora odbornika privremenih oblasnih narodnih odbora". *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 17. Sarajevo: 28. 4. 1949, 151.

listiću bilo potcrtano manje kandidata nego što je potrebno, uzima se da je birač glasao i za nepotcrtane kandidate redom odozgo do potrebnog broja”.¹⁰² Prema tome, uputstvima nisu predviđene situacije nevažećih listića. Osim ovog najvažnijeg zadatka u organizaciji narodne vlasti, u nadležnosti Prezidijuma Narodne skupštine bila su sva pitanja razgraničenja, pa je između ostalog, premjestio sjedište sreza fojničkog iz Fojnice u Kiseljak.¹⁰³ Izabrani odbornici za privremene oblasne odbore su prema proceduri bili iz sreskih i gradskih narodnih odbora. Mada su već za taj stupanj vlasti bili provjereni, ipak je verifikacijska komisija za svaki privremeni oblasni odbor davala konačnu riječ o njihovom potvrđivanju, a neke mandate mogla je poništiti “iz proceduralnih razloga”. Ovo je bila ujedno i prilika da se još jednom provjere kandidati koji su trebali obnašati vrlo važne funkcije vlasti. Sekretarijati Vlade BiH su pomagali u ovom poslu, a bili su neslužbeno i komisija koja je kontrolirala ukupan rad i vodila brigu o podobnosti izabranih odbornika. Već za 21. 5. 1949. godine sazvano je prvo zasjedanje privremenih oblasnih narodnih odbora što je ocijenjeno u partijskim komitetima kao vrlo uspješno obavljen posao. Izbori na svim razinama vlasti bio je prioritetan zadatak za funkcioniranje državno-upravnog aparata, pa je u tom pravcu Prezidijum Narodne skupštine NR BiH već u jesen iste godine donio *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore*.¹⁰⁴ Njime je potcrtano u uvodnom članku da se izbori vrše “[...] po odredbama ovog zakona na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem”.¹⁰⁵ S obzirom na važnost izbora budućih odbornika u vremenu velikih političkih promjena i ekonomskih zadataka “Pravo da biraju i da budu birani na izborima odbornika za sve narodne odbore imaju svi građani FNRJ koji imaju prebivalište na području administrativno-teritorijalne jedinice u kojoj se vrši izbor a koji uživaju biračko pravo. – U oblasni narodni odbor mogu biti birani i građani NR BiH koji nemaju prebivalište na području tog oblasnog narodnog odbora. U sreske na-

¹⁰² Isto.

¹⁰³ “Odluka o promjeni sjedišta Sreskog narodnog odbora Fojničkog”. *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 18. Sarajevo: 5. 5. 1949, 157.

¹⁰⁴ “Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore”. *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 37. Sarajevo: 15. 9. 1949, 261.

¹⁰⁵ Isto.

rodne odbore mogu biti birani i građani FNRJ koji nemaju prebivalište na području u kojem je središte sreza, a koji su svojim radom vezani za srez”.¹⁰⁶ Ove odredbe su bile bitne zbog uključivanja stručnog kadra angažiranog na velikim privrednim objektima. U narodne odbore bilo je potrebno uključiti i vojna lica, koja se nisu smjela zanemariti ne samo zbog zasluga iz rata, već i zbog toga što su se ove strukture smatrale vjernim sljedbenicima partijske ideje u izgradnji socijalizma. Stoga, “Pravo da biraju i da budu birani imaju i vojna lica koja nemaju prebivalište na području administrativno-teritorijalne jedinice u kojoj se vrši izbor. – Vojna lica koja se nalaze na odsluženju kadra van mjesta svog prebivališta mogu takođe biti birana i predlagati kandidate na izborima odbornika za narodne odbore u svojoj administrativno-teritorijalnoj jedinici po odredbama ovog zakona”.¹⁰⁷ Unesena je još jedna nova bitna odredba: “Kandidati, njihovi zamjenici, predstavnici kandidata i kandidatskih lista i njihovi zamjenici ne mogu u ovom vremenu biti lišeni slobode osim u slučaju zaticanja u vršenju težeg krivičnog djela”.¹⁰⁸ Tako se i institucija imuniteta proširila na sve organe narodne vlasti, što je bio značajan iskorak u izgrađivanju jednog novog, društvenog sloja sa brojnim osobnim beneficijama. To nije bio zanemarljiv broj kada se zbroji politička struktura prema ukupnoj administrativno-teritorijalnoj shemi u Bosni i Hercegovini, odnosno broj odbornika koji se birao na svim razinama vlasti. Samo za svaki od četiri oblasna narodna odbora biralo se između 180 i 240 odbornika u zavisnosti od broja stanovnika u njima; za grad Sarajevo 180; u gradovima koji su bili izvan sastava srezova između 50 i 100; u reonima između 60 i 90 koji su bili u sastavu grada Sarajeva; zatim u gradovima u sastavu srezova između 35 i 60; te u brojnim mjesnim narodnim odborima između 11 i 50 odbornika.¹⁰⁹ Samo za ilustraciju može se navesti brojnost administrativno-upravnog aparata od 7.225 odbornika izbranih na oblasnim (870), sreskim (4.865), gradskim (1.1209) i reonskim (370) razinama vlasti (bez gradova u sastavu srezova i mjesnih narodnih odbora).¹¹⁰ Kada se tome broju dodaju zamjenici i predlagači kandida-

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto. 262.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ “Odluka o brojnom sastavu oblasnih, sreskih, gradskih i reonskih narodnih odbora”. *Služ-*

ta i kandidatskih lista, broj onih koji su se u narednim godinama svrstali u novu političku elitu bio je doista značajan. Precizno je propisana i izborna procedura, zatim nadležnosti po strogo hijerarhijskoj ljestvici na čijem vrhu je bio Prezidijum Narodne skupštine NR BiH, za sve narodne odbore, osim mjesnih, ali i o tome moraju biti pismeno izviješćeni od strane nižih organa vlasti, potom za Zemaljsku izbornu komisiju koja je preimenovana u Izbornu komisiju NR BiH za čijeg predsjednika i zamjenika se postavljaju sudije Vrhovnog suda NR BiH. Ovim novim izmjenama određeno je da se za predsjednike i zamjenike oblasnih izbornih komisija i Gradske izborne komisije grada Sarajeva postavljaju sudije okružnih sudova, kao i za predsjednike sreskih izbornih komisija sudije sreskih sudova, s mogućnošću da zamjenik ne mora biti sudija, može biti i porotnik dotičnog suda.¹¹¹ U Izbornu komisiju NR BiH imenovani su istaknuti partijski i državni funkcioneri: predsjednik Vrhovnog suda NR BiH, zatim sudija istog suda, predsjednik Glavnog sindikata za BiH, dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, sekretar i član CK Narodne omladine BiH, direktorica Radio-stanice Sarajevo i dva narodna poslanika, što najbolje govori o angažiranosti narodne vlasti oko uspjeha izbora.¹¹² Sreske, gradske i reonske izborne komisije su slijedile isti primjer sastava, ali na nižem rangu funkcija. Tako su predsjednici oblasnih izbornih komisija bile sudije okružnih sudova u oblasnim središtima, u gradu Sarajevu sreskog suda, a zamjenici, sudije sudova istog ranga.¹¹³ Članovi su bili funkcioneri oblasnih odbora sindikata, oblasnih narodnih odbora, oblasnih odbora Antifašističkog fronta žena (AFŽ), sreskih zadružnih saveza, oblasnih odbora narodnog fronta (NF), oblasnih komiteta Narodne omladine, oblasnih odbora Saveza boraca, majori i kapetani Jugoslavenske armije (JA), direktori učiteljskih škola i direktori komunalne banke. Postavljene izborne komisije garantirale su uspjeh zakazanim izborima. S obzirom na kontrolirani pristup ukupnoj reorganizaci-

beni list NR BiH, god. V, br. 40. Sarajevo: 6. 10. 1949. 291.

¹¹¹ "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 37. Sarajevo: 15. 9. 1949. 261.*

¹¹² "Odluka o razrješenju dužnosti članova Zemaljske izborne komisije za izbore odbornika za narodne odbore i postavljanju Izborne komisije Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 40. Sarajevo: 6. 10. 1949. 291.*

¹¹³ "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika za narodne odbore". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 37. Sarajevo: 15. 9. 1949. 263.*

ji i izborima, ovim novim izmjenama propisani su svi detalji kao npr. glasačke “Kutije će biti od drveta ili drugog prikladnog materijala i biće tako udešene da se spuštanje kuglice u njih ne vidi i ne čuje”.¹¹⁴ Koliko su ispoštovani ovi zahtjevi na terenu, naročito u mjesnim narodnim odborima ne može se sa preciznošću odrediti. Da bi se smanjio broj prigovora o načinu glasanja, zakonskim izmjenama detaljno je bila opisana tehnika samog čina glasanja: “Kad birač primi kuglicu stavlja je u ruku, zatim ruku zatvara, pa sa tako zatvorenom rukom prilazi svakoj kutiji redom i u svaku kutiju zavlači zatvorenu ruku. Kuglicu će spustiti u onu kutiju koja pripada kandidatskoj listi odnosno kandidatu za koga hoće da da svoj glas, odnosno u ‘kutiju bez liste’. Kad iz posljednje kutije izvuče ruku, birač će je pred svima otvoriti tako, da svako može vidjeti da u njoj nema više kuglice. – Za vrijeme dok birač vrši glasanje predsjednik i članovi biračkog odbora paze da ne premjesti kuglicu u drugu ruku i da je sobom ne odnese”.¹¹⁵ Pokušalo se također onemogućiti i ponovno glasanje, doduše na pomalo neobičan način: “[...] Ako se koji birač pojavi da glasa, a na njegovo ime već je neko glasao, predsjednik biračkog odbora će narediti da se njegovo porodično i rođeno ime, zanimanje i mjesto stanovanja unese u zapisnik, ali mu neće dopustiti da glasa”.¹¹⁶ Ovaj članak zakona se dalje ne obrazlaže, stoga se postavlja puno pitanja u vezi s mogućnošću manipulacije na izborima. Ove izmjene su donijele nedoumice i oko potpisivanja zapisnika: “Zapisnik potpisuju svi članovi biračkog odbora kao i predstavnici kandidata odnosno kandidatskih lista. Ako predstavnici kandidata odnosno kandidatskih lista ne bi potpisali zapisnik on vrijedi i bez njihovih potpisa. – Svaki član biračkog odbora i predstavnik kandidata ima pravo da izdvoji mišljenje i stavi svoje primjedbe”.¹¹⁷ Nije dalje pojašnjeno da li ta mišljenja imaju utjecaj na ishod izbora i vrijednost zapisnika. Da bi cijela procedura izbora dobila na ozbiljnosti i strogosti u dijelu kaznenih odredbi propisane su vrlo visoke novčane kazne, uglavnom u visini od 20.000 dinara što je velika svota novca za te uvjete kada se uporedi sa plaćama radnika i namještenika (službenika). Uporedo sa donošenjem pravne regulative za izbore, Prezidijum Narodne skupšti-

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Isto.

ne proširio je broj srezova na 67, dodajući postojećim i posuški srez sa sjedištem u Posušju, a istom odlukom je grad Sarajevo podijeljeno na 5 reona.¹¹⁸ Osnivanjem novog posuškog sreza organizacijski su bili pomjerani mjesni narodni odbori u susjednim srezovima (duvanjskom, mostarskom, širokobriješkom i ljubuškom), koje je trebalo administrativno i upravno urediti.¹¹⁹ U daljnjem administrativno-teritorijalnom preuređenju, Prezidijum Narodne skupštine NR BiH povećao je broj gradova u sastavu srezova, pa je već postojećim, kojih je bilo 13, pridodao novih 26 i to: Bosanski Brod, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Šamac, Bugojno, Čapljina, Drvar, Foča, Gradačac, Gračanica, Goražde, Konjic, Livno, Rogatica, Sanski Most, Stolac, Teslić, Vareš, Visoko, Zavidovići, Zvornik, Mrkonjić Grad, Bosanski Petrovac i Prnjavor.¹²⁰ Svi ovi gradovi su bili središta budućih industrijskih ili prerađivačkih postrojenja lokalnog ili republičkog značaja bitnih za ukupan ekonomski razvoj. Bilo je potrebno da imaju posebnu administrativnu upravu s obzirom na obimnost poslova i uzajamnu koordinaciju. Do kraja 1949. godine Prezidijum Narodne skupštine učinio je još jednu izmjenu unutar fočanskog sreza, kada je sela Kruševo i Vučevo pripojio Mjesnom narodnom odboru Sutjeska.¹²¹ Nakon svih većih i manjih administrativno-teritorijalnih izmjena, te propisanih pravila za izbore, Prezidijum Narodne skupštine NR BiH donio je ukaz o raspisivanju općih izbora za izbore odbornika za narodne odbore, i to: 20. 11. za mjesne, gradske u okviru srezova, gradskih naselja i reonske, a 27. 11. 1949. za sreske, gradske i oblasne narodne odbore.¹²² Paralelno sa procesom organiziranja nove administrativno-teritorijalne podjele i prema tome odgovarajućih oblasnih narodnih odbora, odvijao se i

¹¹⁸ "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 37*. Sarajevo: 15. 9. 1949. 269.

¹¹⁹ "Odluka o određivanju granica Sreza posuškog". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 40*. Sarajevo: 6. 10. 1949. 291.

¹²⁰ "Zakon o proglašenju gradova u sastavu srezova". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 37*. Sarajevo: 15. 9. 1949. 269.

¹²¹ "Odluka o pripajanju sela Kruševo i Vučevo području Mjesnog narodnog odbora Sutjeska". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 43*. Sarajevo: 27. 10. 1949. 311.

¹²² "Ukaz o raspisivanju općih izbora za izbore odbornika za narodne odbore". *Službeni list NR BiH, god. V, br. 40*. Sarajevo: 6. 10. 1949. 291.

proces prenosa nadležnosti na ove organe narodne vlasti, što je bilo u suglasju sa *Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ o obrazovanju oblasti kao administrativno-teritorijalnih jedinica i privremenih oblasnih narodnih odbora na teritoriji NR Srbije, NR Hrvatske, NR Slovenije, NR Bosne i Hercegovine i NR Makedonije*, a na prijedlog resornih ministarstava NR Bosne i Hercegovine.¹²³ Ovom uredbom za Bosnu i Hercegovinu su poimenično pobrojane institucije koje prelaze u nadležnost oblasnih narodnih odbora, i to: iz nadležnosti Ministarstva industrije: državne industrijske škole za preradu i obradu metala i đački domovi; iz Ministarstva poljoprivrede: državni voćni rasadnici, državni veterinarski zavodi, hidrotehničke sekcije, niže ratarske i stočarske škole, zemaljske peradarske stanice; iz nadležnosti Ministarstva narodnog zdravlja: opće državne bolnice, sanitarno-epidemiološke stanice, škole za babice, negovateljice i bolničarke; iz Ministarstva socijalnog staranja: dječija prihvatilišta, ljetovališta i domove, zatim domovi za stara lica; iz nadležnosti Ministarstva prosvjete: Narodno pozorište, Etnografski muzej i Muzej Narodnog oslobođenja, sve tri institucije u Banjoj Luci.¹²⁴ Pošto su se te nadležnosti proširivale donesen je *Ukaz o prenosu poslova određenih zakona NR Bosne i Hercegovine u nadležnost oblasnih narodnih odbora*,¹²⁵ kojim su okvirno date ovlasti u sferi osnivanja domova učenika srednjih i stručnih škola; zatim donošenja rješenja o službeničkim odnosima; o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama; potom značajne nadležnosti po pitanju gospodarenja šumama, a za one zaštićene morali su tražiti suglasnost Ministarstva šumarstva; kao i za izdavanje odobrenja za obrazovanje lovišta, dozvole za lov, te vrlo važno pitanje prenosa donošenja rješenja u drugom stupnju po žalbama protiv rješenja sreskih i gradskih narodnih odbora u administrativnom i administrativno-kaznenom postupku.¹²⁶ Nakon detaljne analize nadležnosti koje su prenesene iz zakona o đačkim domovima, o državnim službenicima, o raspolaganju stano-

¹²³ "Uredba o prenosu ustanova koje imaju oblasni značaj na oblasne narodne odbore". *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 36. Sarajevo: 8. 9. 1949. 253.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ "Ukaz o prenosu poslova određenih zakonima Narodne Republike Bosne i Hercegovine u nadležnost oblasnih narodnih odbora". *Službeni list NR BiH*, god. V, br. 42. Sarajevo: 20. 10. 1949. 299.

¹²⁶ Isto. 230.

vima i poslovnim prostorima, o šumama, o lovu i o žalbenom postupku može se zaključiti da su na ove organe državne vlasti prenesene značajne ovlasti i ukazano im je veliko povjerenje od strane republičkih institucija.

Značajnijih promjena u administrativno-teritorijalnoj podjeli nije bilo tijekom 1950. godine, ali već na početku 1951. godine, Prezidijum Narodne skupštine Bosne i Hercegovine na svojoj sjednici od 31. 1. 1951. donosi zakon kojim "Prezidijum Narodne skupštine može određivati granice svih administrativno-teritorijalnih jedinica u okviru utvrđene administrativno-teritorijalne podjele",¹²⁷ što je značilo i početak razmišljanja o ukidanju oblasti i njima pripadajućih organa vlasti. To se i desilo u istoj godini. Prezidijum Narodne skupštine 22. 11. 1951. godine donio je *Ukaz*, vrlo kratak i jasan "Ukidaju se oblasti banjalučka, mostarska, sarajevska i tuzlanska kao administrativno-teritorijalne jedinice. - Oblasni narodni odbori ukinutih oblasti prestaće sa radom na dan 30 novembra 1951 godine. Rad na likvidaciji poslova oblasnih narodnih odbora završiće se do 31 decembra 1951 godine. - Poslovi koje oblasni narodni odbori prenose se u nadležnost sreskih i gradskih narodnih odbora osim onih koje su oblasni narodni odbori vršili u funkciji višeg državnog organa. Ovi poslovi se prenose u nadležnost odgovarajućih republičkih organa. - Vlada NR BiH izvršiće ovaj ukaz".¹²⁸ Planirani posao oko nove teritorijalne podjele trajao je u naredna četiri mjeseca, te je Prezidijum Narodne skupštine 28. aprila 1952. godine donio novi zakon kojim je teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena na srezove, gradove i općine.¹²⁹ Prema novoj podjeli ukupno je bilo 66 srezova koji su prvi put službeno poredani po abecednom, a ne po regionalnom principu. Ustanovljeno je 5 gradova: Sarajevo kao glavni grad, zatim Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica. Srezovi su bili podijeljeni na općine i bilo ih je ukupno 414, od kojih su 55 bile gradske općine. Broj gradskih općina bio je u srezovima različit, pa tako u 44 sreza bila je formirana po jedna gradska općina, u 4 sreza (kiseljačkom, prijedorskom, tuzlanskom i

¹²⁷ "Zakon o dopuni Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. VII, br. 2*. Sarajevo: 2. 7. 1951. 26.

¹²⁸ "Ukaz o ukidanju oblasti kao administrativno-teritorijalnih jedinica i prestanku rada oblasnih narodnih odbora na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine". *Službeni list NR BiH, god. VII, br. 26*. Sarajevo: 1. 12. 1951. 185.

¹²⁹ "Zakon o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine". *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 11*. Sarajevo: 5. 5. 1952. 69.

modričkom) po dvije,¹³⁰ a samo u visočkom srezu bile su tri gradske općine (Breza, Kakanj i Visoko). Naravno, u zakonu se ne obrazlažu razlozi za ovakvu podjelu, ali na osnovi nekih ranije poznatih mišljenja, mogu se uočiti motivi, a između ostalih, uočljivi su oni nacionalne prirode kada su u pitanju Kiseljak i Fojnica, zatim privrednog značaja u Banovićima i Lukavcu, ali bili su prisutni i neki lokalni antagonizmi. Iz popisa srezova uočljivo je da se promijenilo ime samo jednog sreza i to Širokobriješkom u Lištički, međutim, uočljivo je da promjena ovakve vrste nije donesena posebnim ukazom kao što je to prije bila praksa. Ukidanje širokobriješkom sreza bilo je u vezi sa animozitetom komunista prema ovom kraju koji je slovio kao ustaško uporište, pa vjerojatno snažnijih lokalnih reakcija nije ni bilo. Također je primjetno da u 13 izuzetno nerazvijenih sreskih središta nisu bile formirane gradske općine.¹³¹ Također, u 5 mjesta sa statusom grada (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica) nije bilo posebnih gradskih općina. Jedino je Sarajevo imalo dodatno tri općine, ali one nisu imale status gradske općine (Dolac, Ilidža i Vogošća). Novim zakonom, Prezidijum Narodne skupštine određuje granice srezova, gradova i općina, kao i sporove među njima, zatim, nazive i njihova sjedišta. Osim toga, zakonski propisi su pravnički jasni, bez naznaka proizvoljnosti i narodnofrontovskog vokabulara. Uz ovaj, donesen je i Zakon o reorganizaciji narodnih odbora, u kojim je novo bilo sljedeće: "Ukidaju se izvršni odbori narodnih odbora, njihova povjereništva i njihovi dosadašnji savjeti".¹³² Ovim zakonom narodni odbori srezova i gradova u svom sastavu imaju savjete za privredu, komunalne poslove, prosvjedu i kulturu, narodno zdravlje i socijalnu politiku i za unutrašnje poslove. "Načelnika odjeljenja i šefa odsjeka narodnog odbora postavlja i razrješava narodni odbor uz saglasnost nadležnog ministarstva. [...] načelnika odjeljenja za unutrašnje poslove i sve druge službenike ovog

¹³⁰ "U Kiseljačkom srezu su bile gradske općine: Fojnica i Kiseljak; u Prijedorskom: Ljubija i Prijedor; u Tuzlanskom: Banovići i Lukavac i u Modričkom srezu: Modriča i Odžak". *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 11*. Sarajevo: 5. 5. 1952. 69.

¹³¹ "Gradske općine nisu formirane u sljedećim srezovima: gatačkom, glamočkom, kalinovičkom, kladanjskom, kotorvaroškom, lištičkom, loparskom, posuškom, prozorskom, sokolačkom, srbačkom, velikokladuškom i duvanjskom". *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 11*. Sarajevo: 5. 5. 1952. 69.

¹³² "Zakon o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora". *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 11*. Sarajevo: 5. 5. 1952. 87.

odjeljenja postavlja i razrješava Ministar unutrašnjih poslova Vlade NR BiH u sporazumu sa narodnim odborom”.¹³³ Sljedeći korak učinila je Vlada NR BiH donoseći rješenje o prenosu ustanova republičkog značaja na sreske i gradske narodne odbore.¹³⁴ Nadležnost je uglavnom prenesena za srednje poljoprivredne i šumarske škole sa đачkim domovima i ekonomijama, a u Sarajevu je na Gradski narodni odbor preneseno Pozorište NR BiH, Narodna biblioteka NR BIH, Umjetnička galerija i Srednja dramska škola. Novom teritorijalnom podjelom izvršen je i izuzetno značajan prenos nadležnosti između republičkih i ostalih državnih organa. Tako je samo jednom naredbom sa republičkih organa prenesena nadležnost na 47 sreskih i gradskih narodnih odbora nad ukupno 191 privrednim preduzećem.¹³⁵ Do kraja godine isti postupak je učinjen i za ostala privredna preduzeća.

U 1952./53. godini nije bilo nekih većih administrativno-teritorijalnih promjena, samo su nekim mjestima promijenjena imena, kao npr: “Ime sela ‘Zloselo’ područja Mjesnog narodnog odbora Svojat Sreza tuzlanskog mijenja se u ime *Zelenika*”,¹³⁶ zatim, “*Grabska Muslimanska* i *Grabska Srpska* opštine Grabska, Sreza dobojskog, spajaju se pod zajedničko ime sa nazivom *Grabska*; mjesta *Makljenovac Muslimanski* i *Makljenovac Hrvatski*, opštine Makljenovac, Sreza dobojskog, spajaju se pod zajedničko ime *Makljenovac*; ime sela *Božinci Srpski*, opštine Majevac, Sreza dobojskog, mijenja se u ime *Božinci*”,¹³⁷ “Ime mjesta *Čelinac Srpski*, opštine Čelinac, Sreza banjalučkog mijenja se u ime *Čelinac Gornji*, ime mjesta *Čelinac Muslimanski*, opštine Čelinac, Sreza banjalučkog mijenja se u ime *Čelinac Donji*”.¹³⁸ Osim promjene imena mjesta sa nacionalnim predznakom, nekim mjestima su se davala i nova imena,

¹³³ Isto. 91.

¹³⁴ “Rješenje o prenosu republičkih ustanova na sreske i gradske narodne odbore”. *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 13*. Sarajevo: 20. 5. 1952. 121.

¹³⁵ “Naredba o prenosu preduzeća iz republičke nadležnosti u nadležnost narodnih odbora”. *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 21*. Sarajevo: 21. 7. 1952. 146.

¹³⁶ “Ukaz o promjeni imena sela Zloselo u ime Zelenika”. *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 2*. Sarajevo: 30. 1. 1952. 21.

¹³⁷ “Ukaz o promjeni imena naseljenih mjesta”. *Službeni list NR BiH, god. VIII, br. 17*. Sarajevo: 21. 7. 1952. 145.

¹³⁸ Isto. 1.

pa tako npr: "Industrijskom naselju vojnog preduzeća *Bratstvo* u Kasapovićima, Sreza travničkog daje se ime *Novi Travnik*."¹³⁹ Tada su bila regulirana i pogranična razgraničenja sa NR Hrvatskom, pa tako je 25. 4. 1952. godine Narodna skupština NR BiH pristala da Narodna skupština FNRJ iz teritorije Bosne i Hercegovine "[...] izdvoji mjesta: a) Kestenovac, Bosanski Štrbci i Seoce, koja se nalaze na području MNO Kestenovac sreza bihačkog; b) Drenovac i Lički Tiškovac, koja se nalaze u području MNO Tiškovac sreza bosansko-grahovskog, i ustupi ih Narodnoj Republici Hrvatskoj".¹⁴⁰ Prema ovoj odredbi, očividno je da su međurepublička razgraničenja bila u nadležnosti saveznih institucija, uz formalnu republičku suglasnost.¹⁴¹

Naznačeno razdoblje u bosanskohercegovačkoj povijesti bilo je prijelazno razdoblje iz vremena rata u vrijeme mira sa svim atributima za postavljanje čvrstih temelja socijalističkom društvenom uređenju. U odnosu na zajedničku jugoslavensku zajednicu, bosanskohercegovačko društvo imalo je federativni status sa čvrsto hijerarhijski ustrojenom strukturom vlasti po svim vitalnim pitanjima u očuvanju jedinstvene zajedničke jugoslavenske države. Partijsko-političkim sredstvima održavala se uspostavljena ravnoteža unutar Bosne i Hercegovine, a na istom principu to je ostvareno i na jugoslavenskoj državnoj razini. Koordinirani načini ostvarivanja vlasti vođeni iz partijske centrale mogu se pratiti u svim segmentima društva, što se pokazalo vrlo efikasnim. Primjeri u ovom radu potcrtavaju nekoliko nezaobilaznih metoda djelovanja, a to su: uvjerenost u uspjeh, zatim nepromijenjena koncepcija dokazivanja legitimnosti, upornost u isticanju postojanja "neprijatelja" tj. onih koji "narodu" ne žele napredak, razračunavanje sa pojedincima i grupama koji su imali drugačija mišljenja o pojedinim pitanjima u rješavanju aktualnih problema, stvaranje javnog mnijenja o vlastitom putu kao jedinom ispravnom i najboljem za "narod", čestim reorganizacijama vlasti davali su nadu u nadolazeći napredak, stalnim držanjem pozornosti stanovništvu njegovim aktiviranjem kroz različite forme organiziranja, reorganiziranja i okupljanja uz stalno i ciljano prisustvo u medijima.

¹³⁹ "Ukaz o davanju imena novonastalom naseljenom mjestu". *Službeni list NR BiH*, god. VIII, br. 29. Sarajevo: 24. 12. 1952. 285.

¹⁴⁰ "Odluka". *Službeni list NR BiH*, god. VIII, br. 13. Sarajevo: 20. 5. 1952. 121.

¹⁴¹ Kamberović H. 2000. 21-29.

Uspostavljanje državnog aparata intenzivno je izgrađivano tijekom 1945. godine, a da bi funkcionirao narodnoodborski sustav vlasti propisan je *Poslovni pravilnik o jednoobraznom administrativnom poslovanju narodnih odbora*.¹⁴² Međutim, novoj vlasti bilo je vrlo važno imati potpuni utjecaj “na terenu”, pa se ukazala potreba za inoviranjem ovog poslovnika u smislu davanja jasnijih uputa za osnovne narodnoodborske jedinice, što je Vlada Bosne i Hercegovine i učinila *Pravilnikom o administraciji i unutrašnjem poslovanju mjesnih narodnih odbora*,¹⁴³ kojim je propisan “[...] način na koji će se brže i jeftinije obavljati administrativno poslovanje kod mjesnih narodnih odbora”.¹⁴⁴ Administrativnim poslovanjem mjesnog narodnog odbora rukovodi sekretar neposredno ili preko ovlaštenog službenika, a on je bio odgovoran za ukupan rad koji je podrazumijevao uspostavljanje pisarnice u koju se zavode, registriraju, razrađuju, prepisuju, primaju i otpremaju službeni akti, zatim obaveznu upotrebu pečata, djelovodnog broja, potpisa na aktu i slično. Posebnim člankom propisano je da “Mjesni narodni odbor sve svoje službene akte pišaće srpskim ili hrvatskim jezikom, i to ćirilicom ili latinicom”.¹⁴⁵ Ozbilnost kojom je Vlada izradila ovaj pravilnik govori o važnosti narodnih odbora kao osnovnih organizacijskih jedinica formiranih u selima, zaseocima, naseljenim mjestima, a od čijeg rada je zavisio rad viših organa narodne vlasti. Detaljno su određeni poslovi prijema, otvaranja, zavođenja pošte; zatim vođenje sedam vrsta kancelarijskih knjiga na propisanim jednoobraznim tiskanim obrascima; vrijeme rješavanja akata i njihovo arhiviranje; a poseban akcent stavljen je na vođenje posebnih knjiga u kojima se registriraju stanovnici prema kućnim listama. U tim knjigama stanovnika, bilježena je vrlo važna statistika od imena i prezimena starješine domaćinstva i svih njegovih članova prema spolu, srodstvu ili poslovnom odnosu prema starješini domaćinstva, zatim datum, mjesto rođenja, zanimanje, bračno stanje, vjera, narodnost, državljanstvo, pismenost, nepismenost, školska sprema, samoukost, analfabetski tečajevi, invalidnost, socijalna i druga pomoć, detaljni podaci o posjedima različitih vrsta preračunatih u novcu, pobrojana imovina u stoci, peradi, konjima, fijakerima,

¹⁴² *Službeni list Federalne BiH, god. I, br. 27.* Sarajevo: 26.11.1945. 545.

¹⁴³ *Službeni list NR BiH, god. II, br. 50.* Sarajevo: 20.11. 1946. 567.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto.

kolima, automobilima popisano prema vrstama imovine.¹⁴⁶ Isti oblik statistike vođen je za strane državljane koji su bili nastanjeni na području mjesnog narodnog odbora. Da je vlast nastojala biti prisutna i informirana o svemu na terenu govori i jedan vrlo ilustrativan primjer: “Mjesni narodni odbor vodiće knjigu kažnjenih (obrazac broj 9). Knjiga kažnjenih sadržavaće u sebi podatke o licima koja su kažnjena od strane mjesnog narodnog odbora. Ona će pružiti dokaz o tome koje je lice, kada, zbog čega i kakvom kaznom kažnjeno uz broj rješenja o tomu; da li je kaznu lišenja slobode ili prinudnog rada izdržalo, odnosno novčanu kaznu platilo”.¹⁴⁷ Dodatna kontrola rada propisana je i vođenjem knjige telefonskih razgovora, u kojima se morao upisati datum kada je razgovor obavljen, s kim se razgovaralo, šta se razgovaralo, vrijeme i dužina trajanja razgovora, iznos troškova i potpis lica koje je obavljalo razgovor. Također, propisana su uputstva i knjige za blagajničko-rukovodstveno poslovanje što je izravno u nadležnosti predsjednika vlade. Ovaj pravilnik bio je temeljni na osnovi kojeg je Vlada BiH donijela svoje uredbe za administraciju i unutrašnje poslovanje izvršnih odbora narodnih odbora gradskih naselja i reona.¹⁴⁸ Propisivanjem ovih naredaba postavljeni su pred sekretarima mjesnih narodnih odbora i pred izvršne odbore narodnih odbora višeg ranga, kao nositelje vlasti, vrlo zahtjevni zadaci, kojima oni nisu mogli odgovoriti iz različitih razloga. Među najčešćim razlozima opravdanja za neizvršene zadatke bili su: deficitarnost sposobnog, obrazovnog kadra koji je bio sposoban raditi na administrativnim poslovima; zatim opterećenost pojedinih obrazovanih ljudi koji su morali biti angažirani na brojnim i različitim poslovima pa nisu bili u stanju da odgovore svim zadacima; nedostatak prostorija, nedostatak kancelarijskog materijala i pisaćih strojeva, nepostojanje komunikacija i slično. Osobito je bio jak politički pritisak odgovornosti u vremenu sukoba sa

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ “Naredba o primjeni Pravilnika o administraciji i unutrašnjem poslovanju mjesnih narodnih odbora od 15 novembra 1946 g. na administraciju i unutrašnje poslovanje izvršnih odbora narodnih odbora gradskih naselja”; “Naredba o primjeni Naredbe o administraciji i unutrašnjem poslovanju sreskih i gradskih izvršnih odbora, njihovih organa i ustanova od 22 novembra 1947 godine na administraciju i unutrašnje poslovanje reonskih izvršnih odbora u Sarajevu i njihovih organa i ustanova”. *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 1*. Sarajevo: 7. 1. 1948. 10 - 11.

Sovjetskim Savezom. Svaki neostvareni rok u izvršavanju poslova dobivao je političke konotacije. Osim tih objektivnih poteškoća postojale su i one vezane za neodgovornost pojedinih predsjednika odbora, sekretara, odbornika ili cijelih odbora. Takva vrsta ometanja koja je utjecala na nesprovođenje propisanih naredaba može se pratiti putem odluka o raspuštanju i razrješenju dužnosti odbornika mjesnih narodnih odbora,¹⁴⁹ gdje se navode obrazloženja i to najčešće alkoholizam, zatim nedolaženje na sastanke, psovanje narodne vlasti, nepostojanje novčane naknade za rad u odborima, ali i nespovođenje naredaba i direktiva viših organa vlasti što se smatralo najvećim prekršajem, uz onaj da se namjerno “harangira rad narodne vlasti”.¹⁵⁰

U naznačenom vremenu uređivali su se ukupni administrativno-upravni poslovi, ali nisu bile zanemarene ni lokalne zajednice regulirane *Zakonom o imenima naseljenih mjesta i ulica i o obilježavanju kuća brojevima*.¹⁵¹ Ovim zakonom svako naseljeno mjesto (grad, varoš, varošica, selo industrijsko i radničko naselje, lječilište, banja ili slično) moralo je imati ime i to isto ime nisu mogla imati dva mjesta u istom srezu, a ako postoje ona su se morala izmijeniti, ako ne potpuno onda dodatkom starom imenu. Sve aktivnosti u vezi sa ovim pitanjem bile su u nadležnosti Prezidijuma Narodne skupštine NR BiH, a dolazile su kao prijedlog predsjednika Vlade NR BiH.¹⁵² Svaka razina vlasti bila je zadužena za određen dio posla, tako su evidenciju kuća po brojevima vodili mjesni, odnosno gradski izvršni odbori; evidencija naseljenih mjesta bila je u nadležnosti sreskih izvršnih odbora, a za cijelo područje Bosne i Hercegovine bila je odgovorna Republikanska planska komisija. Propisani su također svi detalji oko tehničkog uređenja tog posla, a posebnim članom se određuje da “Za imena ulica i trgova mogu se uzimati imena znamenitih istorijskih ličnosti, istorijski događaji i datumi, geografsko-istorijska imena i slično. Ne mogu se davati imena koja bi bila u suprotnosti sa tekovinama narodno-oslobodilačke borbe i novim državnim uređenjem”.¹⁵³ Ovim zakonom je definirano što se to podrazumijeva pod kućom, a to je “[...] svaka zgrada

¹⁴⁹ *Službeni list NR BiH, god. II, br. 37.* Sarajevo: 4. 9. 1946. 428.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 1.* Sarajevo: 7. 1. 1948. 5.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Isto. 6.

sagrađena od bilo kakvog materijala, u kojoj ljudi stalno ili povremeno stanuju, ili ne stanuju ali obavljaju svoje redovno zanimanje, ili ako ta zgrada služi javnim potrebama (javna zgrada)”.¹⁵⁴ Važnost uređivanja odnosa u cijeloj Republici, ali i u njenim najmanjim organizacijskim jedinicima potvrđuje donošenje dodatnog *Uputstva za obilježavanje naseljenih mjesta, ulica trgova i kuća te o načinu vođenja evidencije po ovom obilježavanju*,¹⁵⁵ kojim se precizirao svaki detalj, od dimenzija table sa brojem i nazivom ulice, trga ili naselja do visine i mjesta gdje trebaju biti jednoobrazno postavljeni. Vođenje evidencije je dodatno pojašnjeno, uz dodatak da se popisi moraju pisati u duplikatu, i jedan primjerak obavezno slati Planskoj komisiji NR BiH, a sva pitanja u vezi sa ovom problematikom dogovarana su u suglasnosti sa ministrom komunalnih poslova. Svim naznačenim zakonskim propisima nastojala se urediti država niz ukupnu hijerarhijski ustrojenu vertikalnu. Vrlo efikasnim mjerama kontrole to se i ostvarilo u ovom prijelaznom periodu, kada su se stvorili temelji centraliziranog sustava vlasti. Prožimanjem državnih, partijskih i narodnofrontovskih organizacija na svim razinama vlasti, ideološki koncept socijalističkog društva je u potpunosti bio ostvaren. Mada su se u nekim sredinama javljali otpori, oni su vrlo energično onemogućavani, a njihovi nosioci su okvalificirani na stari, već provjereni način kao “neprijatelji napretka i boljeg života” za što su se zalagale političke strukture, koje su radile za “dobrobit naroda”. Čvrsti politički aparat je vrlo uspješno primijenio zacrtani partijski koncept vlasti na društvo u Bosni i Hercegovini u prvoj deceniji poslije Drugog svjetskog rata.

Izvori i literatura:

a) Izvori

Objavljeni izvori

1. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. I (1943-1944), Sarajevo: Veselin Masleša. 1968.
2. ZAVNOBiH – dokumenti. knj. II (1945), Sarajevo: Veselin Masleša. 1968.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ *Službeni list NR BiH, god. IV, br. 32.* Sarajevo: 12. 8. 1948. 399.

Novine

1. *Oslobođenje*, Sarajevo: 1945. i 1949.
2. *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1945.
3. *Službeni list NR BiH*, Sarajevo: 1945-1952.
4. *Službeni list DFJ*, Beograd: 1945.
5. *Statistički godišnjak 1945-1953*. Sarajevo: Zavod za statistiku i evidenciju NR BiH. 1954.

b) Literatura

1. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*. Tom II. 1941-1945. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju. 1980.
2. Kamberović H. 2000. *Prema modernom društvu – Bosna i Hercegovina od 1948. do 1953*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
3. Katz V. 2006. "Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
4. Šehić Zijad – Tepić Ibrahim. 2002. *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine – Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*. Sarajevo: Sejtarija.

SUMMARY

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE AS A FUNCTION OF ORGANISATION OF GOVERNMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1953)

In order to secure successful functioning of political, party-related, economic, social and other activities, the post-war communist authorities decided, as their priority task, to set up the best possible administrative and territorial structure of Bosnia and Herzegovina, in line with the decisions taken by the central governmental bodies in Belgrade. In the period from 1945 to 1953, the changes based on this fundamental government and political level of the state were often aimed at seeking the best solution for creating conditions for modernisation of society.

Key words: Bosnia and Herzegovina, administrative and territorial structure, socialist era

Predavanja

sa tribine Instituta za istoriju u Sarajevu

Lectures

at the Tribune of Institute for History in Sarajevo

UDK 323:338 (497.6) "19"

94 (497.6) "19"

Izvorni naučni rad

O POLITIČKOM KONTEKSTU "AFERE AGROKOMERC" (utjecaji na razvoj tvornice u svjetlu odbrambenog koncepta u SFRJ)*

ADMIR MULAOSMANOVIĆ

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se pokušalo doći do nekih od odgovora kako se tvornica *Agrokomerc* iz Velike Kladuše uspjela tako snažno razvijati od samog svoga osnutka, i tako naglo propasti uslijed političke i finansijske afere iz 1987. godine. Mnoge činjenice su ukazivale na političku pozadinu razvoja tvornice i članak je utemeljen upravo na problematiziranju utjecaja elita i/ili centara moći na takve tokove. Zaključak je da nije postojala nikakva isprepletenost interesa niti stihija u razvoju već se radilo o vrlo dobro smišljenom konceptu razvoja od strane Oružanih snaga SFRJ.

Ključne riječi: "Afera Agrokomerc", Bihaćka krajina, Oružane snage SFRJ, Bosna i Hercegovina, Hamdija Pozderac, mjenice

Razvoj tvornice *Agrokomerc* od početka sedamdesetih godina 20. stoljeća

O utjecaju politike kao i o zastrašujućoj kompleksnosti toga utjecaja, koji je, pak, postojao na području čitave SFR Jugoslavije, najzornije svjedoči tvor-

* Prikazani rezultati istraživanja proizašli su iz dva znanstvena projekta Instituta za istoriju u Sarajevu: "New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944-2005)", koji se realizira u suradnji sa FU iz Berlina i Univerziteta u Grazu, te projekta "Nacionalni identitet Bošnjaka 1945-2008." koga financira Ministarstvo obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo. Navedene institucije nisu odgovorne za stavove prezentirane u ovom radu.

nica *Agrokomerc* i afera koja je izbila 1987. godine. Preko događanja koja su bila vezana za ovaj kombinat u toku 1987. godine, ali i kroz njegov razvoj od početka sedamdesetih godina može se pratiti sva snaga i naboj političkog utjecaja kada se radi o privrednom razvoju Bihaćke krajine. Također se mogu detektirati, mada to teorijski nategnuto izgleda, i počeci uništenja bivše države uslijed promijenjenih političkih odnosa, naročito zbog dešavanja u SR Srbiji i među srpskom intelektualnom elitom. Na ovome primjeru se, zapravo, jasno pokazuje neurotičnost jugoslavenske politike, u prvom redu vojno-odbrambenog koncepta koji je svojim projekcijama, kako će se pokazati, činio medvjedu uslugu područjima koja su bila strateška za moguće vojne operacije (odbrana od Istoka ili Zapada), dok su u promijenjenim političkim realitetima koja su nastupila nakon Titove smrti (1980.) ta područja postajala izuzetno ranjiva i podložna svakojakim manipulacijama.

Tvornica *Agrokomerc* nastala je 1969. godine iz opće zemljoradničke zadruge, forme poljoprivrednog djelovanja koje je bilo uspostavljeno u Jugoslaviji, a gdje se pokušavalo seljake uključiti u proces proizvodnje i plasmana proizvoda.¹ Ova zemljoradnička zadruga je imala sjedište u Maljevcu, susjednoj SR Hrvatskoj, blizu granice sa Bosnom i Hercegovinom, koje je potom premješteno u Veliku Kladušu. Do 1972. godine tvornica je nosila ime *Agromerkantilija* i od tada se naziva *Agrokomerc*.² Karakteristika razvoja ove općine je nedolazak "giganata" sa svojim kapacitetima, što je bila zvanična privredna politika bosanskohercegovačke političke vrhuške, i to baca drugačije svjetlo na privredne tokove koji su se odigrali na prostoru Bihaćke krajine.

Agrokomerc se razvijao na površini od 668 četvornih kilometara dok su *AIPK* i *UPI*, dva velika bosanskohercegovačka poljoprivredno-prehrambena kombinata, obuhvatali 10.377 odnosno 11.099 četvornih kilometara.³ Otprilike je i broj stanovnika bio srazmjern ovim odnosima u površini. Dakle, deseterostruko više stanovnika je bilo povezano sa *UPI-jem* ili *AIPK-om*. Kad se radi o ukupnim investicijama, ne samo iz Fonda za nerazvijene, *Agrokomerc* je u periodu 1981-1985. godine učestvovao sa 22,8% i ispred njega je bio samo

¹ AFBH. MB (1987), 318/87.

² *Krajina*, 18. 9. 1987. ("Kako je Fikret 'gradio' komunizam").

³ Uzelac M. 2005. 219-220.

AIPK sa 24,1% učešća.⁴ I ovaj podatak vrlo jasno pokazuje da je velikokladuški gigant imao veoma dobru "pozadinsku infrastrukturu". Doda li se tome tvrdnja Milana Uzelca da su najpovoljniji krediti išli upravo *Agrokomercu*, onda je sasvim jasno da je ova tvornica imala poseban status.⁵ Treba, dakle, utvrditi ko im je to učinio mogućim i iz kojih razloga!?

Nekoliko razgovora koje sam obavio sa vrlo značajnim informantima, Mujom Koštićem⁶ i Fikretom Čelebićem⁷, bili su od velikog značaja da bih shvatio koju moć je posjedovala ova tvornica i na koji način je funkcionirala. Pored toga što se bavila industrijskom špijunažom i "prepisivala" recepte (najinteresantniji je proizvod *Vegektor* koji je kopija *Vegete*, a bilo je niz takvih proizvoda), plaćala penzionirane znanstvenike da im odaju određene tajne proizvodnje, podmićivala je sve redom pa i zvaničnike OUN-a (Organizacija Ujedinjenih Naroda) radi dobivanja nekih programa. Tako su zbog plasmana svoje robe NATO-u (North Atlantic Treaty Organization) i nekim drugim strukturama, podmitili jednog od UN-ovih eksperata koji je boravio u Istri, jahtom koju je želio imati. U akciji podmićivanja glavnu ulogu u korist *Agrokomerca* odigrala je JNA. Isto tako, glavni opskrbljivač hranom Dalmacije, riječki *Brodokomerc*, davao im je mogućnost da sami upišu koliki će biti *Agrokomercov* postotak robe koji ide u trgovine i hotele Dalmacije, a ono što oni ostave raspodijelit će se na druge poljoprivredno-prehrambene proizvođače iz zemlje. Naveli su da je *Podravka* najviše trpila ovu *Agrokomercovu* moć koji je bez problema mogao, umjesto koprivničkog proizvođača, plasirati svojih proizvoda koliko je htio. *Brodokomerc* je, kada se rasplamsala afera prozvan zbog posebnog vida suradnje koji je imao sa *Agrokomercom* što su oni objasnili sasvim jednostavno. Velikokladuški kolos je bio najbolji poslovni partner u Jugoslaviji i s njim je bilo najlakše raditi.⁸

⁴ Isto. 219.

⁵ Isto. 273.

⁶ Mujo Koštić je bio portparol Fikreta Abdića i predstojnik njegovog ureda. Razgovor s njim, na njegovo inzistiranje, nisam snimio, a obavio sam ga u Sarajevu, 28. 6. 2007.

⁷ Fikret Čelebić je neko vrijeme bio direktor OUR-a Transport u *Agrokomercu* i razgovor sa njim mi je umnogome pomogao iako je dao opće pokazatelje suradnje JNA i *Agrokomerca*. Razgovor s njim nisam, na njegovo inzistiranje, snimio a obavio sam ga 28. 8. 2007. godine u Bihaću.

⁸ *Vjesnik*, 13. 9. 1987. ("Drugi komerc")

Radna grupa, koju je formiralo Izvršno vijeće SR Bosne i Hercegovine 5. juna 1987. godine radi indicija koje su se pojavile o nezakonitom poslovanju, prikupila je niz statističkih pokazatelja razvoja tvornice. Na čelu tima je bio Kasim Umičević, zamjenik guvernera Narodne banke Bosne i Hercegovine.⁹ Ovo je bio prvi konkretan potez bosanskohercegovačkog rukovodstva u nastojanju da se stekne realna slika onoga šta se događalo i događa u *Agrokomercu*. Analizu su završili 28. jula 1987. godine i to za period 1981-1985. godine. Nešto ranije, 17. marta 1987. godine, formirana je Komisija za *Agrokomerc* koja je bila pod jurisdikcijom republičke policije, odnosno Službe državne bezbjednosti (SDB).¹⁰ Rad ovoga organa vlasti je najznačajniji kada se govori o aferi *Agrokomerc* i o načinu na koji je afera pokrenuta. Obzirom da je uloga republičke policije postala tako značajna da se skoro ništa nije moglo rješavati bez prisustva Duška Zgonjanina, načelnika SDB-a, svim političkim forumima dovoljan je pokazatelj stanja u Bosni i Hercegovini tokom 1987. godine.¹¹

Analiza Radne grupe Republičkog Izvršnog vijeća je pokazala da je od 1982. do 1986. godine prosječna godišnja stopa rasta proizvodnje u *Agrokomercu* bila preko 10% dok se izvoz od 1984. godine utrostručio.¹² To je sve govorilo da je tvornica poslovala veoma pozitivno i imala izvoznu orijentaciju. Ukupni prihodi u 1985. godini bili su 132.721 miliona dinara, a 1986. godine 332.385 miliona dinara. Izvoz u 1986. godini je iznosio oko 42 miliona dolara.¹³ Savezni sekretarijat za finansije je, pak, dao podatak da je u 1986. godini kombinat bio izvozno pasivan. Uvezao je 120 miliona dolara robe, a izvezao oko 70 miliona dolara pretežno tuđe robe (željezo, šećer, kukuruz).¹⁴ Ovi podaci koje je dao Savezni sekretarijat za finansije, posebno za 1986. godinu i II. i III. kvartal 1987. godine su zapravo tačniji jer je *Agrokomerc* zaista izvezio tuđe proizvode, a isticao se betonski čelik koji se proizvodio u *Željezari Zenica* i koji je izvožen preko Riječke luke. Poslije 1984. godine *Agrokomerc* je većinu stvari koje je izvezio dobavljaao od drugih proizvođača. *Zenička Željezara* je

⁹ Dodik P. 2003. 85.

¹⁰ Dodik P. 2003. 30.

¹¹ Uzelac M. 2005. 183.

¹² AFBH. MB (1987), 318/87.

¹³ AFBH. MB (1987), 318/87.

¹⁴ AFBH. MB (1987), 307/87.

bila najveći partner i suradnja ova dva kombinata je bila značajna. Ne treba izgubiti iz vida da je "afera Agrokomerc" skinula sa direktorske pozicije u *Željezari* Stanka Tomića upravo zbog suradnje ove dvije firme.¹⁵ I o njemu su pronađeni argumenti o navodnom kriminalnom djelovanju.¹⁶ Suština za optužbu *Agrokomerca* je bila da nisu bili registrirani za obavljanje spoljnotrgovinskih poslova i da nije konzultirao STOF u tome poslovanju.¹⁷

Vanjskotrgovinski partneri velikokladuškog giganta, što je veoma interesantno, su bili jugoslavenski državljani. Preko 70% poslovanja sa svijetom išao je preko 3 firme: *Tuson* (vodio ju je Radivoje Čuković, Panama), *Jugotrade* (Kosta Govedarica, Švicarska) i *Flavorex* (Husein Melkić, Kanada).¹⁸ Husein Melkić, koji je nabavljao sojinu sačmu za *Agrokomerc*, bio je i optužen za priskrbliivanje protupravne koristi tako da je bio pritvoren u Bihaću.¹⁹ U optužnici od 4. februara 1988. godine spomenut je u svojstvu optuženika ali se na prvom sučeljavanju, 5. maja 1988. godine, nije našao među petnaest optuženika jer je u međuvremenu pušten.²⁰ Istraga koju je proveo republički SUP pokazala je da je firma *Jugotrade* koja je imala sjedište u Švicarskoj bila fiktivna firma. Adresa na kojoj se nalazio *Jugotrade* (Moosstrasse 69, Zurich) bila je nepostojeća, a broj teleksa (815681 IMEX CH) sa kojeg je Govedarica kontaktirao *Agrokomerc* bio je tajni i nije se moglo dobiti ime vlasnika.²¹

Nekoliko je mišljenja o periodu u kojem su se razišli *Agrokomerc* i SR Bosna i Hercegovina glede razvojnih planova velikokladuške tvornice. Program ekonomske stabilizacije koji je sačinila Kraigherova komisija (DPES) je,

¹⁵ Deseta sjednica CK SK BiH, 1987, 19.

¹⁶ Stanko Tomić je bio jedan od najbližih suradnika Hamdije Pozderca pa se i ovdje može tražiti određena veza. U jednom razgovoru mi je rečeno da je *Željezara* ovom suradnjom bila na dobitku jer je najbolju cijenu betonskog čelika mogao ostvariti *Agrokomerc* zbog veza koje je imao u državi i u inozemstvu. Da je Stanko Tomić, doista, smatrao kako sve radi pošteno i po zakonu svjedoči njegovo pismo upućeno Branku Mikuliću u kojem ga pita šta se događa i govori da mu ništa nije jasno. Pozivao se i na svoju besprijekornu karijeru. (Pismo Stanka Tomića. AFBH. MB (1987). 319/87)

¹⁷ AFBH. MB (1987). 307/87.

¹⁸ AFBH. MB (1987). 307/87.

¹⁹ *Krajina*, 6.5.1988. ("Otišli dolari")

²⁰ *Krajina*, 6.5.1988. ("Milionska korist")

²¹ AFBH. MB (1987), 307/87.

svakako, jedan od graničnika obzirom da je inzistirao na sužavanju investicija. Centralni komitet SK Bosne i Hercegovine (CK SK BiH) je, s tim u vezi, donio Akcioni plan gdje su date smjernice o investicijama. Između ostalih i *Agrokomercu* je sugerirano da "smanji gas" i da uskladi svoj razvoj prema propisima komisije i mogućnostima SR Bosne i Hercegovine.²² Ove smjernice od strane *Agrokomercovog* Poslovnog odbora nisu bile uvažene i politika tvornice je otišla u drugom pravcu. Izvršno vijeće Bosne i Hercegovine je, stoga, na svojoj sjednici 19. jula 1984. godine upozorilo *Agrokomerc* da ne može ići u nove investicije što je bilo u skladu sa politikom republičkog vrha.²³ Tražilo se da menadžment sprovede konsolidaciju pa da potom razmišlja o daljem razvoju. Obzirom da se nisu iz tvornice odazvali pozivu Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine upozoreni su ponovo u septembru 1986. godine da usklade razvoj.²⁴ Tada su, kako se navodi u dokumentu, iz *Agrokomerca* napali bosanskohercegovačko rukovodstvo zbog maćehinskog odnosa Republike prema Krajini.²⁵ Predsjednik Poslovnog odbora *Agrokomerca*, Fikret Abdić, tvrdio je da je podrška Bosne i Hercegovine njegovoj tvornici jenjavala od 1979. godine, dok Milan Uzelac navodi da su najpovoljnija investiciona sredstva od 1980. do 1985. godine išla upravo toj tvornici.²⁶ Ovi stavovi nisu nepomirljivi i kontradiktorni su samo na prvi pogled. Iako su u *Agrokomercu* dobivali najpovoljnije kredite nisu ih dobivali od Bosne i Hercegovine, već sa druge strane.

Stoga je Ivan Brigić, član CK SKJ iz Bosne i Hercegovine, na poznatoj sjednici ovoga političkog tijela 8. 9. 1987. godine ustvrdio da je *Agrokomerc* od 1984. godine sredstva nabavljao van Bosne i Hercegovine.²⁷ Po njemu, tada se i dogodio razlaz između krajiškog giganta i Republike. Također, veoma razumno pitanje je postavio Petar Dodik, član Predsjedništva SR BiH, otkud Abdiću tolika snaga da svemu prkosi i da tjera svoj koncept!²⁸ Tvrdnja Dodika je bila tačna i svako ko je dolazio u dodir sa Abdićem mogao je osjetiti nje-

²² 10. sjednica CK SK BiH. 25 – 26.

²³ AFBH. MB (1987). 309/87.

²⁴ AFBH. MB (1987). 318/87.

²⁵ AFBH. MB (1987). 318/87.

²⁶ Uzelac M. 2005. 273.

²⁷ AFBH. MB (1987). 179/87.

²⁸ AFBH. MB (1987). 313/87.

govu osionost, posebno predstavnici privrednih subjekata iz Bihaćke krajine. Velika Kladuša je, i to je zanimljivo, napustila "nerazvijene" baš 1979. godine, a *Agrokomerc* je i dalje nastavio dobivati sredstva iz Fonda za nerazvijene. Brigićev stav je zapravo produkt njegovih saznanja o poslovanju *Agrokomerca* poslije 1984. godine i on je tu dobro detektirao kada pojačano finansiranje *Agrokomerca* od strane drugih započinje, mada nije tačno da se to i ranije nije dešavalo. To je povezano s jednim veoma bitnim vojnim pitanjem o kojem će kasnije biti govora. Bitno je da se *Agrokomerc* mjenicama počeo intenzivnije koristiti od 1983. godine što se poklapa sa Brigićevim stavom o nabavljanju sredstava van Bosne i Hercegovine.

Utjecaj Oružanih snaga na *Agrokomerc*

Veoma rano u razvoj *Agrokomerca* uplele su se i Oružane snage SFRJ (OS), odnosno dvije komponente koje su sačinjavale OS, Teritorijalna odbrana (TO) i Jugoslovenska narodna armija (JNA). Da je to uplitanje bilo mimo zvanične politike i privrednih kretanja svjedoči i tek nekoliko šturih rečenica u dnevnim novinama *Oslobođenje* o posjeti veoma značajne delegacije sa Hakijom Pozdercem na čelu Velikoj Kladuši i Cazinu.²⁹ Cilj posjete u junu 1971. godine, navodno, je bio obilazak boračkih organizacija na ovome području, a usput i da se vide mogućnosti ovih općina u razvoju poljoprivrede i šumarstva.³⁰ Sa Hakijom Pozdercem su bili general-pukovnik Franjo Herljević³¹, komandant štaba za narodnu odbranu BiH, general-major Nikola Prodanović, Dragan Rodić, sekretar Sekretarijata za narodnu odbranu Bosne i Hercegovine, Ratimir Fuks, sekretar za poljoprivredu BiH i Šukrija Bijedić, poslanik ovoga kraja u Skupštini BiH. Dvodnevna posjeta ovako visoke delegacije sigurno je trebala zaslužiti pažnju javnosti, a o njoj je dat osvrt u samo nekoliko rečenica i to u uglu stranice bez ijedne fotografije sarajevskih dnevnih novina *Oslobo-*

²⁹ *Oslobođenje*, 14. 6. 1971. ("Borci u centru pažnje")

³⁰ Šumarstvo na području Cazina i Velike Kladuše se ne može razvijati iz prostog razloga što je to prostor bez planina i potpada u ratarsko-voćarsku kategoriju zemljišta. U Cazinu je postojao rasadnik koji je bio svojevrsna *Šipadova* logistička podrška za razvoj šumarstva u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu i Ključu.

³¹ Franjo Herljević je u Bosnu i Hercegovinu stigao sa zadatkom da organizira republički TO. Prije toga se nalazio u saveznom SUP-u gdje je bio ministar.

đenje. Također, govoreći o *Agrokomercovom* klanu Milan Uzelac smatra da je nastao početkom sedamdesetih godina, u svakom slučaju ne prije 1970. godine.³² Ovim svojim stavom Uzelac, donekle, potvrđuje da se *Agrokomerc* počeo posebno razvijati od svog prelaska na bosanskohercegovačku teritoriju čime i prelazak zemljoradničke zadruge iz Maljevca, koji je na teritoriji Hrvatske, u Veliku Kladušu može imati sasvim nove konotacije.

Agrokomerc je od početka sedamdesetih godina imao dobru saradnju sa njemačkom tvornicom *Lohman*. Čak je Stari gazda (vlasnik *Lohman-a*), kako ga je opisao Alešević, dolazio u Veliku Kladušu, ali i na Jadran, u organizaciji *Agrokomercovog* Poslovnog odbora.³³ Sve do 1979. godine suradnja *Agrokomerca* i njemačkog *Lohmana* bila je jaka da bi se naglo prekinula upravo te godine. Razlozi za prekid suradnje sa *Lohmanom* su, po riječima Alije Aleševića, dugogodišnjeg direktora Interne banke *Agrokomerca*, vezani za *Agrokomercovu* finansijsku preorijentaciju. Vojna sredstva, odnosno sredstva iz vojnih fondova, su od 1979. godine počela da pristižu u *Agrokomerc* u velikim iznosima.³⁴ Ovi fondovi su postali dostupni zbog otvaranja transportnog servisa na području Velike Kladuše a ubrzo je, prema Aleševiću, Beograd (misli na vojni vrh, A. M.) zagospodario *Agrokomercovim* finansijama u potpunosti. Naložen je početak suradnje sa Čehoslovacima, firmom *Motokoka*, koji su ponudili veoma povoljne aranžmane. Čak četiri aranžmana sa Čehoslovacima su bila ugovorena posredstvom JNA, a svi su bili izuzetno povoljni. Mašine i ostale tehničke proizvode *Agrokomerc* bi otplatio svojom robom, dakle proizvodima koje bi proizveo zahvaljujući mašinama dobivenim od firme *Motokoka*, a ne novcem.³⁵ Četvrti aranžman je trebao biti implementiran upravo sredinom 1987. godine.

Admiral Branko Mamula, tadašnji savezni sekretar za narodnu odbranu, jedna je od značajnijih ličnosti kada se govori o razvoju *Agrokomerca* i njegov utjecaj je veoma interesantan. Inače, admiral je bio poznat kao tvorac nove jugoslavenske vojne doktrine, Općenarodne odbrane (ONO). Temelj njego-

³² Uzelac M. 2005. 221.

³³ Razgovor sa Alijom Aleševićem obavljen u Velikoj Kladuši 9. 11. 2006. i nalazi se u arhivi autora.

³⁴ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

³⁵ Isto.

voj doktrini su predstavljala događanja u Drugom svjetskom ratu u kontekstu borbi koje su se odigrale na tlu Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Stoga ne čudi činjenica da je Bosna i Hercegovina za Mamulu predstavljala bastion odbrane Jugoslavije dok se Cazinska krajina 1942. godine pokazala kao hraniteljica snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) na području Bihaćke republike. To iskustvo je za admirala bilo nenadomjestivo u izgradnji njegove vojno-odbrambene filozofije. Ovu ulogu Cazina i Velike Kladuše u periodu NOR-a istakao je, također, i Mićo Rakić, tadašnji bosanskohercegovački političar, prilikom obilaska ovoga područja i naglasio je da: "Sa stanovišta opštenarodne odbrane nije beznačajno iskustvo da je ovo područje bilo baza za snabdijevanje snaga NOVJ-a hranom i odjećom."³⁶ Sasvim jasno se željelo pokazati kakav geostrateški položaj ima ovaj prostor i svjesnost političkog i vojnog vrha o tome, kao i nužnost uključivanja ovoga kraja u sve strateške planove koje je vojno-politički vrh radio i izrađivao.

Za razumijevanje razvoja *Agrokomerca* i utjecaja na taj razvoj značajno je, dakle, razumjeti i odbrambeni koncept zemlje koji je bio uspostavljen 1968. godine, a baziran na tekovinama rezultata NOB-a.³⁷ Ovaj koncept je "isproban" tokom grandiozne vojne vježbe "Sloboda 71" koja je održana na poručju SR Slovenije, SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine.³⁸ Zapravo su glavna dejstva bila u regiji Banije, Korduna i pograničnih slovenačko-hrvatskih područja, a Bihaćka krajina je bila, naravno, zaleđe i logističko središte. Vojna vježba se dogodila u vrijeme kada su JNA i sve ostale republike bile, kako je to rekao Bilandžić, "nakostriješene" protiv Hrvatske.³⁹

Bosna i Hercegovina je u Mamulinom konceptu bila najznačajnija karika u uspostavljenom odbrambenom lancu. Prema mišljenju admirala: "Bosna je činila dubinu odbrane od sovjetsko-mađarske grupacije na sjeveru i pomorsko-vazdušno-desantne grupacije NATO u Italiji i na Sredozemlju. U jednom času Bosna se promatrala kao bastion cjelokupne odbrane zemlje [...]"⁴⁰ Mamula zaključuje da je NOR, ipak, pokazao kako je potrebno da svaka regija

³⁶ *Oslobođenje*, 5. 11. 1973. ("Pismo nije štivo za čitanje nego osnova za društvenu akciju")

³⁷ Mamula B. 2000. 303.

³⁸ Isto. 303.

³⁹ Bilandžić D. 2006. 106.

⁴⁰ Mamula B. 2000. 295.

ima svoju slobodnu teritoriju, a Bosna svojim centralnim položajem mora se osposobiti da ih povezuje i podržava i da se s njene teritorije rukovodi oružanom borbom.⁴¹ Iz ovoga admiralovog stava se da naslutiti da bi Bihaćka krajina trebala biti centar centra, dakle, područje gdje bi u slučaju velikih vojnih operacija trebao biti smješten Vrhovni štab. Da je tomu tako svjedoči i sljedeći admiralov stav. U NOR-u se pokazalo da je područje Like, Korduna, Banije u Hrvatskoj i područje Bosanske krajine u Bosni i Hercegovini podnijelo najveći teret zbog izuzetno ratobornog srpskog stanovništva. Gerilsko ratovanje, koje je i koncept ONO-a promovirao i smatrao veoma značajnim, se pokazalo uspješnim, a ovaj kraj je držao široko jugoslavensko područje pod nadzorom. "Muslimanska enklava"⁴² je u ovome srpskom jezeru trebala biti logistička podrška, kao i 1942. godine.

Admiral Mamula je, inače, bio u posjeti *Agrokomercu* sa braćom Pozderac i Jurom Bilićem, tada prvim čovjekom SK Hrvatske, a mediji niti tada nisu bili obaviješteni o njihovom dolasku i prisustvu u *Agrokomercu*. Zapravo, mediji nisu donijeli izvještaj o toj posjeti ali je, ipak, tadašnji novinar bihaćke *Krajine* Hasan Bišćević, dobio "mig" od svog urednika da bi se trebao pojaviti u Velikoj Kladuši jer će se dogoditi važan skup.⁴³ Nakon općeg razgovora svih prisutnih koji je tekao u opuštenoj atmosferi admiral je iza kulisa "konzervi i bataka", kako je to slikovito opisao Bišćević, ubrzo započeo nasamo razgovarati sa Fikretom Abdićem.⁴⁴ Niti ova posjeta, kao ni već spomenuta posjeta bosanskohercegovačkog vojnog vrha iz 1971. godine, nije imala veliki odjek u medijima, a ipak je načelnik Generalštaba došao u malu Veliku Kladušu kao što je '71. godine došao vrh republičke vojske. Doista je čudno da ovakve delegacije nisu imale medijsku pozornost, a Hasan Bišćević se dobro zapitao: "Nije valjda admiral Mamula na zadatku koji je mogao obaviti neki od ar-

⁴¹ Isto. 295.

⁴² Ovako je Cazinsku krajinu okarakterizirao Rene Peletier, direktor Francuskog kulturnog centra u Sarajevu, koji je 1939. godine napisao knjigu *Cazin et sa region*, a koji nažalost, zbog događanja u Drugom svjetskom ratu nije uspio objaviti. Da stvar bude još gora, djelo se zagubilo i nije do sada pronađeno. Predgovor za knjigu mu je napisao Fehim Spaho, tadašnji reis-ul-ulema, vjerski poglavar muslimana u Kraljevini Jugoslaviji. (Vidjeti: Ekmечић. F. 1998.)

⁴³ Bišćević H. 1993. 35.

⁴⁴ Isto. 35.

mijskih ekonomista?"⁴⁵ Interesantno je i to da je, kada je izbilo na vidjelo da je *Agrokomerc* poslovao mimo ekonomske logike, admiral pokušao da spašava tvornicu uz pomoć hrvatskog rukovodstva koje ga je odbilo.⁴⁶ Objašnjenje iz SR Hrvatske je bilo da ne žele da se njihovo miješanje pogrešno protumači.⁴⁷

Posjeta tadašnjeg sekretara odbrane o kojoj sam prethodno govorio najvjerojatnije se dogodila u periodu kada je postalo jasno da Bosna i Hercegovina, kao i ostale jugoslavenske republike, nema sredstva za investicije i kada je prihvaćen DPES. To se da zaključiti iako novinar koji je bio prisutan, nažalost, nije dao datum ove posjete. Ipak, u lokalnom listu *Krajina* izašao je članak (8. februara 1985. godine) o posjeti ove delegacije Bihaću i bihaćkim privrednim subjektima.⁴⁸ Niti riječi nije bilo o posjeti Velikoj Kladuši što je svakako sumnjivo, obzirom da se posjeta dogodila i da je zbilježena od strane ozbiljnog bihaćkog novinara, iako naknadno.

U ovome članku se, kao pratnja u Bihaću, navode Hamdija Pozderac i Jure Bilić dok im se u Velikoj Kladuši, prema Bišćeviću, priključio Hakija Pozderac. Jedan detalj se, ipak, ne uklapa u ovu kronologiju. Bišćević govori o ljetnjem danu dok se iz novina primjećuje da se radi o posjeti u mjesecu februaru. Međutim, ukoliko je Bišćević, tada novinar od posebne važnosti⁴⁹, bio i prilikom neke ljetnje posjete admirala *Agrokomercu* to samo osnažuje iznesenu argumentaciju jer bi potvrdilo da je admiral više puta navraćao u bosanski gradić.

Ipak, sprovedba DPES-a nije bila jedini razlog zbog kojeg je *Agrokomerc* morao da dobiva velike investicije "ispod žita". Veoma bitnim za rješavanje ovoga problema se čini isticanje i suštinske promjene koja se, u ovome periodu, događala i u samoj Armiji. Naime, na vojnom seminaru koji se održao u Beogradu, u maju 1982. godine, konstatirano je da Jugoslavija treba formirati novo odbrambeno strategijsko težište koje će se, od dotadašnjeg koje se nala-

⁴⁵ Bišćević H. 1993. 36.

⁴⁶ Mamula B. 2000. 96.

⁴⁷ Isto. 96.

⁴⁸ *Krajina*, 8. 2. 1985. ("Pozitivna ocjena privrednih kretanja")

⁴⁹ Nije nikakva tajna da su i u Bihaćkoj krajini postojali novinari koji su mogli dobiti informacije koje drugi nisu. Hasan Bišćević bio je jedan od njih, a prvi među takvima je bio Ilija Mandić, dopisnik sarajevskog *Oslobođenja* iz Bosanske Krupe (zapravo iz Bihaćke krajine).

zilo na sjeveroistoku zemlje, pomjeriti na zapad.⁵⁰ Razlozi tomu preokretu su se, prema mišljenju vojnog vrha JNA, nalazili u slabljenju Varšavskog pakta i njihovoj nemoći, dok je sa Zapada, od NATO-a, još uvijek prijetila opasnost. Ovakvo razmišljanje vojnog vrha je doista bilo upitno obzirom da se planovi koji su razrađeni sredinom osamdesetih godina mogu protumačiti dvojako i koji zapravo u vojnom pogledu odgovaraju planu agresije na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.⁵¹ Dodatna potvrda razmišljanju da je vojni vrh radio jedno a pričao drugo je i formiranje vojišta koja su zamijenila dotadašnje armijske oblasti. Sjeverno vojište sa sjedištem u Beogradu je u sebe "usisalo" 7. Armijsku oblast čije je sjedište bilo u Sarajevu i tako je Bosna i Hercegovina postala zapadni rub ovoga vojišta koje je, pak, oblikom dosta sličilo političkoj karti Velike Srbije, a ne operativno-teritorijalnoj vojnoj jedinici.⁵² Ovaj plan centralizacije Oružanih snaga poznat pod imenom "Jedinstvo" u potpunosti je sproveden krajem 1988. godine.⁵³

Vojno-politička kontrola zapadnih republika, čini se, bio je izvjesniji cilj koji se trebao postići, a ne strah od NATO-a kako je govoreno. I sama priča o *Agrokomercu*, njegovom razvoju i utjecaju to donekle potvrđuje. Naime, kada je *Agrokomerc* dobio, već spomenutu, mogućnost plasmana svojih proizvoda NATO snagama to je ostvario najviše zahvaljujući JNA.⁵⁴ Ovaj podatak potvrđuje postojanje relativno dobrih odnosa između najjače vojne organizacije na svijetu i jugoslavenskih oružanih snaga. No bez obzira, radilo se o jednom ili drugom konceptu (odbrana od NATO-a ili kontrola Hrvatske i Slovenije) Bihaćka krajina, i *Agrokomerc* u njoj, imali su izuzetan značaj sa pozicije logističkog centra u oba slučaja. Nikako ne treba gubiti iz vida postojanje aerodroma Željava koji se nalazio u utrobi planine Plješevice, koja se nalazi na granici Bosne i Hercegovine i Hrvatske i koji je predstavljao značajnu kariku

⁵⁰ Špegelj M. 2001. 86.

⁵¹ Isto. 86.

⁵² Špegelj M. 2001. 88.

⁵³ Marijan D. 2003. "Jedinstvo" – posljednji ustroj JNA, *Polemos* (6). 11-47.

⁵⁴ Ovo je vrijedna anegdota kojom se potvrđuje tadašnja moć *Agrokomerca* pa ću je i prenijeti. NATO vojnik u njemačkim garnizonima je za doručak jeo jedan dan staro *Agrokomercovo* jaje sa dva žumanjka koje je svakodnevno dopremalo sa aerodroma u Osijeku (HR). Ovo je bio veliki uspjeh za tvornicu koja je time dokazala visoku razinu tehnološkog razvoja ali i svojih poslovnih mogućnosti.

u strategijskom lancu sačinjenom tako da je Bihaćka krajina središte odbrane ili pak napada.

Sljedeća stvar koja pokazuje koliki je bio stupanj umiješanosti JNA u zbivanja u Bihaćkoj krajini jeste odobrenje izdato *Agrokomercu* da može servisirati vojna vozila.⁵⁵ U Velikoj Kladuši nije bilo kasarni niti vojske pa čudi ovaj podatak. Uzme li se u obzir i to da se u tome servisu, kako neki tvrde, mogao sklopiti tenk, slika postaje jasnija kada se govori o potencijalu i mogućnostima ovoga servisa.⁵⁶ Stoga ne treba čuditi da je Fikret Abdić, kada je otkrivena malverzacija sa mjenicama, pokazao svoju spomenutu osionost i upitao bosanskohercegovački vrh "zna li da su Krajišnici naoružani?"⁵⁷ Nije jasno zašto Karlovac ili Bihać nisu dobili pravo na servisiranje vojnih vozila koji su bili u mogućnosti to raditi. Jedini logičan odgovor bi bio da je područje Velike Kladuše i Cazina trebalo, u odbrambenom konceptu koji se počeo izgrađivati od 1968. godine a posebno nakon promjene strategijskog težišta odbrane sredinom osamdesetih, postati logističko središte čitave Jugoslavije.

Poslije Titove smrti 1980. godine dogodilo se niz potresa i strateških promjena u Jugoslaviji. Sa pozicije Bihaćke krajine značajno je bilo to da je uslijed vidljivog ekonomskog nazadovanja čitave zemlje bio izrazito vidljiv napredak *Agrokomerca*. Za ovaj kraj to je značilo koliko-toliko održavanje normalnog privrednog života. Iako je Kraigherova komisija naložila ekstremno sužavanje investicija u svim dijelovima Jugoslavije, u Velikoj Kladuši se to nije provodilo. Iako je Bosna i Hercegovina prestala davati finansijsku podršku *Agrokomercu* sredstva su pristizala.⁵⁸ Mogući odgovor je da je odluku o finansiranju donio vojni vrh zbog promjene strategijskog težišta odbrane i prenosa upravo na ovo područje, a o čemu je pisao general Špegelj.⁵⁹ Također se u ovome periodu, značajnom za iznalaženje finansijskih sredstava u *Agrokomercu*, dogodila po-

⁵⁵ Bišćević H. 1993. 50.

⁵⁶ Ovo mi je potvrdio Alija Alešević (9. 11. 2006.), a i Milan Uzelac u svojoj knjizi *Ono malo istine* (2005.) to spominje. On je čak pisao i o vojnoj paradi koju je Abdić upriličio u Velikoj Kladuši, u maju 1987. godine, što je bio presedan i do tada nezamisliv čin koji mogu preduzeti civili. Ni ova činjenica nije imala veći odjek u javnosti iako je to, svakako, zasluživala.

⁵⁷ Uzelac M. 2005. 280.

⁵⁸ AFBH. MB (1987), 315/87.

⁵⁹ Špegelj M. 2001. 86.

sjeta admirala Mamule prilikom koje je razgovarano o mogućnostima izvoza purećeg mesa za NATO.⁶⁰ Ovaj splet okolnosti doprinio je pojavi despotizma i osjećaju nedodirljivosti *Agrokomerca* koji je najbolje personificirao njegov direktor Fikret Abdić.

Značajna ličnost, koja je imala presudan utjecaj na događanja i tokove u privredi i politici Bihaćke krajine, a posebno *Agrokomerca*, bio je Hakija Pozderac. Kao revolucionar iz poznate krajiške partizanske porodice, ali i kao jedan od glavnih egzekutora nad pobunjenim krajiškim seljacima iz 1950. godine, imao je ogromnu moć upravo na ovome području.⁶¹ Obzirom da je već dugi niz godina bio u organima Federacije njegove veze su bile jake i pouzdane. Čak je važio za čuvara neizbrojivih tajni.⁶² Bez njega čitav plan o *Agrokomercu* kao velikom savezniku vojske ne bi bio provodiv.

Afera Agrokomerc i velikosrpska politika

"Afera Agrokomerc" počinje izbijanjem požara u tvornici koji se dogodio 25. januara 1987. godine. Bilo je puno nagađanja o požaru, kružile su priče da je podmetnut ali to nikada nije dokazano.⁶³ Za požar je okrivljen Poslovodni odbor tvornice jer nisu instalirali protupožarni sistem i tako indirektno doprinijeli uništenju jednog od većih *Agrokomercovih* pogona. Nakon požara Služba državne bezbjednosti (SDB) je ušla u *Agrokomerc* i uspostavila kontrolu nad tvornicom. Prvo je regionalni centar u Bihaću intervenirao da bi potom Duško Zgonjanin, načelnik republičkog SDB-a, osobno preuzeo sve akcije koje su se ticale *Agrokomerca*.⁶⁴ Kako je isticao Milan Uzelac na sjednicama raznih partijskih foruma, koje su postale česte poslije izbijanja afere,

⁶⁰ Bišćević H. 1993. 36.

⁶¹ Radi se o Cazinskoj buni iz 1950. godine. Hakija Pozderac je tada bio javni tužilac u Banjoj Luci i on je bio nadležan za kažnjavanje pobunjenika. O tome je pisala Vera Kržišnik-Bukić (1990).

⁶² Bišćević H. 1993. 36.

⁶³ U razgovoru sa Mujom Koštićem rečeno mi je da se sredinom 1986. godine dogodio požar i u OUR-u "Projektant" koji je bio izuzetno značajan. Sve je izgorjelo i uništeno. Dokumentacija koja se tu nalazila je bila izuzetno važna.

⁶⁴ *Dnevni avaz*, 16.10.1997. ("Život i smrt Hamdije Pozderca" 4.)

jedino je SDB mogao srušiti tu megalomansku tvrđavu.⁶⁵ Odmah po ulasku u *Agrokomerc*, Duško Zgonjanin je obavijestio Milana Uzelca da postoje indicije o drugim nezakonitostima koje su ozbiljnije od nepostavljanja protupožarnog sistema.⁶⁶ Upravo kada se desio požar, što je veoma indikativno, počela je provjera platnog prometa i posebna provjera poslovanja *Agrokomerca*.⁶⁷ Isto tako, u januaru 1987. godine se dogodila emisija 5 lažnih teleks- naloga (zapravo od 29. decembra 1986. do 30. januara 1987. godine) koji su pokrenuli lavinu i koji su *Agrokomerc* doveli u katastrofalan položaj.⁶⁸ Tih 5 teleks-naloga je stiglo iz Prištine, Beograda i Novog Sada u ukupnom iznosu 15.513.989.328 dinara. Puno različitih aktivnosti, koje nisu bile praksa ondašnjeg jugoslavenskog režima, u samo mjesec dana!

"Afera Agrokomerc" je, dakle, počela u januaru 1987. godine kada se desio požar u jednom od pogona koji je otvorio put SDB-u da uđe u tvornicu. Iz perspektive logičkog promišljanja građanina nejasno je zašto bi SDB trebao istraživati požar u tvornici čim se on dogodio. Aktivnosti nekoliko republičkih službi su se usmjerile na *Agrokomerc*, kao što sam naveo, formirana je i komisija SDB-a 17. marta da bi se istražile nezakonitosti unutar *Agrokomerca*. Bosanskohercegovačko Predsjedništvo je prvi put raspravljalo o *Agrokomercu* 19. aprila 1987. godine i tada se dala podrška tvornici.⁶⁹ Zapravo je Predsjedništvo BiH sve do 11. augusta, kad je održana sjednica Predsjedništva SR BiH, bilo na poziciji podržavanja razvojnog programa velikokladuške tvornice. Ovo je bila druga i najznačajnija faza afere kojom je rukovodstvo Republike stavljeno na velika iskušenja. Sada je, jednostavno rečeno, red poteza koje je vukao Hamdija Pozderac uvjetovao red poteza koje je vuklo srpsko rukovodstvo. Ovim je Pozderac, kao predsjednik Savezne komisije za promjenu ustava, bio ucijenjen. Ukoliko bi radio po notama Beograda *Agrokomercovi* problemi bi bili riješeni mimo javnosti i na način kako se do tada radilo. Ukoliko ne, odstrijel je bio spreman.⁷⁰ Također, 11. augusta 1987. godine i bosanskoher-

⁶⁵ AFBH. MB (1987), 179/87.

⁶⁶ Uzelac M. 2005. 146.

⁶⁷ Isto. 245.

⁶⁸ AFBH. MB (1987), 309/87

⁶⁹ Dodik P. 2003. 11.

⁷⁰ U razgovoru sa Fikretom Čelebićem (28. 8. 2007.) sam saznao da se, na jednom neformal-

cegovačko rukovodstvo je podijeljeno, što nimalo ne čudi uzme li se u obzir uloga nekih političara (Zgonjanin, Uzelac, Ubiparip) pri kreiranju afere. Tada izazvani rascjep, što je najgore, izbio je na nacionalnoj osnovi.⁷¹

Na sjednici Predsjedništva SR BiH od 19. aprila 1987. godine su razmatrani različiti materijali koji su pristigli i bili pripremljeni za raspravu. Tu je bio tzv. "Zgonjaninov izvještaj" koji je nastao 9. aprila 1987. godine kao i 3 pisma iz Velike Kladuše koja su poslali Stevo Repac, predsjednik OK SK Velika Kladuša, Slobodan Miljković, predsjednik SO-a i Fikret Abdić, predsjednik PO SOUR *Agrokomerc*.⁷² Hamdija Pozderac je prilikom izlaganja na ovome skupu tvrdio da se organizirano radi protiv *Agrokomerca* i da se time žele srušiti brata Pozderac.⁷³ Time je nagovijestio da se na probleme sa *Agrokomercom* koji su iskršli treba gledati sa isključivo političkog stajališta. Prema Petru Dodiku, ondašnjem članu Predsjedništva SR BiH, Duško Zgonjanin je tada odbio Hamdijin zahtjev da se zaustavi kampanja protiv *Agrokomerca* što je Dodiku izgledalo sasvim čudno, skoro nevjerovatno. Sasvim racionalno je zaključio da onoga ko smije nešto odbiti Hamdiji Pozdercu drže i vode "veći igrači". Hamdija je tada bio značajan jugoslavenski igrač tako da ovo odbijanje govori o promijenjenim odnosima i konceptima u Jugoslaviji. Također je interesantna tvrdnja Petra Dodika da je iz držanja Munira Mesihovića, također tadašnjeg člana Predsjedništva SR BiH, i Milana Uzelca na ovoj sjednici naslutio da je sve već dogovoreno kako da se prevlada novonastala situacija.⁷⁴ Sličnu stvar je ponovio i Alija Alešević tvrdnjom da je u noći 19./20. aprila 1987. godine primio poziv iz Sarajeva u kojem je obaviješten da je Predsjedništvo odlučilo njega poslati na robiju.⁷⁵ Čak su, po njemu, odredili i visinu zatvorske kazne koja je bila 16 godina. Mogućnost da se sve riješi bez uplitanja javnosti i suda bila je velika, samo je trebalo prihvatiti igru koju je nametao srpski vrh.

nom sastanku u ljeto 1987. godine, Hamdija Pozderac izderao na brata Hakiju (što je bio presedan!) i na Fikreta Abdića. Rekao je da preko njih dvojice njemu (Hamdiji, A. M.) žele da skinu glavu.

⁷¹ *Dnevni avaz*, 16.10.1997. ("Život i smrt Hamdije Pozderca" 4.)

⁷² Isto. 21-22.

⁷³ Dodik P. 2003. 6.

⁷⁴ Dodik P. 2003. 55.

⁷⁵ Sjećanje Alije Aleševića, 9. 11. 2006.

Stanje u Jugoslaviji, pa samim time i Bosni i Hercegovini, pred početak "afere Agrokomerc" 1987. godine bilo je veoma kaotično. Urušavanje komunizma se sve više naziralo, a u Jugoslaviji su dominaciju preuzimali nacionalisti. Posebno je to bilo izraženo u srpskom korpusu unutar kojeg je postojao već niz javnih radnika i znanstvenika koji su sasvim otvoreno zagovarali redefiniranje odnosa u zemlji, pa i rekonpoziciju same zemlje. Već 1986. godine je bio obnarodovan Memorandum SANU-a, a Slobodan Milošević se pripremao da izvrši udar u rukovodstvu SK Srbije i tako preuzme totalnu vlast u toj republici.⁷⁶ To se i dogodilo na poznatom Septembarskom plenumu CK SKS (14. 9. 1987.) kada su Ivan Stambolić i ostali oponenti, do tada vodeći ljudi SK Srbije, izgubili vlast. Pored Ivana Stambolića najveći gubitnik bio je Dragiša Pavlović, predsjednik Gradskog komiteta SK Beograd, koji je trebao doći na mjesto koje je pripalo Slobodanu Miloševiću. Prema mišljenju admirala Mamule, Milošević nije došao na čelo Srbije na talasu nemira kosovskih Srba i zovu intelektualne elite na obnovu programa Velike Srbije. O pripremama njegovog dolaska na vlast se vrlo malo zna. Presudna ulogu za Miloševićovo "instaliranje", prema Mamuli, imao je general Ljubičić, bivši komandant JNA i čovjek koji je zamijenio na čelu Armije Titu odanog generala Ivana Gošnjaka.⁷⁷ Admiral je, prema njegovom svjedočenju, upozorio Stambolića na Ljubičićevu infiltraciju u JNA i na to da general radi vrlo upitne poteze na što se Stambolić oglušio.⁷⁸ Stambolić je smatrao da je general Ljubičić i dalje odani sljedbenik Titovog puta. Veoma se prevario. Tek kasnije, nakon što je protjeran sa srpske političke scene, Stambolić će kazati da je general Ljubičić imao jednu od najpresudnijih uloga u rasturanju Jugoslavije.⁷⁹ Da je Ljubičić doista bio jedan od glavnih projektanata "nove srpske supremacije", a za pitanja vojske vjerovatno glavni, dokaz je njegova svađa s generalom Džemilom Šarcem, dugogodišnjim predsjednikom SK u JNA. Razlozi za svađu, kako je ustvrdio general Šarac, su

⁷⁶ Interesantno poigravanje sa masom i vršenje utjecaja na kolektivitet povodom Miloševićevog uzdizanja se odigralo u medijima. Jedan od najboljih primjera je reklama za parfem *Vožd* gdje su se u 2-3 sekunde filma ponavljale riječi "Vožd je stigao".

⁷⁷ Mamula B. 2000. 112.

⁷⁸ Isto. 112.

⁷⁹ Stambolić I. 1995. 241.

njegovo mišljenje da je Ljubičić predao Armiju srpskim hegemonistima.⁸⁰

Bosna i Hercegovina je još od Garašaninovog "Načertanija" u velikosrpskim koncepcijama bila ugaoni kamen i pitanje kojem se davala najveća pozornost. Tako je bilo i početkom osamdesetih godina kada je nastajao novi akcioni plan srpske elite. Nije stoga čudno da je Bosna i Hercegovina malo-pomalo postajala problematična republika u kojoj su se nizale afere a medijska slika o njoj kreirana u Beogradu.⁸¹ Beogradski mediji su posvećivali značajnu pažnju Bosni i Hercegovini ali je izvještavanje bilo pretežno takvo da je ova republika ličila na mitološki "tamni vilajet". Skoro ništa što se događalo u ovoj republici nije govorilo o dobrim i zdravim odnosima u bilo kojoj domeni društvenog života. Ovakav pristup, koji govori o zastrašujućoj izrežiranosti napada na Bosnu i Hercegovinu, neki autori, a posebno nekadašnji novinar na Omladinskom radiju Sarajevo Neven Anđelić, su nazvali buđenjem javnog mnijenja. Proces demokratizacije i oslobođenja medija iz političkog zagrljaja sredinom osamdesetih godina, prema Anđeliću, može se pratiti preko informiranja o aferama Moševac, Agrokomerc, Neum⁸² itd. Možda je, da budem sarkastičan, bilo jedino moguće pratiti "oslobođenje" medija koji su se stavili u funkciju ostvarenja politike koju je definirao SANU. Također, Anđelićeva argumentacija kako je nemoguće povezati Miloševića sa "aferom Agrokomerc", jer je on izvršio puč 23. septembra 1987. godine, što se pak dogodilo poslije otkrića afere i isključenja Fikreta Abdića iz SK, smatram da nije tačna.⁸³ Isto tako, Miloševićovo preuzimanje srpskog kormila se nije dogodilo na Plenumu, kako to Anđelić ističe, jer je on na kormilu bio već određeno vrijeme. Plenum je to samo potvrdio i dotada vladajuće ljude iz sjene stavio pod svjetla političke pozornice. Stambolića je, zakulisnom igrom, porazio njegov učenik i miljenik. Osmu sjednicu CK SK Srbije je bila farsa i spektakl koji je završen

⁸⁰ Latić N. 2003. 95.

⁸¹ "Afera Moševac" je egzemplaran uzorak medijske manipulacije. Navodno nenamjensko korišćenje sredstava u Mjesnoj zajednici Moševac, općina Maglaj, iskorišćeno je za dokazivanje korumpiranosti bosanskohercegovačke vlasti.

⁸² "Afera Neum" je uslijedila poslije "Afero Agrokomerc". Radilo se o izgradnji vila visokih funkcionera u ovome malom bh. gradu na Jadranu. Glavnootpuženi, od strane medija, bio je Branko Mikulić.

⁸³ Anđelić N. 2005. 88-89.

prije nego je počeo jer takvi događaji samo tako mogu da se i odigraju.⁸⁴

Srbijansko rukovodstvo koje je bilo ili dolazilo na političku scenu, kako je to napisao admiral Mamula, trebalo je što brže djelovati jer su čak kasnili u sprovedbi "zadataka" koji su pred njih postavljeni.⁸⁵ Za SR Srbiju je veliko opterećenje bilo pitanje ustavnih promjena koje su se najviše doticale državnosti ove republike i njenog odnosa sa autonomnim pokrajinama. Ekonomske prilike Jugoslaviju su sve više dezintegrirale tako da je ona mnogima (Slovencima posebno jer su ekonomske razlike protegnuli i na političke, kulturne itd.) postajala opterećenje i uteg oko vrata, a akcije političkih i ekonomskih elita u republikama su bolju suradnju ostvarivale sa inostranim partnerima nego sa jugoslavenskim republikama.⁸⁶ Od 1981. godine kosovski problem je bio akutan. Manje tenzija je bilo u Vojvodini ali ni u toj pokrajini situacija nije bila sasvim jasna. Na čelu komisije koja je radila na ustavnim promjenama nalazio se Hamdija Pozderac, tadašnji potpredsjednik SFRJ, koji je ubrzo trebao postati i predsjednik Predsjedništva SFRJ zbog nacionalnog i republičkog rotacijskog ključa koji je uspostavljen u državi. SR Srbija je, također, u osamdesetim godinama 20. stoljeća izvršila pritisak na savezne organe da zaustave program stabilizacije i uvedu kontrolirane cijene. Zaključak je da su ovim htjeli izazvati sukob i raspad Jugoslavije i tako je pretvoriti u proširenu Srbiju.⁸⁷ Sasvim je jasno da se ne radi o kratkovidosti (ovu opciju je odbacio i Mamula iako ju je on spomenuo u svojoj knjizi) jer je predsjednik SIV-a Branko Mikulić "pao" čim je liberalizirao cijene u SFRJ što nije odgovaralo srbijanskoj politici.⁸⁸

Izrazito značajnu ulogu u ovoj aferi odigrao je bankarski sektor u Jugoslaviji. Banke su bile te koji su plasirale ogromna sredstva prema *Agrokomercu* u januaru 1987. godine i sve su se nalazile na području SR Srbije (*Ljubljanska banka* Novi Sad, *Jugobanka* Beograd, *Jugopetrol banka* Beograd, *Osnovna banka* Priština). *Agrokomerc* je imao dugogodišnju suradnju sa preko pedeset banaka širom Jugoslavije ali su januarske mjenice sa enormnim iznosima stigle samo iz srbijanskih banaka. Iako je Branko Mikulić, kao predsjednik SIV-a

⁸⁴ Stambolić I. 1995. 221.

⁸⁵ Mamula B. 2005. 94-95.

⁸⁶ Jović D. 2003. 218.

⁸⁷ Mamula B. 2005. 288.

⁸⁸ Mamula B. 2005. 76.

i kao politički predstavnik Bosne i Hercegovine, inzistirao i na odgovornosti bankarskog sektora, u vezi finansijskih malverzacija *Agrokomerca*, to se nije dogodilo.⁸⁹ Bankari su, ipak, imali veoma jakog i utjecajnog zaštitnika, a to je bio Slobodan Milošević. Njegova povezanost s bankarskim krugovima doprinijela je tome da ga se osobno stavi u središte "afere Agrokomerc".⁹⁰ U prilog toj tvrdnji ide i oprost duga Agrokomercu 1989. godine, no o tome kasnije.

Da je u augustu 1987. godine počelo uništavanje Bosne i Hercegovine preko uništenja Hamdije Pozderca potvrđuje niz činjenica. Nakon objavljenog intervjua Hamdije Pozderca u NIN-u, 2. augusta, u kojem je potvrdio da je rješenje problema ustavne pozicije SR Srbije i njenih pokrajina blizu, događaji su se počeli redati kao na traci. Nešto ranije, 30. jula, u Sarajevu je boravila delegacija Jugoslavenskog tržišta novca (JTN) i ponudila katastrofalne uvjete saniranja posljedica mjenične afere.⁹¹ Vodstvo JTN-a je bilo voljno da dug *Agrokomerca* pretvori u trogodišnji kredit koji bi u potpunosti na sebe preuzela Privredna banka Sarajevo (PBS), što znači Bosna i Hercegovina. Kamate su bile tako velike da bi se vratilo duplo više novca od iznosa koji se smatrao glavnicom. Od strane JTN uvjeti su ponuđeni a predstavnici PBS-a nisu imali mogućnosti da bilo što predlože. Bilo je uzmi ili ostavi. U Bosni i Hercegovini su, naravno, bili nezadovoljni odnosom JTN-a prema problemu koji se pojavio. Nakon niza konzultacija pokazali su spremnost da prihvate uvjete i konsolidiraju stanje u privredi na ovaj način o čemu su ih obavijestili 4. augusta.

Nakon ovakvog razvoja situacije, prihvatanja uslova kredita, iz Republičkog zavoda za zakonodavstvo SR Srbije su hitno reagovali jer su neke okolnosti postale drugačije. Saopćili su, nakon sastanka, da je potez JTN-a ishitren i da nije u skladu sa zakonom, odnosno, da se dug *Arokomerca* ne može učiniti kreditom.⁹² Sve se moralo, po njima, predati sudu i na taj način rješavati nastalu situaciju. Sastanak na kome je sugerirano svim imaocima *Agrokomercovih* mjenica, a bili su prisutni predstavnici SDK, banaka, određenih OUR-a i drugih društveno-pravnih organizacija, održan je 17. augusta a sazvao ga je Radenko Žunić, potpredsjednik Izvršnog vijeća SR Srbije. Već 26. augusta

⁸⁹ AFBH. fond MB, 307.

⁹⁰ Filipović M. 2007, 101.

⁹¹ AFBH. MB, 317/87.

⁹² *Politika ekspres*, 26. 8. 1987. ("Kredit nije zakonit")

1987. godine na sjednici Izvršnog vijeća SR Srbije zaključeno je da se priča o *Agrokomercu* može riješiti samo na sudu i da su pravosudni organi sada na potezu.⁹³ Ništa drugo se, dakle, u Srbiji nije prihvatilo osim pokretanja sudskog postupka. Ovu akciju srbijanskog rukovodstva odmah su podržali i u Narodnoj banci Jugoslavije, najvišoj finansijskoj instanci u Jugoslaviji. Viceguverner Narodne banke Jugoslavije, Vukašin Marković, pridružio se stavu SR Srbije da za krivično djelo ne može biti ništa drugo nego sudski postupak i time odbacio priču o pretvaranju *Agrokomercovog* duga u kredit.⁹⁴ Uporište za ovaj svoj stav je mogao naći u zakonu ali nikako u praksi jugoslavenskog bankarskog sektora, pa čak i logici bankarskog poslovanja. Upravo u periodu kada se *Agrokomercu* (Bosni i Hercegovini) mjenični dug nije mogao pretvoriti u kredit, navodno zbog zakona, zbog iste stvari u Srbiji je kredit odobren *Pomoravlje - prometu* iz Čuprije, i to izuzetno povoljan.⁹⁵ Tada je Narodna banka Srbije donijela neustavnu odluku da ne prima mjenice od poslovnih banaka iz Bosne i Hercegovine.⁹⁶ U ostalim republikama nije bilo tako snažnih i isključivih reakcija, osim u SR Sloveniji, ali pretežno na verbalnom nivou.⁹⁷ Također, Izvršno vijeće SR Srbije zauzelo je stav da je rukovodstvo Bosne i Hercegovine stajalo iza *Agrokomerca* i da kao takvo ne može raščistiti situaciju koja je nastala već to može učiniti samo Federacija.⁹⁸ Stoga su se oni, kako su isticali, zalagali da se "slučaj Agrokomerc" dovede do kraja.⁹⁹ Ono što je slijedilo bila je borba mačke i miša. Bosanskohercegovačko rukovodstvo koje je već bilo na koljenima više nije imalo nikakvih mogućnosti da djeluje u interesu građana republike. Pojavile su se tendencije da se uvede prinudna uprava nad Bosnom i Hercegovinom.¹⁰⁰ To je bilo jedno od ključnih pitanja na sjednici CK SKJ koja se održala 8. 9. 1987. godine u Beogradu.

⁹³ *Politika*, 27. 8. 1987. ("Slučaj za – sud")

⁹⁴ *Oslobođenje*, 27. 8. 1987. ("Nema kredita za krivično djelo")

⁹⁵ *Večernje novosti*, 14. 9. 1987. ("Ipak kredit")

⁹⁶ AFBH. MB (1987), 315/87.

⁹⁷ Franc Popit, slovenački političar, izravno je govorio o lopovskom mentalitetu Bosanaca.

⁹⁸ AFBH. MB (1987), 315/87.

⁹⁹ *Danas*, 1. 9. 1987. ("Kula od mjenica")

¹⁰⁰ Uzelac M. 2005. 185.

Na spomenutoj sjednici CK SKJ trebalo je staviti pečat na samostalnost bosanskohercegovačke politike, što je i učinjeno. Branko Mikulić je u svojoj diskusiji sasvim direktno rekao da "smo suočeni sa zavjereničkim djelovanjem usmjerenim na rušenje sistema".¹⁰¹ Nešto ranije na jednoj od sjednica Predsjedništva CK SK BiH Mikulić je naglasio da "ne treba biti naivan i misliti da je *Agrokomerc* glavna stvar već su vrlo ozbiljna pitanja na dnevnom redu".¹⁰² Također, sva ova događanja su, po njemu, predstavljala opasnost za Jugoslaviju i trebalo je voditi o tome računa.¹⁰³ Veoma koncizno dat je presjek problema sa kojim se suočila Jugoslavija i taj problem je, prema Mikuliću, zemlju držao na ivici katastrofe. Bosanskohercegovački vrh je očito vrlo dobro znao šta je pozadina pokrenute afere ali su bili svjesni da nemaju nikakve snage boriti se otvoreno, jer su malverzacije velikih razmjera u *Agrokomercu* ipak postojale. Jedina primjedba na ove Mikulićeve stavove je njegovo uzmicanje od imenovanja onih koji generiraju krizu. Zbog toga su njegovi stavovi podložni različitom tumačenju, iako je zapravo sasvim jasno da je odgovornim za ova događanja, pa čak i mnoga događanja iz ranijeg razdoblja koja su imala negativan odjek u Bosni i Hercegovini, držalo srbijansko rukovodstvo.¹⁰⁴

Ovo rukovodstvo je, pak, imalo ogromnu prednost u diskusiji koja se vodila na sjednici 8. 9. 1987. godine. Već spomenuti koraci koje su napravile institucije u SR Srbiji davali su im "vjetar u leđa" i oni su mogli voditi raspravu u željenom pravcu. Zapravo je bosanskohercegovačko rukovodstvo bilo na optuženičkoj klupi. U najboljem slučaju mogli su se osjećati kao mlađi retardirani brat. Vidoje Žarković, crnogorski političar, odmah je zahtijevao da se oformi državna komisija koja bi ispitala odgovornost saveznih organa za propuste koji su učinjeni.¹⁰⁵ Time je, navodno, želio da se stvari istjeraju na čistac (već smo ovo čuli!) i da se utvrde krivci za malverzacije koje su jugoslavensku ekonomiju dovele u težak položaj. Diskusije Milana Uzelca, Branka Mikulića i Milana Kučana, slovenskog predstavnika, su malo ublažile efekte stavova Vidoja Žarkovića. Da se, ipak, radilo o nepopustljivim stavovima potvrdio je

¹⁰¹ AFBH. MB (1987), 315/87.

¹⁰² AFBH. MB (1987), 313/87.

¹⁰³ AFBH. MB (1984 -1985), 170/85.

¹⁰⁴ *Dani*, 5. 4. 2002. ("Odlazak velikog Bosanca")

¹⁰⁵ AFBH. MB (1987), 315/87.

Slobodan Milošević u svojoj diskusiji. On je prvo pozdravio saopćenje Predsjedništva CK SK BiH i istakao da je to "prva svijetla tačka jer se kategorično, ljudski reklo šta je šta i ne može se nikoga kriviti što se nada gubi nedeljama i danima kada se zna da se svim instrumentima vlasti raspolaže a ništa se ne preduzima".¹⁰⁶ Sasvim fino, kako je on to znao, diskvalificirao je bosanskohercegovačko rukovodstvo učinivši ga nesposobnim i podržao Vidoja Žarkovića u njegovom stavu da se formira državna komisija.

Na ovoj je sjednici bosanskohercegovačka politika izgubila samostalnost. Državna komisija nije oformljena,¹⁰⁷ valjda zbog već postojeće radne grupe SIV-a koju je Žarković kvalificirao ipak drugačijim organom koji bi imao drugačiju funkciju od državne komisije. Bez obzira na činjenicu da bi to bio presedan u jugoslavenskoj unutrašnjoj politici Žarković i Milošević nisu popuštali. Kako god bilo, na proširenoj sjednici Predsjedništva CK SK BiH koja je održana 12. 9. 1987. godine, četiri dana poslije sjednice CK SKJ, Hamdija Pozderac, glavni cilj srpskog napada, dao je ostavku.

Prvi korak, koji je učinjen i koji je pokazivao da je sudski proces izvješan, je oduzimanje poslaničkog imuniteta Fikretu Abdiću od strane Mandatsko-imunitetske komisije Skupštine Jugoslavije. To se dogodilo 8. septembra 1987. godine uz obrazloženje da je: "Emisija mjenica bez pokrića izazvala dalekosežne posljedice za privredu SFRJ ugrozivši njenu ekonomsku osnovicu čime je učinjeno krivično djelo kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja iz člana 114. Krivičnog zakona SFRJ".¹⁰⁸ Gotovo istovremeno, na sjednici Predsjedništva OK SK Bihać osuđeno je djelovanje Fikreta Abdića, ali i Hakije Pozderca čime se nagovještavalo slično rješenje i za potonjeg.¹⁰⁹ Predsjedništvo SK BiH je na svojoj sjednici od 12. 9. 1987. godine, na kojoj je Hamdija dao ostavku, utvrdilo da Hakija Pozderac ima političku odgovornost za događanja oko *Agrokomerca*.¹¹⁰

Optužnica je podignuta od strane Višeg javnog tužilaštva u Bihaću 29. februara 1988. godine i sa početkom suđenja u Bihaću (5. maj 1988.), koje je

¹⁰⁶ AFBH. MB (1987), 315/87.

¹⁰⁷ AFBH. MB (1987), 315/87.

¹⁰⁸ *Krajina*, 11. 9. 1987. ("Pritvoren i mjenični mag")

¹⁰⁹ *Krajina*, 11. 9. 1987. ("Komunisti ne okolišaju")

¹¹⁰ *Krajina*, 18. 9. 1987. ("Hakija Pozderac je kriv")

krenulo nekoliko mjeseci nakon pritvaranja Fikreta Abdića, Hakije Pozderca, Alije Aleševića, Ibrahima Mujića i drugih, počela je i igra oko Bosne i Hercegovine.¹¹¹ Kontrarevolucionarno djelovanje predstavljalo je osnovu optužnice.¹¹² Da bi se, navodno, osigurala nepristrasnost suda doveden je sudija iz Tuzle, Rifat Konjić. O tome kako je teklo suđenje i kako je jedan od optuženih, Alija Alešević, bivši direktor Interne banke *Agrokomerca* i najupućeniji u poslovanje sa mjenicama, to doživio, kazuje njegovo svjedočanstvo:

"Ja sam nakon 18 mjeseci pušten pa sam sa slobode išao na suđenje. Tada je otprilike nastala treća faza suđenja. U toj trećoj fazi Hakija se morao skloniti iz sudnice i on se pušta zbog bolesti. Ja postajem drugooptuženi a Pirija¹¹³ dolazi u Agrokomerc i mene zove da ja radim u Agrokomercu. Ja prihvatam i počinjem da radim. Tada je republička vlada davala pare iz budžeta za 30 stručnjaka u Agrokomercu. I ja sam dobijao tu platu iz budžeta, a ovamo sam suđen za kontrarevoluciju itd. Moj zadatak je bio da radim na revitalizaciji Agrokomerca, a ovamo sam odgovarao zbog rušenja države. Meni kaže onaj (misli na predsjednika suda Rifata Konjića A. M.) da se naspavam a ja mu kažem da ne mogu jer po noći radim u Agrokomercu. I kada sam ja to rekao predsjedniku suda da radim u Agrokomercu i da sam plaćen iz državnog budžeta rekao mi je da mu donesem to rješenje i da će me poljubiti u čelo ako to bude tako. A šta je suština? Suština je bila da mene fizički oslabe za suđenje, Hakiju da odstrane, a on je mudar, kod Hakije to svakako ne bi prošlo, a Fikret napušta advokate iz Zagreba i uzima advokate iz Beograda. To je ta treća faza. I sada kada se čovjek malo nazad vrati to je bila priprema za ovaj rat. U toj trećoj fazi Fikretov zadatak je bio [...] Milošević daje nalog i oprašta dug Agrokomercu. Tržište novca reaguje jer 80% duga je oprošteno. Fikretu se ukida smrtna kazna, a onda se povlači i kontrarevolucija. To Milošević radi potez. Milošević je

¹¹¹ *Krajina*, 6.5.1988. ("Usmjerili nezakonito")

¹¹² *Krajina*, 6. 5. 1988. ("Prva četiri sata")

¹¹³ Osman Pirija, ekonomista koji je vodio mostarski HEPOK i koji je stigao u *Agrokomerc* da bi konsolidirao stanje.

bio direktor banke. Ja sam bio u banci sa njim ko ovako s tobom. I tada, po mom mišljenju Fikret počinje da radi isključivo po nalogu iz Beograda. Njegov zadatak je bio da iskompromitira političare u Bosni, poseban akcent je bio na Srbe. On je tu miješao, uzimao je Hrvate, Muslimane, kao ovoga Raifa Dizdarevića npr. Ali poenta je bila da se u narodu stvori mržnja prema političarima koji su iz srpskog naroda, to je njegov zadatak bio.”¹¹⁴

Ovaj poduži citat, u kojem ima i određenih nejasnoća, nudi nekoliko važnih indicija. Puštanje Hakije Pozderca, odbacivanje optužbe po članu 114. Krivičnog zakona SFRJ i preuzimanje Abdićeve odbrane od strane beogradskog advokatskog tima desilo se skoro kao na traci. Najintrigantnije je, zapravo, što je JTN zaista oprostio dug *Agrokomercu* koji je samo dvije godine prije želio prvo pretvoriti u izuzetno nepovoljan, ekstra zelenaški, kredit a potom se i od toga odustalo jer je jedini izlaz, kao što sam naveo, bio sud i sprovođenje postupka protiv Abdića, Hakije Pozderca i ostalih. Kako i zašto je do ovoga preokreta došlo može se tek nagađati, barem dok neko od tada vodećih ljudi JTN-a ne progovori o ovom problemu, ali je značajno da je ipak došlo i da je time “afera Agrokomerc” privedena kraju. Alešević stavlja Slobodana Miloševića u veoma interesantnu poziciju tj. njegovu ulogu smatra ključnom za rješavanje slučaja i samim tim puštanje Fikreta Abdića na slobodu.¹¹⁵ Drugu vrstu argumentacije o ovoj trećoj fazi suđenja, kako ju je nazvao Alešević, ponudio je general Martin Špegelj. Upravljački vrh JNA je, po njemu, stajao iza pokretanja afere, a kada je konačno srušen Hamdija Pozderac iz zatvora je pušten Fikret Abdić i sa njim je vrh Armije odmah uspostavio bliske kontakte.¹¹⁶ Ovaj stav je iznio čovjek koji je izuzetno dobro poznao stanje u JNA kao i njene metode koje je imala, tako da se njegovo mišljenje treba uzeti s velikom dozom povjerenja. Obzirom na dotadašnju Abdićevu suradnju sa vojnim vrhom nimalo ne treba čuditi njegovo pristajanje uz novi koncept u kojem je on

¹¹⁴ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

¹¹⁵ Obzirom da veoma interesantni podaci vezani za ovu suradnju izlaze iz vremenskog okvira koji je obuhvaćen ovim radom dat ću u zaključku nekoliko razmišljanja koja svjedoče u prilog ovoj tezi o umiješanosti Slobodana Miloševića u čitav ovaj slučaj i u finansijskom a ne samo političkom pogledu.

¹¹⁶ Špegelj M. 2001. 97.

dobio svoju "grofoviju". Ipak, smrt Hamdije Pozderca nije okončala aferu, jer je suđenje počelo mjesec dana nakon njegove smrti, ali je otvorila mogućnosti da se ne mora ići do kraja i tako velikosrpskom konceptu olakšala dalju sprovedbu planiranih aktivnosti koje su imali prema Bosni i Hercegovini.

Ovu opće prihvaćenu ali ne tako snažno dokumentima argumentiranu tezu o velikosrpskom konceptu i njegovom interesu u "aferi Agrokomerc" ponudilo je niz značajnih autora. Nebitno je da li su potencirali vrh JNA kao onoga ko je vrbovao Abdića ili pak Miloševiću političku kliku on je radio za iste ciljeve kao i ove naoko dvije a zapravo jedna vojno-politička grupacija. Isto onako kako je general Nikola Ljubičić stajao iza Miloševićevog ustoličavanja, posigurno je imao i svoje ruke u pridobijanju Fikreta Abdića za velikosrpsku stvar. Uzme li se u obzir i činjenica da je Ljubičić, po svemu sudeći, inicirao destabilizaciju *Agrokomerca* i predao ga iz ruku Armije u ruke policije radi rušenja Hamdije Pozderca, time je on, pa samim time i vojska, umiješan do grla u čitavu priču.¹¹⁷ Taj stav osnažuje i sljedeći citat koji je preuzet od Nihad Krupića, a koji je radio određena istraživanja o ulozi JNA u Abdićevom ponašanju u vrijeme afere, pred i poslije demokratskih izbora 1990. godine ali i tokom rata (1992-1995) u Bosni i Hercegovini. On navodi:

*"Već tokom ispitivanja i boravka u bihaćkom zatvoru sa Fikretom Abdićem je u kontakt došla tadašnja jugoslovenska obavještajna služba. U operativnoj akciji 'Proboj 1', pridobijanje Abdića u službu srbijanskog KOS-a, a po nalogu Aleksandra Vasiljevića, učestvovali su: major Čedo Knežević, potpukovnik Smiljanić, kapetan Miroslav Balan i Vukašin Gledić. Poslije puštanja iz zatvora Fikret Abdić je u restoranu "Lovačka kuća" u Bihaću pristao da radi za KOS".*¹¹⁸

Ovi stavovi sasvim direktno navode konkretne ljude i konkretan događaj koji snažno doprinose tezi o Abdićevom prihvatanju suradnje sa Miloševićevim režimom. Isto tako idu u prilog tvrdnji da je vojni vrh glavni krivac za sve što se događalo sa i oko *Agrokomerca*. Možda je najplastičnije i najoriginalnije

¹¹⁷ *Dnevni avaz*, 5. 11. 1997. ("Život i smrt Hamdije Pozderca" 24.)

¹¹⁸ Krupić N. 2005. Deset najvećih srpskih podvala, www.bosnjaci.net (25. 6. 2007.)

ovu aferu objasnio Alija Alešević:

"Pazi, aferom Agrokomerc Milošević je mudro ostvario 3-4 stvari. Pod broj jedan, smetao mu je Hamdija kao predsjednik ustavno-pravne komisije koji ne bi dozvolio promjene ustava da se onako desi sa pokrajinama. Hamdija to ne bi dozvolio. A prvi korak je bio veća Srbija, znači da Srbija bude bez pokrajina. Drugi korak je bio da napravi prostor za ove radikale u Bosni, znači ove je trebalo ukloniti. I evo, Fikret je tome poslužio. Meni samo nije jasno kako on nije nikada shvatio da je to mat-tačka protiv Bošnjaka. Mogu ja shvatiti da se voli Agrokomerc ali pada granata ubija civile [...]"

Ljudi za njega nisu bili bitni".¹¹⁹

"Treću stvar, i najopasniju", tvrdi Alešević, "koju je htio postići je kada, u biti, država radi protiv države. Dolazi do likvidacije Bihaćke banke, kao regionalne banke. Znači, odjednom hiljade privatnih računa i firmi [...]"

Pored Agrokomerca padaju i drugi, razumiješ li me?! Jednostavno kada ti nametneš socijalni momenat narodu, kada on gleda šta će sutra jesti, on se klanja tenku kada on naiđe. Ako on ima jesti, ako zašta ima kupiti pušku neće se on skloniti tenku. Mislim da je išao na to da omekša Krajinu."¹²⁰

Sve ove tvrdnje dobivaju na značaju kada se, u zadatom vremenskom okviru (1971-1991), sagleda i pozicija Fikreta Abdića u procesu demokratizacije društva i prvih poslijeratnih izbora. U Bosni i Hercegovini se pojavilo niz stranaka koje su željele Abdićevu podršku i mnoga izaslanstva su dolazila u Veliku Kladušu radi njegovog pridobijanja za svoju opciju. On je, nakon odugovlačenja i natezanja, odlučio da se priključi Stranci demokratske akcije (SDA) koja je okupljala bosanske Muslimane. Detalj koji puno govori dogodio se u Banjoj Luci prilikom jednog od predizbornih mitinga SDA. Organizatori

¹¹⁹ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

¹²⁰ Razgovor s Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

mitinga su pola sata pred početak morali tražiti Abdića i našli su ga u hotelu "Palas" koji je slovio kao četnički štab.¹²¹ Aktivisti SDA iz Banje Luke su ovo protumačili kao izuzetnu hrabrost "ljutog Krajišnika" i njegovu postojanost unatoč progonu kojem je bio izložen prilikom "afere Agrokomerc". Tek će kasnije Muharem Krzić uspjeti da sebi protumači zbog čega je Abdić posjetio spomenuti banjalučki hotel i zašto je bio hladan prema SDA-ovcima prilikom održavanja ovoga mitinga sa kojeg je ekspresno otišao netom što je završen, a bez značajnijeg učešća.¹²² Ipak, ovo Krzićevo promišljanje je tek indicija nastala uslijed Abdićevog ponašanja u periodu rata (1992-1995) i razlaza sa zvaničnim bosanskohercegovačkim rukovodstvom, a bez konkretnog dokaza. No, indicija, razumno i logički kontekstualizirana nije zanemariva.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a.) Arhivska građa

1. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH)
 - Fond Izvršno vijeće SR BiH (IV BiH)
 - Fond Izvršno vijeće SR BiH, Strogo pov. (IV BiH)
 - Fond CK SK BiH
2. Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (AFBH)
 - Fond Mikulić Branko (MB)

b.) Objavljena građa

- 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ I. 1977. Sarajevo: CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*
- 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ II. 1977. Sarajevo: CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*
- Izbori iz dokumenata SK BiH 1983. Sarajevo: CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*
- Izbori iz dokumenata SK BiH II. 1984. Sarajevo: CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*

¹²¹ Krzić M. 2003. 65.

¹²² Isto. 66.

- Izbori iz dokumenata SK BiH 1. 1986. Sarajevo: CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*
- 7. sjednica CK SK BiH. 1987. Sarajevo: CK SK BiH - NIŠRO *Oslobođenje*
- 10. sjednica CK SK BiH. 1987. Sarajevo: CK SK BiH - NIŠRO *Oslobođenje*
- 15. i 16. sjednica CK SK BiH. 1988. Sarajevo: CK SK BiH - NIŠRO *Oslobođenje*

c.) Intervjui (oral history)

- Razgovor s Enverom Ramićem. Sarajevo (12. 9. 2006.)
- Razgovor sa Alijom Aleševićem. Velika Kladuša (9. 11. 2006.)
- Razgovor sa Omerom Đugom. Bihać (20. 12. 2006.)
- Razgovor sa Ismetom Hrlom. Cazin (31. 10. 2007.)
- Razgovor sa Milkom i Dubravkom Pozderac. Sarajevo (23. 10. 2007.)
- Razgovor sa Mujom Koštićem. Sarajevo (28. 6. 2007.)
- Razgovor sa Fikretom Čelebićem. Bihać (28. 8. 2007.)

B. LITERATURA

a) Knjige

- Alibabić M. M. 1996. *Bosna u kandžama KOS-a*. Sarajevo: Behar.
- Anđelić N. 2005. *Bosna i Hercegovina (između Tita i rata)*. Beograd: Samizdat B92.
- Bilandžić D. 1985. *Historija SFRJ (glavni procesi 1918-1985)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bilandžić D. 1986. *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*. Zagreb: Globus.
- Bilandžić D. 2006. *Povijest izbliza (Memoarski zapisi 1945-2005.)*. Zagreb: Prometej.
- Dodik P. 2003. *Uspon i pad "Agrokomerca"*. Sarajevo: DES.
- Ekmečić F. 1998. *Bosanac Rene Pelletier (pravnik, književnik, povjesničar, diplomata, slikar, profesor)*. Paris: Naša djeca.
- Filandra Š. 1998. *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Hadžišehović M. 2006. *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Horvat B. 2001. *Ekonomika brzog razvoja 1*. Sarajevo: Forum Bosnae.
- Ibrahimagić O. 2001. *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: Magistrat.
- Jović D. 2003. *Jugoslavija – država koja je odumrla (Uspon, kriza i pad Četvrtje Jugoslavije)*. Beograd: Samizdat B92.
- Korošić M. 1989. *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Krzić M. 2003. *Svjedočiti zločin i bosnoljublje*. Sarajevo: "Bošnjačka liga" – Istraživačko dokumentacioni centar.
- Kržišnik-Bukić V. 1991. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost.
- Mamula B. 2000. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID.
- Radić N. 2002. *Bihaćki gradonačelnici 1878-2000*. Bihać: Vlastita naklada.
- Ravlić A. A. 1987. *Velika Kladuša kroz stoljeća*. Velika Kladuša: Skupština opštine Velika Kladuša.
- Šarac N. (gl. ur.) 1990. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine II*. Sarajevo:

Institut za istoriju – NIŠRO *Oslobođenje*

- Špegelj M. 2001. *Sjećanje vojnika*. Zagreb: Znanje.
- Uzelac M. 2005. *Ono malo istine*. London-Sarajevo: Bosanska pošta AS.

b.) Članci i rasprave

- Cvjetičanin B. 1984. "Decenije veće od stoljeća". *Šaranović M. (gl. ur.) Bihać*. Beograd: TANJUG - EKOS.
- Krupić N. 2005. Deset najvećih srpskih podvala. <http://www.bosnjaci.net>. (25. 6. 2007.)
- Marijan D. 2003. "Jedinstvo" – posljednji ustroj JNA. *Polemos* (6), 11–47.

C. NOVINE

Borba (Beograd)
Bošnjački avaz (Sarajevo)
Danas (Zagreb)
Dnevni avaz (Sarajevo)
Duga (Beograd)
Krajina (Bihać)
Nedjelja (Sarajevo)
Nedjeljna Dalmacija (Split)
NIN (Beograd)
Oslobođenje (Sarajevo)
Politika (Beograd)
Politika ekspres (Beograd)
Privredni pregled (Beograd)
Reprezent (Velika Kladuša)
Vaše zdravlje (Oktalpharma)
Večernje novine (Sarajevo)
Večernje novosti (Beograd)
Večernji list (Zagreb)

SUMMARY

ABOUT POLITICAL CONTEXT OF “AGROKOMERC AFFAIR”

“Agrokomerc affair” was one of the biggest political affairs in Yugoslavia after Tito’s death. Controversial economic development of the corporation puts it in the centre of power struggle between new Serbian political elite and Bosnian politician Hamdija Pozderac. This article deals with influences on Agrokomerc considering its development, especially through Yugoslav National Army, and aftermath of such situation on Bosnian political scene in years of uprising of Slobodan Milošević. It also give inside view on political and social processes in Yugoslavia who’s are still undercover and scientifically unexplored.

Key words: “Agrokomerc Affair”, the region of Bihać, Yugoslav National Army, Bosnia and Herzegovina, Hamdija Pozderac, bill of exchange

(Translated by author)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora (bez inicijala), godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćenica *et al.*

Npr.: Brkić 1971. // Brkić 1971a. Brkić, 1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

• **za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu:** Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

• **za epigrafsku građu:** Naziv izdanja po standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

• **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ako je potrebno zbog nesređenosti fonda.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Melissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo, jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.05.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.05.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 1., Sarajevo 2008.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:

SENADA KRESO

Lektura:

Mr. HALIMA SOFRADŽIJA

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampariju:

Šehzija Buljina

Izdavač:

Institut za istoriju

71 000 SARAJEVO

Alipašina 9

telefon / faks: 033/ 209-364 033/ 217-263

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba